



e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2023 Sayı - Volume - Номер | 7/1





İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ayhan ÇELİK BAY (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(acelikbay@hotmail.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)



Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)



Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşkabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)



Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Karasayev Bişkek Devlet Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(tash_sadykov@mail.ru)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi– İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)



Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)
(e_zorlu2014@hotmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (RUSÇA) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(lira@firat.edu.tr)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)
(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)



Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal @firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)



Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)

(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)



Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ayşe İLKER (Manisa Celâl Bayar Ü. – Manisa / TÜRKİYE)

(ayseinceilker@gmail.com)

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN (Balıkesir Ü. – Balıkesir / TÜRKİYE)

(birsal_oruc@hotmail.com)

Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osmangazi Ü. – Eskişehir / TÜRKİYE)

(dr.erdoganboz@gmail.com)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(fundatoprak25@hotmail.com, fundatoprak@ybu.edu.tr)



Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)
(ibrahimdelice@hotmail.com)

Prof. Dr. Meherremov MEMMEDOV (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAJYCAN)
(mammadovmaharam@gmail.com)

Prof. Dr. Mehmet EROL (Gaziantep Ü. – Gaziantep / TÜRKİYE)
(merol@gantep.edu.tr)

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)
(mustafasanel@hotmail.com)

Prof. Dr. Nadir İLHAN (Kırşehir Ahi Evran Ü. – Kırşehir / TÜRKİYE)
(nadirilhan@hotmail.com)

Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER (Sakarya Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(pkucuker@sakarya.edu.tr)

Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Ü. – Samsun / TÜRKİYE)
(serkansen55@hotmail.com)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)
(talip.yildirim@usak.edu.tr)

Prof. Dr. Turgut TOK (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)
(ttok@pau.edu.tr)

Doç. Dr. Alsu KAMALIEVA (Bartın Ü. – Bartın / TÜRKİYE)
(akema@mail.ru)

Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Kafkas Ü. – Kars / TÜRKİYE)
(chulpancetin@gmail.com)



Doç. Dr. Engin GÖKÇÜR (Gümüşhane Ü. – Gümüşhane / TÜRKİYE)

(engingokcur1@gmail.com)

Doç. Dr. Erhan GİRAY (Artvin Çoruh Ü. – Artvin / TÜRKİYE)

(erhangiray@artvin.edu.tr)

Doç. Dr. Ezgi DEMİREL KAMANLI (Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü. – Burdur / TÜRKİYE)

(ezgiamasyali@gmail.com)

Doç. Dr. Gülsine UZUN (Muğla Sıtkı Koçman Ü. – Muğla / TÜRKİYE)

(gulsine@mu.edu.tr)

Doç. Dr. Işıl İŞIKTAŞ SAVA (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(isilay.sava@hbv.edu.tr)

Doç. Dr. Kenan AZILI (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)

(kenanazili@hotmail.com)

Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN (Kilis 7 Aralık Ü. – Kilis / TÜRKİYE)

(mehmetalptekin@kilis.edu.tr)

Doç. Dr. Murat ŞENGÜL (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü. - Nevşehir / TÜRKİYE)

(muratsengul@nevsehir.edu.tr)

Doç. Dr. Sezgin DEMİR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(sezgin.demir@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Birol İPEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(bipek@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Niyare KURTBELYALOVA (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(qirimqoz@yahoo.ca)



Dr. Öğr. Üyesi Nurgül MOLDALİEVA OROZOBAYEV (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(nurgulmoldalieva@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(mehmedzade@gmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Esra Gül KESKİN (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(esragulaktas@gmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(lira1990@inbox.ru)



ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 7. CİLT, 1. SAYI, 2023, TÜRKİYE



ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

GALİP GÜNER – MUZAFFER SAZ

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNDE SÜR- FİİLİ VE SÜR- FİİLİNİN SEMANTİK BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME

The verb sür- in Ali Şir Nevayi's works and a review on the semantic dimation of sür-

1 - 24

MEHMET VEFA NALBANT

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK FİİLLER İLE BİRLEŞİK ZAMANLI FİİLLERİN YAPISI VE BU TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

The structure of compound verbs and compound tense verbs in the Turkish and an evaluation on these terms

25 - 30

AHMET TURAN DOĞAN

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLİKTE BAĞLAMA EDATLARI ÜZERİNE

On correlative conjunctions in Turkish

31 - 44



AYNUR PAŞAYEVA

DEDE ÖMER RÜŞENÎ'NİN DİNİ-FELSEFİ GÖRÜŞLERİ VE “MİSKİNLİKNAME”DE
AHLAKÎ-DİDAKTİK MOTİFLER

*Religious and philosophical views of Dada Omar Rovshani and moral and didactic motives in
"Miskinlikname"*

45 - 56

BÜLENT HÜNERLİ

BİR KIRIM TATAR ÂLİMİ OLARAK ENVER KURTUMER VE İLK KIRIM TATARCA
ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ

*Enver Kurtumer as a crimean-tatar scholar and his first etymological dictionary in the crimean
tatar language*

57 - 66

CİHAN ÇAKMAK

HÂL TERCÜMESİ'NDEN HAREKETLE GILMAN KERİMÎ'NİN EĞİTİMCİ YÖNÜ

Gilman Kerimi's educational side based on the Hâl Tercümesi

67 - 76



MAİHEFUBAİ AİZİZİ - FERYAL KORKMAZ

KUMUL AĞZINDAKİ BAZI ESKİ UYGURCA UNSURLAR HAKKINDA

About some details in Old Uyghur Turkish in the Kumul dialect

77 - 90

MEDER SALİEV

**TÖLÖGÖN KASIMBEKOV'UN ESERLERİ ÖRNEĞİNDE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE NE...NE...
BAĞLACININ İŞLEVLERİ**

Functions of the conjunction "ne...ne..." in the Kyrgyz Turkic based on the example of Tologon Kasimbekov's works

91 - 104

GÖKCAN ÇELİK - ÖZKAN ÇELİK

**TÜRK SOYLULARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SIKÇA KARŞILAŞILAN NOKTALAMA
İŞARETLERİ SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

Common punctuation problems in teaching Turkish to speakers of other Turkic languages and solutions

105 - 116



MAHMUDOV YUSUF MUHAMMEDOĞLU

**ŞAMANİZMDƏ VƏ DİGƏR QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT-İNSAN
MÜNASİBƏTLƏRİ**

Nature-human relations in Shamanism and other ancient Turkic literature

117 - 126

МУРАТ УЗУН

**ГАЗИСХАКЫЙНЫҢ “БАЙ УҒЫЛЫ” РОМАНЫНДА ДИН ҺӘМ МИЛЛӘТ
ТӨШЕНЧӨЛӘРЕ**

The religion and nationality phenomena in Ayaz Ishaki's novel “Bay Uğlı”

127 - 136

OLCAY GÜNTÜLÜ ÖZAKAYDIN

**DENİZLİ İLİ BEKİLLİ İLÇESİNDE İŞLEK OLARAK KULLANILAN BAZI FİİLLERİN
İNCELENMESİ**

Examination of some verbs that are used continuously in Bekilli district of Denizli province

137 - 144

ZABİT AYTEK

ESKİ TÜRKÇE GUR-/GUZ- EKİ VE KİSASÜ'L ENBİYÂ'DAKİ KULLANIMLARI ÜZERİNE

Old Turkish gur-guz- suffix and on their use in the Kısasü'l Enbiyâ

145 - 158



Kitap İncelemesi / Book Review

MEHMETCAN GÖKBAYIR

BURAN, AHMET (2023). SÖZÜ KANATLANDIRAN ŞAİR MAHTUMKULU. İSTANBUL: TÜRK KÜLTÜRÜNE HİZMET VAKFI YAYINLARI

Buran, Ahmet (2023). Sözü kanatlandırın şair Mahtumkulu. İstanbul Türk kültürüne hizmet vakfı yayınları

159 - 162



EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2023/1 Haziran sayısı ile sizi selamlamanın mutluluğunu yaşıyoruz.


Dergimizin bu sayısında, on ikisi Türkiye Türkçesi, biri Azerbaycan Türkçesi, biri de Tatar Türkçesi ile yazılmış toplam 14 yazı yer almaktadır. Bunların 13'ü araştırma makalesi, biri ise kitap incelemesidir.

TÜRKLAD'ın 2023/2 Aralık sayısı "Özbekistan Özel Sayısı" olarak yayımlanacaktır. Özbekistan dili, edebiyatı, tarihi, etnolojisi, folkloru ile ilgili çalışmalar yapan değerli araştırmacıların çalışmalarını bekleriz.

TÜRKLAD'ın 2023/1 Haziran sayısının sizlerle buluşmasına katkı sunan, yayınlanmasında emeği bulunan bütün çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve dergilerimize yayın ortamı sağlayan DergiPark yetkililerine teşekkür ederiz.

EDİTÖR



 <https://doi.org/10.30563/turklad1301006>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 23.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 12.06.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2023

Atıf / Citation

Güner, G. ve Saz, M. (2023). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Sür- Fiili ve Sür- Fiilinin Semantik Boyutu Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turcic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 1-24.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNDE SÜR- FİİLİ VE SÜR- FİİLİNİN SEMANTİK BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

The verb sür- in Ali Şir Nevayi's works and a review on the semantic dimension of sür-

GALİP GÜNER²

MUZAFFER SAZ³


Öz

Sözcüklerin tarih boyunca semantik açıdan çeşitli değişikliklere uğradıkları görülmektedir. Sözcüklerdeki bu değişikliklerin tespit edilmesi dilin tarihî dönemlerdeki gelişiminin ortaya çıkarılması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde de görülen sür- fiilinin “sürmek, kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; asker sürmek, sevk etmek; önüne katıp sürmek, götürmek; sevk etmek (hayvanlar için); mesh etmek; hüküm sürmek, devam ettirmek; ömür sürmek, zaman geçirmek; beddua etmek, lanetlemek; yüzdürmek; kendine doğru çekmek; çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; yönlendirmek; bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak; konuşmak, söylemek” vb. temel anlamlarının yanı sıra “yazı yazmak” anlamı üzerine durulmuştur. Bu çerçevede öncelikli olarak Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin tarihî dönemlerinde varlığını sürdüren sür- fiilinin, geçtiği eserler tespit edilmiş, eserlerden alınan örneklerle yer verilerek fiilin geçtiği satır ve varak numaraları belirtilmiştir. Daha sonra ise metin bağlamı göz önünde bulundurularak fiilin eserlerdeki anlamlarına yer verilmiş ve bu anlamlara göre fiil sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur. Buradan hareketle Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde tespit edilen sür- fiilinin “yazı yazmak” anlamının Türk dilinin tarihî dönemlerinde kullanılıp kullanılmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden hareketle sür- fiilinin Türk dilinin tarihî dönemlerinde hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edilirken sözcüğün Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin tarihî dönemlerdeki tarihsel yolculuğuna ışık tutulmaya çalışılmıştır.


Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Ali Şir Nevâyî, Sür- (Sürmek) Fiili, Çağatay Türkçesi

¹ Bu çalışma Muzaffer Saz tarafından hazırlanan “Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Tematik Söz Varlığı İncelemesi” başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

² Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kayseri/Türkiye, el-mek: gunerg@erciyes.edu.tr.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3633-1269>

³ Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, el-mek: sazmuzafer@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2334-7985>

Abstract

Throughout history, it is seen that words have undergone various changes in terms of meaning. Determining these changes in words is very important in revealing language development in historical periods. In this study, besides basic meanings of the verb sür-, seen in the works of Ali Şir Nevayî's such as "to drive, to expel, to send away, to send; to send troops; to drive; to ride; to anoint; to reign; to perpetuate; to live a life, to spend time; to curse; to float; to pull towards oneself; plowing, plowing; to touch; to direct; spreading, applying a substance as a thin layer on a surface; to talk, to speak" etc. the "writing" meaning is also emphasized. In this context, firstly, the works in which the verb sür- existed in the historical periods of the Turkic language since Old Turkic was determined, and examples from the works were included, the line and page numbers of the verb were indicated. Then, considering the context of the text, the meanings of the verb in the works were included and the verb was classified according to these meanings. From this point of view, it was tried to determine whether the verb sür- which means the verb "to write" in the works of Ali Şir Nevâyî, was used in the historical periods of the Turkic language. In addition to these, while determining the meanings of the sür- verb used in the historical periods of the Turkic language, it was tried to shed light on the historical journey of the Turkic language in the historical periods, starting from the Old Turkic.

Keywords: Old Turkic, Ali Şir Nevayî, The verb Sür-, Chagatai Turkic

1. Giriş

1.1. Fiiller ve Çok Anlamlılık

Şekil bilgisinin isimlerden sonra en önemli unsurlarından biri olan fiiller, iş ve hareket ifade eden önemli sözcüklere sahiptir. Fiiller, karşılıklı durumlarla zaman ve mekân çerçevesi içinde somut, soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve hareketleri bildirmektedirler (Korkmaz, 2017: 487). Fiillerin, tarih boyunca cümle içerisinde kullanışlarına göre temel anlamının yanı sıra pek çok yan anlamlara büründükleri görülmektedir.

Çok anlamlılık, bir sözcüğün temel anlamını kaybetmeden, farklı yollardan, temel anlamıyla kesiklikle bağlantılı olan yeni kavramları anlatır durumda olmasıdır (Aksan, 1978: 76). Korkmaz'a (2010: 107) göre çok anlamlılık, bir sözcüğün temel anlamıyla ilişkili birden fazla anlamının bulunması; bir sözcüğün anlam gelişmesi yoluyla, temel anlamı ile olan bağlantısını kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasıdır. Karaağaç (2022: 250) ise çok anlamlılığı; "Bir dil biriminin birden çok anlam ve işlev için kullanılması durumudur. Bir sözün birden çok bilgiye ad olma durumu, çok anlamlılık olarak bilinir." şeklinde açıklar. Başlangıçta kullanım alanına giren her sözcük tek anlamlıdır. Çok anlamlılık ise süreç içinde ortaya çıkan bir özellik olarak görülmektedir (Kahraman, 2015:15). Çok anlamlılık sistematik ve yapısal olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir. Sözcüklerin ilk anlamlarından ortaya çıkarak ilk anlamın meydana getirdiği anlam dairesine benzerlik, yakınlık ve yakıştırma ilgisiyle bağlanarak yan anlamların meydana getirdiği anlamların bütünüdür (Berbercan, 2013: 85). Karaağaç (2022:250), çok anlamlılığın esaslarını şu şekilde belirtir: "Çok anlamlılık, birebir karşılıma engel olması ve dolayısıyla bir iletişim kusuru olmasına rağmen, bilhassa eski devirlerin edebiyatlarında pek rağbet görmüş; dilin eş sesli veya çok anlamlı yapılarına başvurmak, estetik bir ölçü olarak kabul edilmiştir. Dillerin ses ve anlam yapılarının sürekli değişmesi, çok anlamlılıktan eş sesliliğe, eş seslilikten çok anlamlılığa sürekli bir geçişin de kapısını açar. Bugün için çok anlamlı görünen sözlerin bütün anlamları eş seslilik içinde olabilir veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eş sesli olarak düşünen sözler aslında eski devirlerin çok anlamlı tek bir sözü olabilir. Eş sesliliğin ve çok anlamlılığın birbirini izleyen durumlar olmaları yüzünden bunların sık sık birbirlerine karıştırıldıkları görülür. Bazen bu iki yapıyı birbirinden ayırmak zorlaşır, hatta imkânsızlaşır. Bazen eş seslilik ve çok anlamlılık o kadar iç içedir ki sadece dilden hareketle işin içinden çıkılmaz olur ve bu noktada

dil dışı konulara başvurmak gerekir; sosyal ve tarihsel alanlara, kültür alışverişlerine gidilir. Kısacası eş seslilik ile çok anlamlılık, aralarındaki çizgiyi bazen açıkça sezemediğimiz, aynı ses değerine sahip iki veya daha fazla dil birimini ilgilendiren bir dil durumudur.” Ullmann (1978: 358) da çok anlamlılığın bir kusur olmadığını, dilin temel bir özelliği olduğunu ve olağan durumlarda ne çok anlamlılığın ne de eş sesliliğin bir karışıklığa yol açmayacağını belirtir. Aksan (1978: 78) da çok anlamlılığın gelişmiş dillerde daha çok yaygın olarak kullanıldığını, bu dil olayının dil yetersizliğinden dolayı olmadığını, bunun bir dil zenginliği olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Türk dilinin her döneminde yaygın olarak kullanıldığı görülen çok anlamlılık, uzun yüzyıllar boyunca aynı alan/lehçe içinde ve farklı alanlarda/lehçelerde gerçekleşebileceği gibi, kısa bir sürede ve belli bir lehçede/alanda ortaya çıkabilir (Aksan, 1978: 76-77). Türkçede çok anlamlılık, özellikle kullanım sıklığı yüksek olan fiillerde daha çok görülmektedir. Metinlerin hatasız olarak yorumlanmasında sözcüklerin, özellikle de fiillerin temel anlamlarının yanı sıra kazandıkları yan anlamların tespit edilmesi oldukça önemlidir. Metinlerde tespit edilen her yeni anlam, anlam bulanıklığını da ortadan kaldırmış olacaktır. Çok anlamlılık, dilin işlenmişliğini ve söz varlığı bakımından ulaştığı seviyeyi bizlere yansıtmaya açısından da ayrıca önemlidir (Erdem Uçar, 2016:126).

1.2. Çağatay Türkçesinin Mihenk Taşı: Ali Şir Nevâyî

Sadece Çağatay Türkçesinin değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şair ve yazarlarından olan Ali Şir Nevâyî, bir Türkçeci olarak Türkçenin Farsçaya karşı savunuculuğunu üstlenmiştir. Ona göre Türkçe Farsçadan daha zengin anlatım gücüne sahip olup, ihtiyaç duyulan her türlü nitelik Türkçede mevcuttur. Nevâyî, her zaman Türkçe sözcüklerdeki anlam zenginliğini, Türkçenin ünlü sisteminin işleyişini, Türkçede her nesne için ayrı ayrı sözcüklerin bulunması ve Türkçenin gramerinin kolaylığı gibi özellikleri göz önünde bulundurarak Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu savunmuş ve eserlerini bu düşünce ile kaleme almıştır (Köktekin, 2002: 119). Nevâyî'nin, divan, mesnevi, tarih, tezkire, musiki, dil gibi farklı konularda ve türlerde kaleme aldığı otuza yakın eseri incelendiğinde; eserlerin dil ve konu bakımından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Eserler üzerine yapılan çalışmalardan hareketle dönemin dil özelliklerini, kelimeler arasındaki ilişkileri ve farklı alanlarda kullanılan söz varlığının zenginliğini görmemiz mümkündür.

Bu çalışmada söz varlığı açısından zengin olan Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde de görülen *sür-* fiilinin “kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; asker sürmek, sevk etmek; önüne katıp sürmek, götürmek; sevk etmek (hayvanlar için); mesh etmek; hüküm sürmek, devam ettirmek; ömür sürmek, zaman geçirmek; beddua etmek, lanetlemek; yüzdürmek; kendine doğru çekmek; çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; yönlendirmek; bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak; konuşmak, söylemek” temel anlamlarının yanı sıra “yazı yazmak” anlamı üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede öncelikli olarak Eski Türkçe dönemine ait eserlerden başlayarak Ali Şir Nevâyî'ye kadar Türk dilinin tarihî dönemlerine ait elli sekiz eserde *sür-* fiili tespit edilmiş ve fiilin anlam farklılıkları ortaya konmuştur. Eserlerden alınan örneklere yer verilerek fiilin geçtiği satır ve varak numaraları belirtilmiştir. Daha sonra ise metin bağlamı göz önünde bulundurularak fiilin eserlerdeki anlamlarına yer verilmiş ve bu anlamlara göre fiil sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur. Buradan hareketle Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde tespit edilen *sür-* fiilinin “yazı yazmak” anlamının Türk dilinin tarihî dönemlerinde kullanılıp kullanılmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

2. İnceleme

2.1. Türk Dilinin Tarihî Dönemlerine Ait Eserlerde Sür- Fiili

2.1.1. Orhun Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

Kentü yañıltıg yawlak kigürtüg yaraklıg kantan kelip yaña eledi süñüglüg kantan kelipen süre eledi idok “Sen kendin hata ettin ve nifak soktun. Böyle olmasaydı silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi dağıtabilecekti? Mızraklı düşmanlar nereden gelip sizi yurdunuzdan sürebilecekti.” (BK D 19)

Kentü yañıltıg yawlak kigürtüg yaraklıg kantan kelip yaña eledi süñüglüg kantan kelipen süre eledi idok “Sen kendin hata ettin ve nifak soktun. Böyle olmasaydı silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi dağıtabilecekti? Mızraklı düşmanlar nereden gelip sizi yurdunuzdan sürebilecekti.” (KT D 23)

Asker Sürmek, Sevk Etmek

sü sürti karlokug içgintökin sançdı “Orduyu üzerlerine sürdü/sevk etti.” (KÇ 20)

Orhon Türkçesi dönemine ait *Bilge Kağan, Köl Tegin ve Köli Çor* eserlerinde *sür-* fiili “kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; asker sürmek, sevk etmek” anlamlarında ve *sür-*, *süre* *elet-* biçimlerinde tespit edilmiştir. Döneme ait diğer eserlerde ise *sür-* fiili tespit edilememiştir.

2.1.2. Uygur Kağanlığı Dönemine Ait Eserlerde

Önüne Katıp Sürmek, Götürmek

anta tokıdım anta yana tüşdüüm çik bodunug bıñam süre kelti “Orada bozguna uğrattım. Oradan tekrar döndüm. Çik halkını süvari birliğim önüne katıp geldi.” (ŞU G 2)

Sür- fiili Uygur Kağanlığı dönemine ait *Şine Usu Yazıtı*’nda “önüne katıp sürmek, götürmek” anlamında ve *süre kel-* biçimde tespit edilmiştir. Ancak Uygur Kağanlığına ait diğer eserlerde *sür-* fiili tespit edilememiştir.

2.1.3. Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

olurur erken kan udçısı beş yüz ud süre ünti “Otururken, hanın sığirtmacı, beş yüz öküzü sürerek (ona doğru) ilerledi.” (PKPH LXV 2)

Sürmek, Kovmak, Uzaklaştırmak

körüp yavızıg.. kavırmadın sürmedin sımtamaknuñ tüşi erür “Kötüyü görüp de (onları) engellemeden, sürmeden göz yummanın sonucudur.” (AY8 1510)

sürgülük ol kavırıp.. kaltı tüzki “(Onları) yakalayıp doğru yola sevk etmek gerek.” (AY8 1297)

Sür- fiili Eski Uygur Türkçesi dönemine ait *Altun Yaruk ve Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* adlı eserlerde “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); kovmak, uzaklaştırmak” anlamlarında ve *sür-*, *süre ün-* biçimlerinde tespit edilmiştir. Fiil Eski Uygur Türkçesi dönemine ait diğer eserlerde tespit edilememiştir.

2.1.4. Karahanlı Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

at sürdi “At sürdü.” (DLT 287/245)

bular ol sürüg koyka erkeç sanı/koyuğ başlasa sürse yolça köni “Bunları koyun sürüsünün koçu say. Onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürürler.” (KB 4353)

Dokundurmak, Değdirmek

bakır altunuğ er körüp bilnese/alıp azkına bir taşığ sürse tap “Eğer insan bakır ve altını görüp ayırt edemese anlamak için bir taş alıp azıcık sürtmek yeter.” (KB 3964)

yaşın saçıp kögsin açıp yüzün **sürüp** “Yaşını saçıp göğsünü açıp, yüzünü sürüp.” (DH 108/3)

kara yüzüm dergahiñge **sürmedim** mên “Ben kara yüzümü dergahına sürmedim.” (DH 115/5)

Sürmek, Mesh etmek

azu yawuğsa sizler urağutlarkâ, bulmasa sizler suw teyemmüm kılıñlar arığ toprakka **sürünler** yüzünüzke iki elğünizke “Kadınlara yakınlaştığınızda su bulamazsanız teyemmüm kılınız temiz toprakla, sürünüz yüzünüze iki elinize.” (RN 26/19b1)

kaçan kopsa siz namâzka yuy yüzleriñizni hem eligleriñizni tirseklerke tegi hem **sürünler** başlarıñızka adaklarıñızni iki aşuñuñuzka tegi “Ne zaman kopsanız namaza yüzlerinizi hem ellerinizi dirseklerle, ayaklarınızı iki aşığınıza kadar yıkayın ve başınıza sürün.” (RN 27/21a2)

azu yawuğsa siz urağutlarkâ hergiz bulmasa suw teyemmüm kılıñlar toprak birle arığ **sürünler** yüzünüzke eligleriñizni “Kadınlara yakınlaştığınızda su bulamazsanız temiz toprak ile teyemmüm yapın, ellerinizi yüzünüze sürün.” (RN 26/22a1)

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

sêwerig sêwindür kör açığ bêrip/sêni sêwmegüçini **sürgil** serip “Dostlarını ihsanda/bağıştta bulunarak sevindir. Seni sevmeyenleri kabaca kov.” (KB 5496)

isizig yıratı elindin **sürüp** “Kötüleri memleketinden sürüp çıkardı.” (KB 437)

ol itni yandurğalı nêçe **sürdiler**, urdılar ol it nême yanmadı êrse bir yıgaçğa bağlap urdılar “O köpeği döndürmek için nice kovaladılar, dövdüler o köpek yine de dönmediği için bir ağaca bağlayıp dövdüler.” (OAKT 9a/20)

sürgeymiz yazukluklarını tamuğ tapa horlayu “Günah sahibi olanları aşağılayarak cehenneme doğru süreceğiz.” (OAKT 15b/10)

êr itig **sürdi** “Adam köpeği vb. şeyleri kovdu.” (DLT 267/234)

meded kaldı azâzilni kavlap **sürdüm** “Yardım etti, şeytanı kovalayıp sürdüm.” (DH 64/7)

ey bi-edeb gödek, dêp asâ alıp **sürdiler** “Ey edepsiz çocuk deyip asa alıp kovdular.” (DH 104/7)

bütünlükün tanrı **sürdi** kâfirlerini takı anuttı anlarğa küyer ot “Şüphesiz Tanrı kafirleri sürdü ve onlara yakan ateş hazırlattı.” (TİEM 310r/2)

hem **sürer miz** yazukluklarını tamuğ tapa “Hem günahkarları süreriz cehenneme doğru.” (RN 31/32b3)

hem buldı olarda oñin iki urağutni kim **sürerler** “Hem buldu onlarda başka iki kadını sürerler.” (RN 32/16a1)

Yönlendirmek

azu körmezler mü biz **sürer miz** suwnı otsuz kuruğ yêr tapa bes çıkarur miz anıñ birle êkinler “Hiç görmezler mi biz süreriz suyu otsuz, kuru yere doğru, çıkarırız onunla birlikte ekinler.” (TİEM 303v/9)

Önüne Katıp Sürmek, Götürmek

irinçig kışığ **sürdi** yazkı esin “Bahar esintisi zorlu kışı sürüp götürdü.” (KB 65)

kalin bulutug tüpi **sürer** karañku “Aniden çıkan rüzgâr göğün karanlığını açar.” (DLT 540/441)

Hüküm Sürmek, Devam Ettirmek

tatığ sürme tatığ kını keç katığ “Zevk, sefa sürme, zevkin cezası çok ağırdır.” (KB 4771)

ķara ķarnı toğsa tili başsırar/basa tutmasa bek özi erk sürer “Halkın karnı doyarsa ileri geri konuşmaya başlar. İyice egemen olunmazsa kendisi egemenlik sürer.” (KB 4329)

Ömür Sürmek, Zaman Geçirmek

ottuz beşde mescid kirip devrān sürdüm “Otuz beşte mescide girip devran sürdüm.” (DH 75/1)

ķeçe kündüz işret kılıb devran sürgen “Gece gündüz işret kılıp devran süren.” (DH 338/5)

Beddua Etmek, Lanetlemek

anlar tururlar anlar sürdi anlarını Tanrı “Onlar öyle kimselerdir ki Tanrı onları lanetledi.” (TİEM 64v/9)

Asker Sürmek, Sevk Etmek

ķüwez alp sekirtip çerig sürse bat/laçın kuş kowar teg töker kanları “Mağrur kahraman koşarak süratle ordusunu sürer. Şahinin kuşlara saldırması gibi hücum eder, kanlar döker.” (KB 2381)

Yüzdürmek, Sürmek

idiñizler ol kim süre berür silerke ķemeni teñiz içinde siler anıñ artuķluķındın “Rabbiniz odur ki fazlından nasip isteyeziniz diye denizde gemileri yüzdürüverir.” (TİEM 211r/3)

Kendine Doğru Çekmek

ķemişti tahtalarını tuttu eçisiniñ saçını sürüyür öziñe “Bıraktı tahtaları, büyük erkek kardeşinin saçını tuttu kendisine doğru çekti” (TİEM 125v/6)

Karahanlı Türkçesi dönemine ait *Kutadgu Bilig*, *Dîvān-ı Hikmet*, *Dîvānu Lugāti't-Türk*, adlı eserlerde ve *Kur'ān-ı Kerîm* çevirilerinde (Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM), Orta Asya Kur'ân Tefsiri, Manchester-John Rylands Nüshası) *sür-* fiili “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); dokundurmak, değdirmek; mesh etmek; kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; yönlendirmek; önüne katıp sürmek, götürmek; hüküm sürmek, devam ettirmek; ömür sürmek, zaman geçirmek; beddua etmek, lanetlemek; asker sürmek, sevk etmek; yüzdürmek; kendine doğru çekmek” anlamlarında ve *sür-*, *tatığ sür-*, *erk sür-*, *devrān sür-*, *süre ber-* biçimlerinde tespit edilmiştir. Ancak fiil, Karahanlı Türkçesi dönemine ait *Atebetü'l-Hakayık* da tespit edilememiştir.

2.1.5. Harezmi Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

tawar sürmesünler hem tarlağlarınğa “Hem tarlalarına davar sürmesinler.” (HŞ 317)

ısındı atlar uş sürsek bolur mu “Isındı atlar şimdi sürsek olur mu?” (HŞ 1378)

birleri bir teve çıkarıp çerig tapa sürdiler “Birileri bir deve çıkarıp askere doğru sürdüler.” (HKE 180r/13)

Çift Sürmek, Tarla Sürmek

sürdi yerni “Yeri sürdü.” (ME 47/3)

Ādem ķoş sürüp buğday taryurda uynı bir urdı uy yüzün Ādemğa öwürdi “Ādem çift sürüp buğday ekerken sığıra bir vurdu sığır yüzünü Ādeme çevirdi.” (HKE 15r/13)

ol sığır saban sürmüş ermes “O sığır, çift sürmüş değildir.” (HKE 128r/14)

Lût koş sürmekni koğdı aydı ey Cebrâ'il ne keltürdün “Lût çift sürmeyi bıraktı, sordu ey Cebrail ne getirdin?” (HKE 57v/21)

ya 'nî yèrni sürgen zelûl irmes sürer yèrni taķı suwğarmas êkinni “Yani yeri süren uysal olmaz, yeri sürer ve ekini sulamaz.” (HKT 10b/3)

Dokundurmak, Değdirmek

sürer toprakķa yığlayu yüzini “Toprağā ağlayarak yüzünü sürer.” (HŞ 2469)

selâm aytıp sürer toprak yüzinge “Selam söyleyip toprak sürer yüzüne.” (HŞ 2483)

sürer êrdi yanakıngā yanakın “Yanağına yanağını sürerdi.” (HŞ 4044)

aymışlar ol hâlde Hüseyñ atđın indi, öz yüzini anıñ yüzine süre başladı “Demişler ki o zaman Hüseyin attan indi, yüzünü onun yüzüne sürmeye başladı.” (HKE 247v/15)

Umayya 'bnü Halařka, Bilâl Habeşî raşhu êlğini adaķını katığ bağladı, taķı yalıñ kızmış taşlar üze sürer êrdi “Umayya İbnü Halařka, Bilâl Habeşî (ra) elini, ayağını sıkıca bağladı ve yalın, çıplak sıcak taşları üzerine sürerdi.” (NF 96/16)

Sürmek, Mesh etmek

ķılıp niyyet êkki ayañ yerge ur/ayannı yüzünge tamâmet tégür/ekinç ur taķı sol ayañ birle sağ/eliñde yumur yer kamuğınģa sür “Niyet ederek önce iki elinin avuç içlerini toprağā vur. Avuçlarını iyice yüzüne sür. İkinci kez ellerini yere vur, sol avucun ile sağ elinde yıkanması gereken yerlerin tamamına sür.” (MM 103/4)

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

ķelip fâhte çerigi zâğñı sürdi “Üveyik kuşunun sürüsü gelip kargayı kovdu/uzaklaştırdı.” (HŞ 1421)

Şirinni bu köñlümdin sürdüm êmdi “Şimdi Şirin'i bu gönlümden sürdüm/çıkardım.” (HŞ 3685)

sürdi anlarģa yurtlarından, çıkardı anlarını ewlerinden “Onları yurtlarından sürdü, onları evlerinden çıkardı.” (ME 60/2)

yörütdi anı eldin êlge, sürdi aña elindin taķı bir êlge “Onu elden ele yürüttü, onu memleketinden başka bir memlekete sürdü/kovaladı.” (ME 102/6)

sürer cümle ğaflet köñülñi tüzêr “Bütün ğafleti/sıkıntıyı sürer, gönlü düzenler.” (MM 361/4)

têñizge erkliğ bolģan Ferķayıl atlığ feriştege yarlığ boldı, balıķlarını sürüp ađlarģa kıvürdi “Denize hâkim olan Ferkayil isimli meleğē emrolundu, balıkları sürüp/kovalayıp ağlara soktu.” (HKE 144v/18)

Amr bini'l-Âşñı ķoldaşları birle sarâyđın sürdiler çıkardırlar, keltürgen hediyyelerin bêrdiler “Amr b. 'Âs'ı arkadaşlarıyla birlikte saraydan sürdüler çıkardılar, getirilen hediyelerini verdiler.” (HKE 233v/7)

şeytânñı 'adl birle sürdüñ “Şeytanı adaletle sürdün/kovaladın.” (HKE 236v/20)

Hak te'âlânıñ hoşnudluķını tileyürler mundağ kimerselelerini katıñđın kêtêrmegiñ taķı sürmeğil “Hak Teâlâ'nın memnuniyetini/rızasını dilerler ki bu şekilde kimseleri huzurundan kovmasın, sürmesin.” (NF 379/17)

ey baba kıyâmet kün bolsa avş mên miskîn za 'ıfânı zebânîyeler tutsalar taķı boynumķa zencîr taķıp tamuğķa sürseler “Araşât içinde benim aħvâlüm neteg bolğay? “Ey baba kıyâmet

günü olsa ben zavallı güçsüz kadını zebaniler tutsalar boynuma zincir takıp cehenneme sürseler Arasat içinde benim durumum nasıl olacak?” (NF 238/9)

Deccālın öldürgeyler Ye'cüc Me'cüni yer arkasından sürgeyler tēviz içinde yok bolğaylar “Deccal’i öldürecekler Yecüc ve Mecüc’ü [seddin arkasından] sürecekle deniz içinde yok olacaklar.” (HKTM 189b/10)

soyurkağan kim yazuk için kapuğundın sürmedi “Rahmet sahibi onu günah için kapısından sürmedi/kovalamadı.” (HKTM 273a/6)

anı mundın taş birle sürünler “Onu buradan taş ile sürünüz.” (HKTM 283a/6/7)

sürseñ anlarını taķı bolsañ küç kılğanlardın “Onları sürsen, olsan zulüm edenlerden.” (HKT 129b/5)

iğimiz bērgil anlarğa iki kat kındın taķı sürgül anlarını “Tanrı’mız ver onlara iki kat bela/ceza onları da sür.” (HKT 407b/7)

sürer miz yazuk kılğanlarını tamuğ tapa “Günah işleyenleri cehenneme doğru süreriz.” (HKT 299b/7)

Önüne Katıp Sürmek, Götürmek

sürdi kötürdi yel bulutlarını “Yel bulutları sürdü götürdü.” (ME 39/4)

Hüküm Sürmek, Devam Ettirmek

bir neçe izzet, hürmet, uluğluk sen sürdüñ, bir neçe mēn süreyin, tēdi “Birçok izzet, hürmet, büyüklük sen sürdün, biraz da ben süreyim dedi.” (HKE 127r/3)

andağuk yalavaçlık sürer irdi Ebû Bekr eş-şiddik vaķtında tegi “Öylece peygamberlik sürerdi Ebu Bekir zamanına kadar.” (HKTM 122b/2)

ajunga kēlmedi sürmedi fermān “Dünyaya gelmedi ferman/hüküm sürmedi.” (HŞ 2904)

kaçan kim taht öze oltursa irdi/cihan halkına fermān sürse irdi “Ne zaman ki tahta oltursaydı ve cihan halkına hüküm sürseydi.” (HŞ 2905)

Sür- fiili Harezmi Türkçesi dönemine ait *Kıssaşü'l-Enbiyā*, *Husrev ü Şirin*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferādis* ve *Kur'ân-ı Kerîm* çevirilerinde (Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi Meşhed Nüshası) “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; mesh etmek; kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; önüne katıp sürmek, götürmek; hüküm sürmek, devam ettirmek” anlamlarında ve *sür-*, *süre başla-*, *fermān sür-*, *koş sür-* biçimlerinde tespit edilmiştir.

2.1.6. Kıpçak Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

bular taķı atların kaçılup sürerler taķı artınça “Bunlarda atların kaçılıp ardından sürerlerdi.” (MG 62b/1)

nēçük kim at sürgen kaçan atını kaçılusa katırak yürür burunğıdan dēyib eyitdiler “Nasıl ki at süren atını kaçıladığında öncekinden daha hızlı yürürse diye söylediler.” (RH 27a/9)

dağı arkun tepip ilgerü sürmek gerek ve dağı sürüb düz yürütmek gerek. hāy hāy dēyüp çapmak gerek. “Yavaşça tepip ileri sürmek gerek. Sürüp düz yürütmek gerek. Hay Hay deyip koşturmak gerek.” (RH 99b/7/8/9)

külük atlar arıp kaldı teveçi sürer édi tevesin arkun arkun “Hızlı atlar yorulup kaldı, deveci devesini yavaş yavaş sürerdi.” (GT 333/5)

koy sürgen yalını bir yerden bir yerge “Bir yerden bir yere koyun sürenin ücreti.” (İM 481a/2)

sürdi tewelerni “Develeri sürdü.” (KE 54b/2)

sürdi kölikni tayağ birle “Binek hayvanını dayakla sürdü.” (KE 89a/4)

nêçük kim at sürgen kaçan atnı kamçılasa katırağ yürür burunqıdan dëyip aytdılar “(Bu), atın binicisi tarafından kamçılандığı zaman daha hızlı koşmasına benzer dediler.” (İN 27v/9)

yine fâris kişi atı sürgende ne kılmak gerek “Yine binici atı sürdüğünde ne yapmak gerek?” (BV 7a/6)

kaçan kim anıñ üstine çapmak sürmek uzansa şabır kılmğa muhtâc olur “Ne zaman ki onun üstüne hızlı sürmek için uzansa sabretmeye muhtaç olur.” (BV 12a/3)

ol deve ardında yürigen kişinüñ dañı üstinedür eger देंveni sürer ise eger sürmez ise anıñ üstine neme yoğdur “O deve ardında yürüyen kişinin de üzerinedir. Deveyi sürse de sürmese de onun üzerine hiçbir şey yoktur.” (KFT 208a/31)

kaçan bir kişi anıñ kibi yerlerde atına minip seyir éder olsa ya atını sürer olsa ya atını yider olsa “Ne zaman bir kişi onun gibi yerlerde atına binip yolculuk yapıyor olsa veya atını sürer olsa veya atını yedeklemiş olsa.” (KFT 205a/8)

sürdi “sürmek, hayvan sürmek” (TZ 20a/2, 36b/12)

eger mütemetti' kirgen kişi tilese kurbānlıqını sürmege iħrām këygey tağı kurbānlıqını sürgey “Eğer mütemetti' giren kişi dilerse kurbanlığını sürmeye ihram giye ve kurbanlığını süre.” (İM 343a/4)

eger sürse kurbānlıqını temettü' hacc için ol kişi tilese hacc kılmak ol yıl temettü' hacci bātil bolmas “Eğer kurbanlığını temettü' hac için sürse, o kişi o yıl hac yapmak istese temettü' hacci batıl olmaz.” (İM 343b/4)

Çift Sürmek, Tarla Sürmek

sürdi yèrni “Yeri sürdü.” (KE 29a/6, 92a/5)

saban sürdüm “Çift sürdüm.” (CCI 4a/21)

Dokundurmak, Değdirmek

sağ butuññıñ artında tutup yerge sürgey-sen “Sağ budunun ardından tutup yere süreceksin.” (MG 31b/1)

béli bağına soğar uçın artkaru yerge sürer “Ucunu kuşağına sokar, arkasını yere dokundurur.” (MG 78b/7)

nêçe këlse şabā yèli sehergāh yüzüm yerge sürüp aytur mën Allāh “Ne zaman gelse saba rüzgârı, seher vakti yüzümü yere sürüp Allah derim.” (GT 99/11)

èlini dīvārga sürmegey tağı anı öpmegey “Elini duvara sürmeyecek ve onu öpmeyecek.” (İM 376a/1)

sürdi etükni yerge “Çizmesini yere sürdü.” (KE 41a/7)

sürdi anıñ burnını za ferāngā “Onun burnunu safrana sürdü.” (KE 95b/2)

depsün iki ayağın yere bir kez sağ ayağı bile bir kez sol ayağı bile budlarını sürütsün sağı şola şoli sağa sürsün “İki ayağımı yere vursun, bir kez sağ ayağı ile bir kez sol ayağı ile budlarını sürtsün, sağı sola solu sağa sürsün/dokundursun.” (KF 55b/3)

Bir Maddeyi Bir Yüzey Üzerine İnce Bir Tabaka Olarak Yaymak, Sürmek

fark yok farz oruç birle tağı nāfile oruç arasında. Eger uyusa tüşke geçse, yā bakşa hatunı fercine suw inse, yā yağ sürünse, hacāmat kaldırsa, yā sürme sürtünse “Nafile oruç ile farz oruç arasında fark yoktur. Eger uyuyunca rüya görse veya kadının fercine bakıp su inse veya yağ sürse veya hacamat yaptırıp veya sürme sürülse.” (İM 271a/8)

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

tuşman yekni sēn sürgül “Düşman şeytanı sen sür/kovala.” (CC II 73b/1)

ma'nisi ol bolur; kim, qarğanı sürgil bu ok birle tēmek bolur “Manası bu okla kargayı kov demektir.” (RH 8b/8)

sultān oğlu bu sözden melül bolup ayttı sürüy bu kavvādı “Sultanın oğlu bu sözden rahatsız olup, “bu kavatı sürün”, dedi.” (GT 60/5)

kaçan sürse kulun tēñri katından “Tanrı kulunu huzurundan sürdüğü zaman.” (GT 113/13)

bir şa'ir oğrılar bēgine kēlip medh okudu ise buyurdu kim tonun soyup dağı bu kintden sürüy tonun soyup kintden sürdiler “Bir şair, hırsızlar beyine gelip övgüler dizince emretti, onun elbiselerini soyup bu şehirden sürün, elbiselerini soyup şehirden sürdüler.” (GT 219/5/6)

sürdi Tanrı bulutı “Tanrı bulutu sürdü/uzaklaştırdı.” (KE 125b/3)

sürdi anı bu sürülmüş kulluk kıldı Tanrıya “Onu sürdü. Bu sürülmüş, Tanrı'ya kul oldu.” (KE 31b/2)

ammā kiriş uzun bolsa okı sürer va dahı ok yiti çıkar “Ancak kiriş uzun olursa oku iter, ok (yaydan) daha hızlı çıkar.” (İN 66v/4)

ma'nisi ol bolur kim qarğanı sürgil bu ok birle tēmek bolur “Manası ise bu ok ile kargayı kov demektir.” (İN 9r/8)

kaçan 'āzib kişi zinā edse bizim katımızda ol kişiye yüz ağaç ururlar ancak ol kişini şārdan gāribliğe sürmezler bir yıl kadarınca “Ne zaman bir ergen/bekar zina etse bizim huzurumuzda o kişiye yüz sopa vururlar. Ancak o kişiyi bir yıl boyunca şehirden gurbete sürmezler.” (KFT 378b/13)

dahı zinā edgen kişini had urulduğundan şoñra şārdan sürmek cāyız degüldür. Anuñ içün hatun kişini kaçan gāribliğe sürse ol hatun kişini zinā edmeke yol açarlar “Zina eden kişiye ceza verildikten sonra şehirden sürmek/kovalamak caiz değildir. Onun için hatun kişiyi ne zaman gurbete sürse o hatun kişiyi zina etmesine neden olurlar.” (KFT 378b/28/30)

bi kulunı töydi ve sultan kulunı sürdi “Bey kulunu dövdü ve sultan kulunu sürdü.” (TZ 41a/9)

hattā ayrılınca halk ortasında zāyil olmaz bilesince olmağdan hattā cehenneme sürince “Hatta ayrılınca halk arasından yok olmaz birlikte olmaktan hatta cehenneme sürünce.” (KF 203b/4)

sür- “uzaklaştırmak, sürmek” (RS 187a/6)

Ömür Sürmek, Zaman Geçirmek

ol biri devlet bilen devrān sürer “O biri saadetli bir şekilde devran sürer.” (GT 79/12)

Kıpçak Türkçesi dönemine ait *Baytaratü'l- Vâzih, Codex Cumanicus, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't- Türkî), İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn, Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb, Kitâbü'l- Ef'âl- Kıpçakça Satır Arası Sözlük, Kitâb-ı Fi'l-Fıkh , Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî, Münyetül'- Guzât, Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyn b. Ahmet el- Erzurumî), Resûlî Sözlüğü, Et- Tuhfetü'z- Zekiyye Fi'l- Lûgati't- Türkiyye* adlı eserler incelediğinde *sür-* fiili “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak; kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; ömür sürmek, zaman geçirmek” anlamlarında ve *sür-*, *devrân sür-* biçimlerinde tespit edilmiştir.

2.1.7. Çağatay Türkçesi Dönemine Ait Eserlerde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

raşnı meydānga sürseñ sin birer Rüstem begin “Rüstem Bey gibi atını meydana sürdüğünde.” (MSD 386)

şanemler hüsn atın sürse leāfetniñ bisāında “Güzeller güzellik atını letafet meydanında sürseler.” (MSD 669)

ikki dünyā hūblarını nāz ile/at için bir kamçı birle sür begim “İki dünya güzelliklerini naz ile atı da bir kamçı ile sür beyim.” (LD 2596)

hiç nemege bakmay yitikrek sürüñ/ol tevesiniñ 'ivazın yitkürüñ “Hiçbir şeye bakmadan çabuk sürün, o devesinin bedelini ulaştırın.” (MEM 46a/477)

Çift Sürmek, Tarla Sürmek

'ilm örgenip 'amel kılmagan, koş sürüp ekin ekmegeñe meñzeyür “İlim öğrenip amel etmeyen, çift sürüp ekin ekmeğe benzer.” (SGT 107b/4)

Dokundurmak, Değdirmek

yol yürüseñ sürer edim yüzüme hāk-i rāhnı “Yol yürüten sürerdim yolun toprağını yüzüme.” (ŞAD 1669)

zulm birle ol eger cānımğa sürse tiğ-i katl “Eğer o zulüm ile katlin kılıcını canıma sürse.” (HBD 48/5)

Bir Maddeyi Bir Yüzey Üzerine İnce Bir Tabaka Olarak Yaymak, Sürmek

iñri ayur erdi nez'idin bir pîr/aña şandal sürerdi bir kem pîr “Can çekişen bir yaşlı inleyerek konuşur, ona bir kötü ihtiyar da sandal sürer.” (SGT 88b/12)

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

mēni bî-gāne tip āhur sürer ermiş eşikindin “Sonunda beni yabancı diye kapısından sürer imiş.” (MSD 627)

koymağıl her dem rakibiñni sür begim “Koyma/bırakma her zaman rakibini sür beyim.” (LD 753)

hūş ile şabr u hured haylin köñüldin sürdi reşk “Şuur, sabır ve akıl ile gönülden kıskançlığı sürdü/kovaladı.” (YED 162/6)

yok ki sürdi küyüdin ol seyl mēn āvāresin “Yok ki sürdü semtinden o sel (gözyaşı) ile benim gibi avareyi.” (HBD 208/3)

Hüküm Sürmek, Devam Ettirmek

tāki felek devr kıhur sāl u mäh/devrni sürsün bu uluğ pādşāh “Felek yıllarca ve aylarca döndükçe bu ulu padişah çağını yaşasın.” (MEM 29b/303)

bolsun acun içre arığ köñli şād/barça ulus üstide sürsün murād “Dünyada temiz gönül şad olsun, bütün ulus üzerinde muradına kavuşsun.” (MEM 29b/305)

Asker Sürmek, Sevk Etmek

Hâşılı' l emr, söz besâtige nê piyâde kim sürsem def'üçün elimge türter êrdi “İşin sonunda söz meydanına hangi askeri/piyonu sürsem ortadan kaldırmak için elimi iterdi.” (SGT 104b/3)

Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik dönemine ait *Hüseyin Baykara Divânı, Lutfi Divanı, Mahzenü'l Esrâr Mesnevisi, Mevlâna Sekkâki Divanı, Sadî Gülistan Tercümesi* (çev. *Sibicâbi*), *Şeyd-zâde Atâyî Divânı, Şiban Han Divânı* adlı eserler incelendiğinde *sür-* fiili “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak; kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; hüküm sürmek, devam ettirmek; asker sürmek, sevk etmek” anlamlarında ve *sür-*, *devrni sür-*, *koş sür-* biçiminde tespit edilmiştir.

2.1.8. Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde

Sürmek, Sevk Etmek (hayvanlar için)

rahş her yan ki sürer ol çâbük “O hızlı bir şekilde her tarafa atı sürerdi.” (FK 395/3)

rüsül sürmedi lâ-mekân üzre merkeb “Peygamber mekânsızlıkta hayvan/binit sürmedi.” (FK 351/6)

gerçi her şûhî sürer meydānga ok yanlıg semend “Gerçi her neşeli/mutlu güzel meydana ok gibi hızlı at sürer.” (ABV 18/4)

çü merkeb bîşedin taşkarı sürdi “Çünkü hayvanını/binitini ormandan dışarı sürdü.” (FŞ 222/101)

ol ki feleкке sürüp êrdi kümeyt “O, göklere at sürmüştü.” (HE 267/3313)

sëkkizinçi feleкке sürdi çü rahş “Sekizinci feleğe at sürdüğünde...” (SS 79/217)

çâbüki kim kaıl üçün sürdi meydānga at “Bir binici öldürmek için meydana at sürdüğünde...” (NŞ 83/1)

nê meydān ara sürsem êrdi semend “Hangi meydana doğru at sürseydim?” (Sİ 87/605)

buyurdi ki sürdiler ança tavuğ “Buyurduğu için onca tavuğu sürdüler.” (Sİ 166/1766)

tāvuslarını asrağucu hem öyleridin sürüp çıkardı “Tavusların bakıcısı da (onları) evlerinden kovalayıp çıkardı.” (HM T762b/1)

şehenşâh çün sürdi 'âlemğa rahş, kıyaş dik idi dehr üzre nûr-bahş “Şehinşah âleme at sürdüğünde, dünyaya ışık saçan güneş gibiydi.” (TMA 8b/28)

mekkege barur biz dip tevağku' merkebin eşigimge sürgenler ri 'âyeti “Mekke'ye gidiyoruz diyerek ümit hayvanlarını/binitlerini kapıma sürenlerin korunması.” (V 7a/22)

hāmān igvāsı bile atın sürdi “Hāman'nın telkiniyle atını sürdü.” (TEH 12a/9)

eşekke her nê yüklesen köterür ve kıayan sürsen ol yan barur “Eşeğe her ne yüklesen götürür ve hangi yana sürsen o yana varır.” (MK 84b/4)

cibāl taşı ve deşt kumığa nāka sürgen “Dağın taşına ve çölün/bozkırın kumuna deve süren.” (MK 24b/12)

Yüzdürmek, Sürmek

kemesin meskeni sarı sürdi/anı öz me'meniğa yetküirdi “Gemisini mekânına doğru sürdü, onu kendi güvenli yerine ulaştırdı.” (SS 319/3460)

süd üçün tējizige keme sürmese “Kazanç için denize gemi sürmese.” (MK 25a/5)

vecd bile kalem yazğan kazânı kaytaray dâgen kuruğ yerde keme süreydir “Vecd ile kalemin yazdığı kazayı/kaderi döndüreyim diyen kuru yerde gemi süreyim der.” (MK 42b/3)

Çift Sürmek, Tarla Sürmek

Cebrâ'îl 'aleyhi's-selâm hubûbât keltürüp âdemğa hoş sürüp ekin ekmek kâ'idesin örgetti “Cebrail Aleyhisselam tahıl getirip Hz. Âdem'e çift sürüp ekin ekmenin kurallarını öğretti.” (TEH 2a/2)

Dokundurmak, Değdirmek

tîği ornun körgüzüp sürgil dâben yalbarmagım “Kılıcın yerini gösterip sür diyerek yalvarırım.” (FK 432/1)

katıl tîğ sürse düşmen kılmağıl zînhâr havf “Katil kılıç sürse düşman olma, asla korkma.” (ABV 306/2)

ecel tiyğın çikip sürseñ ne boldı “Ecel kılıcını çekip sürsen ne oldu?” (FŞ 396/67)

tîğ-ı siyâset başığa sürmedi “Başına siyaset kılıcını sürmedi.” (HE 320/3973)

kimse boğzığa tîğ sürgey mü “Kimse boğazına kılıç sürececek mi?” (SS 161/1316)

kâş tîğın başımğa sürse edi “Kılıcını başıma sürseydi.” (SS 170/1435)

yâr köñli istemiş köñlümge sürmek tîğ kim “Yârin gönlü, gönlüme kılıç sürmek istemiş.” (NŞ 158/5)

siyâset kılıçın maña sürmediñ “Siyaset kılıcını bana sürmedin.” (Sİ 414/5478)

kâş ki tîğ-ı siyâset sürse hem/ol kılıcın boynuma yitkürse hem “Keşke siyaset kılıcını sürse hem, o kılıcı boynuma ulaştırırsa hem.” (LT 195/2470)

têñri te'âlâ rızası üçün minâ tağı üstide ayağ êligin bağlap kurbân kılurğa bıçak boğzığa sürdi “Tanrı Teâlâ rızası için Mina Dağı üzerinde elini ayağını bağlayıp kurban etmek için bıçağı boğazına sürdü.” (TEH 7a/4)

sâyir mu'cizâtın biri huffâşdur kim balçığ bile ol hey'et bile nefesin sürdi rûh tapır uçtu “Başka mucizelerinden biri yarasalarla ilgilidir. Balçıktan bir yarasa şekli yaptı, ona nefesini üfledi, o da ruh sahibi olup uçtu.” (TEH 21b/12)

êrenlerdin merdâne günâh vücûdka kelse boynığa yüklengendin soñ boynın urarlar, kızıl yüzlük kılur üçün boynığa tîğ sürerler “Bir insan suç işlediğinde yiğitçe üstlendikten sonra boynunu vururlar, yüzünü kızıl etmek için kılıcı yüzüne sürerler.” (MK 31a/13)

Kovmak, Uzaklaştırmak, Göndermek

bu kûydin it dip anı her nêçe ki sürdüñ “Onu bu semtten köpek diye her nasıl ki sürdün/kovaladın.” (GS 368/7)

dostlar mênî köñülsiz dip sürer siz şâd mên/bolmayın mu şâd kim def'olmuş andak düşmenim “Dostlar beni gönülsüz diye sürersiniz (oysa ben) mutluyum, mutlu olmayayım mı düşmanım oradan defolmuş.” (GS 425/6)

yoldın âhîr sürme sultân-mên dâben dervîşni “Dervîşi ben sultanım diyerek yoldan sürme.” (FK 196/6)

bu eşikdin taş ile yüz katla ger sürseñ mênî “Beni bu kapıdan taş ile yüz defa sürsen/kovalasan.” (ABV 615/2)

ulusnı sürdiler ol su başıdın “Ulusunu/milletini o su başından sürdüler/kovaladılar.” (FŞ 316/36)

ey kuyaş nêvçün kaşındın sâye dik sürdüy meni “Ey güneş! Niçin huzurundan beni gölge gibi sürdün/kovaladın.” (NŞ 621/1)

cevr kılsañ kıl meni bârî eşikdin sürmegil “Eziyet edersen et; hiç olmazsa beni kapından sürme/kovma.” (NŞ 152/3)

sipeh sürdi çîn mülkidin taşkarı “Ordu, Çin ülkesinden dışarı sürdü.” (Sİ 393/5174)

ravza-ı cennetdin anı sürdiler “Cennet bahçesinden onu sürdüler/kovaladılar.” (LT 141/1739)

kim bu gavgâ ehlini her yan sürüy/kitmegenlerini cezâğa yitkürüy “Bu kavga ehlini her tarafa sürün, gitmeyenleri cezaya çarptırın.” (LT 192/2423)

felek Cemşid bile Ferîdûnga içürgen devr ayağın içürdi ve vücûd bezm-gâhıdın sürdi “Felek Cemşid ile Ferîdûn’a içirdiği kadehten içirdi ve (onları) varlık meclisinden sürdü (ölümlerine sebep oldu.)” (MN 687a/14)

ve ölüm seyli hâşâkimni bu eşikdin sürgey velikin hayâl bâıl ikendür “Ve ölüm seli çer çöp gibi değersiz olan cesedimi bu kapıdan sürüp götürecektir ancak hayal batıl imiş.” (KM 4b/20)

velî anı pervîz tindürmedi, dem urmadı tâ mülkdin sürmedi “Ancak onu Perviz rahat bırakmadı, mülkten sürmeyince nefes almadı.” (TMA 13a/20)

etfâl kavup taş urarlar irdi, küçedin küçeğe sürerler irdi “Çocuklar kovup taş vururlardı, sokaktan sokağa sürerlerdi/kovarlardı.” (MK 52b/3)

ol kişini kutluk öydin taşkarı sürmek kirek/kutluk öy dünyâ durur ya ‘ni ki öltürmek kirek “O kişiyi kutlu bir ev olan dünyadan sürmek, yani öldürmek gerek.” (MK 81a/1)

Konuşmak, Söylemek

beyle mey noş etip ki sürdüm söz/mestliğ uykusıda yumsağ köz “Sarhoşluk uykusunda gözümü yumup böylece şarap içerek [sözümü] söyledim.” (SS 115/708)

sürüp nükte sulţânlar ahvâlidin, hikâyet kılıp hanlar aqvâlidin “Sultanların durumunu söyleyip/anlatıp, hanların hallerini hikâye edip...” (TMA 15a/24)

Önüne Katıp Sürmek, Götürmek

kêçe dūdını sürgeç tañ nesîmi/çıkardı şubh genci levh-ı sîmî “Gece dumanını sürünce tan yeli sabah hazinesinin gümüş levhasını çıkardı.” (FŞ 206/1)

şâm-ı ‘ademni sürüp andağ ki dūd “Yokluk karanlığını duman gibi sürüp götürdü.” (HE 64/773)

tañ yeli çünki sürdi tün dūdın “Çünkü tan yeli gece dumanını sürdü.” (SS 188/1678)

Hüküm Sürmek, Devam Ettirmek

kadehdin baş kötermey sürdi işret birle devrânın “Kadehten başını kaldırmadan içki ile devranını sürdü.” (GS 454/8)

salţanat sürdi mâh tâ mâhî “Gökten yerin derinliklerine kadar saltanat sürdü.” (SS 126/854)

atası kırk yıl sürüp hânlık/kılmış erdi uluska sulţânlık “Babası kırk yıl hanlık sürüp, milletine sultanlık yapmıştı.” (SS 186/1652)

nêçe yıl beyle kâmlar sürdi “Böyle nice yıl istekleri arzuları sürdü/devam etti.” (SS 399/4550)

ve tahmuras otuz yıl mülk sürdi “Ve Tahmuras otuz yıl saltanat sürdü.” (TMA 2a/3)

tā sākin irür dehr felek müsta 'cil sürsün ikisige hüküm şāh-ı 'ādil “Dünya sakin ancak feleğin acelesi var. İkisine de adaletli sultan hükümsün.” (V 7b/10)

miñ yıl dağı sürse érđi devrānı enuş “Enuş’un devranı bin yıl dahi sürseydi.” (TEH 2b/12)

köp vaqt hem nübüvvet ve hem saltanat sürdi “Uzun zamanlar peygamberlik yaptı ve saltanat sürdü.” (TEH 15a/5)

alarnıñ sa 'd ü nahsı hükmin sürüp terānedir “Onların uğuru ve uğursuzluğuyla alakalı hükümlerde bulunup sözler söyler.” (MK 24b/5)

mecliside ökte hükmler sürer çağı, barça icrā-yı aḥkām bir budığı “Meclisinde beyhude hükümler yağdırdığı zaman, bütün hükümlerin icrası bunun bir devamıdır.” (MK 63b/11)

Ömür Sürmek, Zaman Geçirmek

atası dağı çün sürüp érđi 'ömr “Çünkü babası da ömür sürmüştü.” (Sİ 120/1086)

Yazı Yazmak

ğālaṭ biter kātib bābıda kalem sürmek ve karasınıñ ğalaṭın yüzige kiltürmek “Yanılma biter kâtip kapısında yazı yazmak ve karasını yanılmanın yüzüne getirmek...” (GS 729)

kalem vaşfida bir neçe kalem sürmek “Kalem vafında biraz yazı yazmak.” (FŞ 94/1)

ḥurdesidin şerāre körgüzmege bā 'is ni bolğanğa kalem sürmek “Nüktesinden kıvılcım göstermeyene sebep olana yazı yazmak/kalem sürmek.” (FŞ 102/5)

sihr taşnıf ara sürmey kalemi/ki mēniñ atıma çıkmey raqamı “Sihir (hüner) sırala kalemi sürme, böylelikle benim adıma yazı çekme.” (FK 689/315)

kalem-zengā bolup sürmek kalem fen/yanıda kār-fermā hem kalem-zen “Yazıcıya yazı yazmak hüner olup, üstelik yanındaki (bir) iş buyuran yazıcı ise.” (FŞ 157/28)

kalem sürme bu nev' efsānelergā/egerçi yok kalem divānelergā “Her ne kadar divanelere kalem yoksa da efsanelere bu türlü kalem sürme.” (FŞ 86/47)

bu evrāk üzre sürgen ḥāme-ı derd/raqam bu nev' kıldı nāme-ı derd “Bu kağıtlar üzerine dert kalemini süren/yazan, (bu) yazıyı bu çeşit dert mektubu yaptı.” (FŞ 400/1)

bir neçe söz sürmek ve naşihat-āmiz nükteler 'arżğa tiğürmek “Biraz söz sürmek ve öğüt alınacak nüktelerin arzına değdirmek/ulaştırmak.” (FŞ 496/6)

kütüb evrākıda bir neçe harf sürmek “Kitapların sayfalarına biraz yazmak.” (HE 86/13a)

kim ki bu şüretka sürer ḥāmesin/bil ki qarartur yüzi dik nāmesin “Kim ki bu şekilde kalemini sürerse/yazarsa, bil ki yazdıklarını da yüzü gibi karartır.” (HE 206/2543)

nē ki mēn yazım ēyle sürse kalem/nē raqam kıldım anı kılsa raqam “Ben her ne yazarsam yazayım, yine aynı yazıyı, onu yazdım.” (SS 429/4960)

fārsî nazm içre çün sürdüm kalem/nazmnıñ her şıñfını kıldım raqam “Fars şiiri üzerine yazdığım gibi şiirin her türünde (lisanında) o yazıyı yazdım.” (LT 272/3555)

'ilmıga melek sürmedi bir harf yana “İlmine melek bir harf daha yazmadı.” (HM T758b/1)

bu ḥusrev-i gerdûn-cāhnı kim nesebi bābıda ḥāme sürsem “Bu felek makamlı padişahın nesebi hakkında kalem sürsem/yazsam.” (MN 687a/26)

təjri ta 'ālā tefḫī bile bu uluğ işke elig urdum ve 'azîm emrga kalem sürdüm “Tanrı Teâlâ'nın yardımıyla bu büyük işe el attım ve bu büyük emri yerine getirmek üzere yazı yazdım/kalem sürdüm.” (NMŞF R55b/17)

nə ümmiğa sürgeç şeref hâmesi “Okuması yazması olmayan birine şeref kalemini sürünce...” (V 1b/9)

inşallah 'ömr amân birse türki tili bile oğ kâfûr-gûn varağ üzre hâme-i müşgîn şemâneni sürgey “İnşallah ömür aman verirse bu hikâyeyi Türk dilinde kara mürekkeple ak kâğıt üzerinde kalem oynatarak nazmetmeye başlamay...” (TEH 7b/23)

bu hâk-sâr-ı bî-i 'tibâr vaşfida kâfûr-girdâr varağ üzre müşg-bâr hâme sürüp durur “Bu itibarsız perişan (Nevâyî) onu vasfetmek için beyaz sayfa üzerine misk saçan yazı yazmıştır/kalem sürmüştür.” (NC 9a/10)

hem lâf u güzâf defterin küydürgil, hem hâmeni inşâf hattığa sürgil “Hem boş konuşma defterini yak hem de kalemini insafli kullan.” (NC 36a/1)

eger mubâlağasız icmâl yüzidin kalem sürülse ve ihtisâr cānibidin raqam urulsa “Eğer mübalağasız, kısaca temas edilse ve özlü olarak yazılrsa.” (ML T774b/18)

kaşıs bir kâtib ki ol sözge kalem sürgey hilâf/ol kara yüzük başı bolsun kalem yanlığ şikâf “Sözü olduğundan farklı yazan kâtip kim olursa olsun, onun yüzü kara, başı da kalemin başı gibi yarık olsun.” (MK 19b/5)

evl ol ki bular zikride kişi hâme sürmegey ve bu hâme dik kara yüzükler atın kalem tilige kivürmegey “Bunlarla ilgili bir şey yazmamak daha iyidir ve bu kalem gibi kara yüzlerin adını kalemin ucuna getirmemelidir.” (MK 10a/7)

ve kalem sürey desem Nûh 'ömrde tamāmğa yitmes “Ve yazı yazayım desem Nuh'un ömrü de tamamına yetmez.” (MK 72b/4)

15. yüzyılda Çağatay Türkçesi ve Edebiyatının mihenk taşı olan Ali Şir Nevâyî'nin *Bedâiyü'l- Vasat, Fevâidü'l- Kiber, Ferhâd ü Şîrin, Ğarâ'ibü's- Şîgar, Hayretü'l- Ebrâr, Hamsetü'l- Mütahayyirîn, Husrev ü Şirin, Kitâb-ı Münşeât, Leylî vü Mecnûn, Lisânü't- Tayr, Mahbubü'l- Kulüb, Muhâkemetü'l- Luğateyn, Mecâlisü'n- Nefâyis, Nazmü'l Cevâhir, Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve, Nevâdirü's- Şebâb, Sedd-i İskenderî, Seb'a-yi Seyyâr, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ; Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem, Vakife* adlı eserleri incelediğinde *sür-* fiili “sürmek, sevk etmek (hayvanlar için); yüzdürmek; çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, deġdirmek; kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; önüne katıp sürmek, götürmek; konuşmak, söylemek; hüküm sürmek, devam ettirmek; ömür sürmek, zaman geçirmek” anlamlarında ve *sür-, koş sür-, saltanat sür-, mülk sür-, hanlık sür-, hükm sür-, hükmler sür-, nükte sür-, söz sür-* biçimlerinde tespit edilmiştir. Ancak bu anlamların ve biçimlerin yanı sıra Ali Şir Nevâyî'nin *Fevâidü'l- Kiber, Ferhâd ü Şîrin, Ğarâ'ibü's- Şîgar, Hayretü'l- Ebrâr, Hamsetü'l- Mütahayyirîn, Lisânü't- Tayr, Mahbubü'l- Kulüb, Muhâkemetü'l- Luğateyn, Mecâlisü'n- Nefâyis, Nazmü'l Cevâhir, Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve, Seb'a-yi Seyyâr, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem ve Vakife* adlı eserlerinde fiilin *sür-, kalem sür-, harf sür-, hâme sür-* biçimlerinde “yazı yazmak” anlamında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Fiilin, Orhun Türkçesinden Ali Şir Nevâyî'ye kadar ki Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlerdeki kullanımı incelendiğinde *sür-* fiilinin birçok anlamının yanı sıra “yazı yazmak” anlamında kullanımının sadece Ali Şir Nevâyî'ye özgü olduğu görülmektedir.

3. Sonuç

Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazarlarından olan Ali Şir Nevâyî'nin eserleri incelendiğinde; Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini, sözcükler arasındaki ilişkileri ve farklı alanlarda kullanılan söz varlığının çeşitliliğini ve zenginliğini görmekteyiz. Çalışmada Ali Şir

Nevâyî'nin eserlerinde de görülen *sür-* fiilinin “yazı yazmak” anlamı üzerinde özellikle durulmuştur. Buradan hareketle *sür-* fiili Türk dilinin tarihî dönemlerine ait metinlerde taranmış, bu metinlerde sadece *sür-* fiilinin “sürmek, kovmak, uzaklaştırmak, göndermek; asker sürmek, sevk etmek; önüne katıp sürmek, götürmek; sevk etmek (hayvanlar için); mesh etmek; hüküm sürmek, devam ettirmek; ömür sürmek, zaman geçirmek; beddua etmek, lanetlemek; yönlendirmek; kendine doğru çekmek; çift sürmek, tarla sürmek; dokundurmak, değdirmek; yönlendirmek; bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak, sürmek; konuşmak, söylemek” anlamları tespit edilmiştir. *Sür-* fiilinin “yazı yazmak” anlamı Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlerin içerisinde sadece Ali Şîr Nevâyî'nin *Fevâyidü'l- Kiber*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Ġarâ'ibü's- Şîġar*, *Hayretü'l- Ebrâr*, *Hamsetü'l- Mütelhayyirîn*, *Lisânü't- Tayr*, *Mahbubü'l- Kulüb*, *Muhâkemetü'l- Luġateyn*, *Mecâlisü'n- Nefâyis*, *Nazmü'l Cevâhir*, *Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve*, *Seb'a-yi Seyyâr*, *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem* ve *Vakife* adlı eserlerinde *sür-*; *kalem sür-*; *harf sür-*; *hâme sür-* biçimlerinde görülmektedir. Türk dilinin diġer tarihî dönemlerine ait eserlerinde fiilin “yazı yazmak” anlamı tespit edilememiştir.

Kısaltmalar

- ABV : Alî Şîr Nevâyî, *Bedâiyü'l- Vasat*
 AY8 : Altun Yaruk 8
 BK D : Bilge Kaġan Yazıtı Doġu Yüzü
 BV : *Baytaratü'l- Vâzih*
 CC : Codex Cumanicus
 DH : *Dîvân-ı Hikmet*
 DLT : *Dîvânu Luġâtî't-Türk*
 FK : *Fevâyidü'l- Kiber*
 FŞ : *Ferhâd ü Şîrîn*
 GS : *Ġarâ'ibü's- Şîġar*
 GT : *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't- Türkî)*
 HBD : Hüseyin Baykara *Dîvân*
 HE : *Hayretü'l- Ebrâr*
 HKE : Harezmi Türkçesi, *Ķışaşı'l- Enbiyâ*
 HKT : Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi
 HKTM : Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi Meşhed Nüshası
 HM : *Hamsetü'l- Mütelhayyirîn*
 HŞ : *Husrev ü Şirin*
 İM : *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*
 İN : *Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb*
 KB : *Kutadgu Bilig*
 KÇ : *Küli Çor Yazıtı*
 KE : *Kitâbü'l- Ef'âl- Kıpçakça Satır Arası Sözlük*

- KF : Kitāb-ı Fi'l-Fıkh
 KFT : Kitāb fi'l-Fıkh bi-Lisān-ı Türkî
 KM : Kitāb-ı Münşeat
 LD : Lutfî Divanı
 LM : Leylî vü Mecnûn
 LT : Lisānü't- Tıyr
 ME : Mukaddimetü'l-Edeb
 MEM : Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevisi
 MG : Münyetül'l- Guzât
 MK : Mahbubü'l- Kulüb
 ML : Muhâkemetü'l- Luğateyn
 MM : Mu'inü'l-Mürîd
 MN : Mecâlisü'n- Nefâyis
 MSD : Mevlâna Sekkâkî Divanı
 NC : Nazmü'l Cevâhir
 NF : Nehcü'l-Ferâdis
 NMSF : Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve
 NŞ : Nevâdirü's- Şebâb
 OAKT : Orta Asya Kur'an Tefsiri
 PKPH : Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi
 RH : Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyin b. Ahmet el- Erzurumî)
 RN : Manchester-John Rylands Nüşası
 RS : Resûlî Sözlüğü
 SGT : Sadî Gülistan Tercümesi (çev. Sibîcâbî)
 Sİ : Sedd-i İskenderî
 SS : Seb'a-yi Seyyâr
 ŞAD : Şeyd-zâde Atâyî Dîvânı
 ŞHD : Şiban Han Dîvânı
 ŞU : Şine Usû Yazıtı
 TEH : Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ
 TIEM : Türk İslam Eserleri Müzesi, Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi
 TMA : Kitāb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem
 TZ : Et- Tuhfetü'z- Zekiyye Fi'l- Lûgati't- Türkiyye
 V : Vakfiye
 YED : Yusuf Emirî Divanı

Kaynaklar

- Abik, A. D. (1993). *Alî Şîr Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk- i Acem, Münşeat (Metin Gramatikal İndeks- Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abik, A. D. (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Hamsetü'l- Mutehayyirîn (Metin- Çeviri- Açıklamalar- Dizin)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ağar, M. E. (1986). *Baytaratü'l- Vâzih*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağar, M. E. (1989). *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Erol Ofset Matbaacılık.
- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Alpay Tekin, G. (2013). *Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Kışaşü'l- Enbiyâ (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atalay, B. (1945). *Et- Tuhfetü'z- Zekiyye Fi'l- Lûgati't- Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996). *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l- Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2013). Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, S. 24, s. 83-98.
- Bice, H. (2015). *Divan-ı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Borovkov, A.K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.- XIII. Yüzyıllar)* (çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâbü'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

- Canpolat, M. (1995). *Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't- Tayr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdî Xân*. Londra: Messrs. Luzac and Company Ltd.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press.
- Çelik, Ü. (2011). *Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap. (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çöktü, G. (1985). *Ali Şîr Nevai Mahbubü'l- Kulüb*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Delice, H. İ. (2003). *Hulasa, Okçuluk ve Atçılık (Hüseyn b. Ahmet el- Erzurumî)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demirci, J. (1998). Kıpçak Sözlükleri. *Kebikeç Dergisi*, S. 6, s. 145-152.
- Demirci, Ü. Ö. (2010). *Eski Türkçe'de Fiiller*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Düzgün, U. (2018). *Ali Şîr Nevâyî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil-*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eminoğlu, E. (2011). *Abbâs İbni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü'l- Ef'âl- Kıpçakça Satır Arası Sözlük*. Ankara: Akça Yayınları.
- Eraslan, K. (1971). Ali Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*, C. XVI, s. 89- 110.
- Eraslan, K. (1980). Ali Şîr Nevâyî'nin Hâlât- ı Pehlevan Muhammed Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*, C. XIX, s. 99- 164.
- Eraslan, K. (1996). *Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n- Nefâyis I- II (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî, Mîzânu'l- Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem Uçar, F. M. (2016). Çağatay Türkçesinde Bol- “Olmak” Fiilinin Çok Anımlı Yapısı. *Dil Araştırmaları Dergisi*, C. 19, s. 125-151.
- Erdem Uçar, F. M. (2019). *Şeyd-zâde Atâyî Divânu (Bağlamalı Dizin-İşlevsel Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Ergene, O. (2017). *Sadî Gülîstan Tercümesi, Giriş- Dil İncelemesi-Metin-Çeviri-Dizinler-Tıpkıbası (çev. Sibîcâbî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Goca, A. A. (2000). *Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevisi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, M. Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çev. Vedat Köken)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalın, M. (2012). *Nevayî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kahraman, S. (2015). *Dilde Çok Anlamlılık ve Belirsizlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2022). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, N. (2009). *'Ali Şîr Nevâyî'ye Ait Bir Devâvîn Nüshası İncelemesi (Metin-Dilbilgisi-Dizin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyfi-i Sarâyî, Gülîstan Tercümesi (Kitâb Gülîstan bi't-Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaörs, M. (2016). *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's- Şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Ö. (1996). *Ali Şîr Nevâyî, Fevâidü'l- Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köktekin, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçeciliği. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, S. 19, s. 117-121.
- Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emirî Divanı (Giriş-İnceleme-Tenkitle Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Kuanişbayev, E. (2006). *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh (Giriş- Metin- Tıpkıbasım)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Kut, G. (2003). *Ali Şîr Nevâyî, Ğarâ'ibü's- şîgar (İnceleme- Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbu'l- Kulûb (İnceleme- Metin- Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 173-219.

Özdarendeli, N. (2002). *Ali Şîr Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgür, C. (1988). *Baytaratü'l- Vazih*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgür, C. (1994). *Baytaratü'l- Vazih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmençeleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özkan, A. (2018). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l- Leysi's Semerkandî (Giriş-Metin-Dizinler- Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.

Öztopçu, K. (2002). *Kitâb Fi 'İlm An-Nuşşâb*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.- XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Polat, R. (2019). *Ali Şîr Nevayi'nin Eserlerinde Yardımcı Fiiller*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sabir, M. (1961). *Hayretü'l- Ebrâr (İnceleme- Metin- İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) C. I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tezcan, S., Zülfikar, H., Ata, A. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., Argunşah, M. (2014). *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R. (2003). *Ed- Dürretü'l- Mudiyye fi'l- Lügati't- Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (1999). *El- Kavânînü'l- Külliyye li- Zabti'l- Lügati't- Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugali*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara.
- Tören, H. (2001). *Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tulum, M. M. (2019). *Dîvân-ı Hikmet, Hikmetler Mecmuası, Mısır Nüshası-1650*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Tural, G. (2015). *Seb'a-yi Seyyâr: Yedi Gezegen*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turgut, A. (2010). *Çağatay Türkçesinde Fiil -Metin-*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk, T., Doğan, Ş. (2015). *Alî Şir Nevâyî Hayretü'l- Ebrâr*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2001). Ali Şir Nevâyî'nin Münacatı. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Üzбек Bayçura Özel Sayısı)*, C. X, s. 367- 392
- Türk, V. (2006). *Ali Şir Nevâyî, Nazmü'l- Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Türk, V. (2015). *Ali Şir Nevâyî, Vakfiye (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2017). *Ali Şir Nevâyî, Münacât, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevâyî, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2019). *Ali Şir Nevâyî, Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2020). *Ali Şir Nevâyî, Kitâb-ı Münşeât*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk, V. (2021). Türkiye'de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 52, s. 403-441.
- Türkay, K. (2002). *Alî Şir Nevâyî, Bedâiyü'l- Vasat: Üçünçü Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, M. (1987). *Münyetül'l- Guzât*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ullmann, S. (1978). Anlambilimi (Çev. Naşit Fırat). *Türk Dili Dergisi*, s. 355-363.
- Usta, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Poyraz Ofset.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 235v/3-450r/7) Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Berlin: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldırım, T. (2021). *Hüseyin Baykara Dîvân (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldız, A. (2021). *Ġarâibü's-şığar Dîvânı'nın Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb (Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1275357>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.06.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Nalbant, M. V. (2023). Türkçede Birleşik Fiiller ile Birleşik Zamanlı Fiillerin Yapısı ve Bu Terimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 25-30.

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK FİLLER İLE BİRLEŞİK ZAMANLI FİLLERİN YAPISI VE BU TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

The structure of compound verbs and compound tense verbs in the Turkish and an evaluation on these terms

MEHMET VEFA NALBANT¹

Öz

Türkiye Türkçesini konu alan ve tasvirî gramer yöntemiyle yazılmış dil bilgisi kitaplarında birleşik fiiller; basit yapıda kurulmuş (isim + yardımcı fiil) birleşik fiiller ve tasvirî fiiller (fiil + fiil yapısında kurulmuş) olarak sınıflandırılmıştır.

Birleşik zamanlı çekimde ise, iki zaman ekinin cevheri fiil yardımıyla üst üste gelişleri dikkate alınmış, yapıda yer alan iki zaman ekinin ifade ettiği zaman değeri göz önünde tutularak bu fiil çekim biçimine ad verilmiştir.

Birleşik fiillerin adlandırılmasında ve incelenmesinde yapıyı oluşturan birimlerin kök hâlindeki durumlarının, birleşik çekimli/zamanlı fiillerin ise üst üste gelen zaman eklerinin işlevlerinin dikkate alınarak incelendikleri gözlemlenmektedir.

Her iki başlıkta da inceleme ve adlandırma yapısal özelliklere ve dil biliminin inceleme yöntemlerine aykırı bir şekilde yapılmıştır.


Bu makalenin sınırları içinde, birleşik fiillerin yapısal incelemesine gidilecek, yapılan incelemeler eleştirilecek ve birleşik fiillerin yapıca aynı olduğu, farkın fiilin bağlanma yönüne bağlı olarak anlamsal olduğu ortaya konacaktır.

Basit zamanlı ve birleşik zamanlı fiil konusunda da yapısal bir inceleme ortaya konarak cümle dediğimiz yapının bildirme işlevine vurgu yapılacak basit zamanlı fiil çekimiyle birleşik zamanlı çekimin ayrıştığı noktalar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birleşik sözcükler, Birleşik fiiller, Birleşik zamanlı fiil çekimi, Cevheri fiil, Bildirme.

¹ Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD

El-mek: vnalbant@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0001-6897-5259

Abstract

Compound verbs are classified as simple (noun + auxiliary verb) compound verbs and descriptive verbs (verb + verb structure) in grammar books written with descriptive grammar method about Turkey Turkish.

In conjugation, the overlapping of the two tenses with the help of the main auxiliary verb has been taken into account, and this verb conjugation form has been given a name considering the time value expressed by the two tense suffixes in the structure.

In the naming and examination of compound verbs, the stem forms of the units that make up the structure, and the functions of the overlapping tenses of the conjugated / tense verbs are examined.

In both titles, the analysis and naming were done in a way contrary to the structural features and the examination methods of linguistics.

Within the boundaries of this paper, the structural analysis of the compound verbs will be made, the studies will be criticized and it will be revealed that the compound verbs are the same in structure and the difference is semantic depending on the verb's connection direction.

By presenting a structural analysis of simple and compound tense verbs, the declarative function of the sentence structure will be emphasized and the points where simple tense verb conjugation and compound tense conjugation diverge will be emphasized.

Keywords: Compound words, Compound verbs, Conjugate verb conjugation, Main auxiliary verb, Copula.

1. Giriş

İki veya daha fazla dil biriminin dizimsel boyutta bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan ve kendi aralarında tek bir bütün oluşturan birimler birleşik/bileşik (compound) olarak adlandırılır. Türkçede adlar, fiiller ve cümleler, birleşik yapılar kurabilmektedir.

Birleşik adlar konusunda Türkçe için hazırlanmış gramer kitaplarında bir uzlaşma olduğu görülmektedir. Bununla birlikte birleşik fiiller ile birleşik zamanlı fiillerin ele alınmasında ise sorunların olduğu kolaylıkla saptanabilmektedir. Sorunların söz konusu birleşik yapıların adlandırılmaları ve yapıları arasındaki farktan kaynaklandığını açıkça belirtmek gerekir. Bu incelememizde sorunlu olmakla birlikte üzerinde uzlaşmış terimleri değiştirme gibi bir önerimiz olmayacaktır. Fakat dil bilgisi kitaplarında terimlerin açıklanmasına ilişkin birtakım düzeltmeler yapılacaktır.

Türkiye Türkçesini konu alan ve tasvirî gramer yöntemiyle yazılmış dil bilgisi kitaplarında birleşik fiiller, basit yapıda kurulmuş (isim + yardımcı fiil) birleşik fiiller ve tasvirî fiiller (fiil + fiil yapısında kurulmuş) olarak sınıflandırılmıştır.

Birleşik zamanlı çekimde ise, iki zaman ekinin cevheri fiil yardımıyla üst üste gelişleri dikkate alınmış, yapıda yer alan iki zaman ekinin ifade ettiği zaman değeri göz önünde tutularak bu fiil çekim biçimine ad verilmiştir.

Birleşik fiillerin adlandırılmasında ve incelenmesinde yapıyı oluşturan birimlerin kök hâlindeki durumlarının, birleşik çekimli/zamanlı fiillerin ise üst üste gelen zaman eklerinin işlevlerinin dikkate alınarak incelendikleri gözlemlenmektedir.

Bu makalenin sınırları içinde, birleşik fiiller ve birleşik çekimli fiiller incelenecek, bu iki dillik yapıya verilen adlar ve bunları oluşturan yapılar üzerinde durulacaktır.

Adlandırma/terimleştirme ile yapının bu iki dillik yapıda çoğu kez uygunluk göstermediği ortaya konmaya çalışılacaktır².

2. Birleşik Fiil Kavramı, Tanımlanması ve Yapısı

Birleşik fiil, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleri olarak tanımlanmıştır (Korkmaz, 2009: 150). Bir başka tanıma göre “bağlı ögesi eylem olan yapılardır; bu yapıların asıl ögesi ise, zarf işleviyle kullanılmış bir ad veya zarf-eylem eki almış bir eylemdir (Karaağaç, 2013: 204)”. Bu tanımların ortaklaşan ve farklılaşan yönleri gramer yazıcılığındaki iki farklı yöne de işaret etmektedir. İlk tanımda tasviri dilliliğin ikinci tanımda ise dil bilimsel yaklaşımın yöntem olarak tercih edildiği söylenebilir. İkinci tanımın yapısalcı yaklaşımı açıkça görülebilmektedir. Bununla birlikte iki bilim insanı da birleşik fiillerin türlerinin ortaya konmasında aynı yaklaşımı sergilemiştir.

Korkmaz (2009: 150-153), birleşik fiilleri bir ad veya sıfat ve yardımcı fiiller (et-, kıl-, ol, bulun- vb.) yardımıyla kurulanlar, bir sıfat-fiil yardımıyla sıfatlaşmış bir sıfat ve buna eklenen ol- yardımcı fiiliyle oluşmuş karmaşık fiiller ve iki fiilin birleşmesinden oluşmuş, birinci fiili zarf-fiil kuruluşunda bulunan tasvirî fiiller olarak üç başlıkta inceler. Korkmaz’ın başka bir eseri olan *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde (1992:146) ise tasvirî fiiller “zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil. Bunlar -abil-, -ama-, -a dur-, -I ver-, -A yaz- gösteren tasviri fiillerdir.” şeklinde tanımlanmıştır.

Korkmaz’ın bu ifadelerinden tasvirî fiilleri fiil+fiil (ilk fiilin zarf-fiil almış olduğu belirtilmesine rağmen) yapısında değerlendirdiği, tasvirî fiillerin türlerine ad verirken ise anlamlarının yanında yapıyı oluşturan zarf-fiil + tasvir ifade eden yardımcı fiili dikkate alarak da adlandırma yaptığı görülmektedir. Burada tam olarak ne yapı ne de anlam esaslı olan bir değerlendirme yapılmıştır.

Konuyu söz dizimi çevresinde değerlendiren Karahan (1995:36-39), birleşik fiilleri Korkmaz’la aynı yaklaşımla yani bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşmuş birleşik fiiller, bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış birleşik fiiller olarak ele almaktadır. Bu incelemede de tasviri gramercilik ilkelerinin gözetildiğini söylemek mümkündür.

Konuya ilişkin olan ve Türkçenin gramerine yönelik eserlerdeki örnekleri arttırmak mümkündür. Bu eserlerden birini vermiş olan Sezai Güneş (1996: 170-175) birleşik fiilleri, hareket kavramı oluşturan birleşik fiiller ve hareket kavramını değiştiren birleşik fiiller olarak iki başlık altında incelemektedir. İlk gruptaki fiiller et-, kıl-, yap- vb. yardımcı fiillerle kurulmuş olanlardır. İkinci grupta yer alanlar ise tasviri fiillerdir. İlk gruptaki fiillerin hareket kavramı isim unsurunun anlamına dayanmaktadır. Yani yardımcı fiil ismi fiilleştiren bir yapım eki gibi görev yapmaktadır. İkinci grup fiiller olan tasvirî fiiller ise zarf-fiil eklerini alan bir asıl fiile bu fiili tasvir eden yardımcı fiillerle oluşmuşlardır. Bunların hareket anlamı asıl fiilin hareket kavramına dayanır (Güneş, 1996: 172). Güneş, tasvirî fiillerin yapısını doğru bir biçimde ortaya koymakla birlikte zarf-fiil eki almış ve asıl hareketi üzerinde taşıyan fiile ise asıl fiil demektedir. Oysaki ilk fiil zarf-fiil ekini alarak zarflaştırılmıştır.

Karaağaç da birleşik fiilleri adlarla yapılan birleşik eylemler ve eylemlerle yapılan birleşik eylemler olarak temelde ikiye ayırmaktadır. Karaağaç’a göre birleşik eylem yapılarındaki yardımcı eylemler Türkçenin addan eylem ve eylemden eylem yapım ekleri gibi

² Söz konusu konuyu ele alma ve terimlerin kullanılması konusunda genellikle iki kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlar Zeynep Korkmaz tarafından kaleme alınan *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yay., 2009 ve Günay Karaağaç tarafından hazırlanmış *Türkçenin Söz Dizimi, İstanbul, Kesit Yay., 2009 ve Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay., 2013’tür. Başka yazarlar tarafından kaleme alınmış eser ve sözlüklerden de ihtiyaç duyuldukça yararlanılmıştır.

çalışmaktadırlar (Karaağaç, 2013: 204-206) . Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Karaağaç tasvirî fiilleri fiil+fiil yapısında değerlendirmekte bu nedenle de zarf-fiil eki almış fiile gelen yardımcı fiili bir fiilden fiil yapım eki olarak ele almaktadır. Karaağaç eylemlerle yapılan birleşik fiiller başlığı altında ilk fiilin zarf-fiil aldığını göstermesine rağmen bu fiilleri “bir eylemden sonra bil-, ver-, gel-, gör- vb. yardımcı eylemlerini getirerek oluşturulan söz öbeği” olarak tanımlamakta ve ilk zarf-fiilli unsuru da fiil olarak göstermektedir.

3. Birleşik Fiil Kavramı, Tanımlanması ve Yapısı Üzerine Öneriler

Birleşik fiilleri konu edinen eserlerde şu ortak ve farklı noktalar göze çarpmaktadır.

a. Birleşik fiil terimi üzerinde uzlaşılmıştır.

b. Birleşik fiillerin türlerinin adlandırılmasında ise yukarıda da görüldüğü gibi değişiklikler vardır.

c. Bazı araştırmacılar yapılarını göstermekle birlikte tasvirî fiilleri fiil+fiil yapısında göstermektedirler.

d. Hiçbir bilim adamı iki farklı birleşik fiilin aynı yapıda olduğunu göstermemiştir.

Bu iki birleşik fiilin yapısını şu şekilde göstermek mümkündür:

a. **İsim (asıl isim veya isim soylu sözcük) + yardımcı fiil:** Bu yapıdaki fiillerin ilk parçası isim veya isimleşmiş sözcüktür. Yardımcı fiil, birleşik yapıyı oluşturan ilk unsuru fiilleştirmek için kullanılır. Hareket yardımcı fiil üzerindedir.

b. **Zarf-fiil eki alarak zarflaşmış fiil+ yardımcı fiil:** Bu birleşik fiillerin (tasvirî fiiller) yapı olarak ilk grup fiilden bir farkı bulunmamaktadır. Bunlar da temelde isim soylu sözcük+ yardımcı fiil yapısındadır. Yardımcı fiil geçici olarak zarflaşan fiili tekrar fiilleştirmek üzere bir isimden fiil yapım eki olarak görev yapmakta bu arada artık zarflaşmış fiilin hareketini tasvir etmektedir. *f-zf (yani zarf/isim soylu sözcük) + tasvir eden yardımcı fiil*. Tasvir eden yardımcı fiil zarf-fiil alan ve zarflaşan unsurla gramerleşerek bir birleşik yapı oluşturmaktadır. Bu fiil gramerleşerek, ancak yardımcı fiille anlamsal olarak tamamlanmıştır. Yapı bakımından ilk grup birleşik fiil yapısıyla bir farkı yoktur. Bu nedenle gramer kitaplarımızda bu fiillerin yapıca değil anlamca farklı olduğu gösterilmeli, tasvirî fiillerin fiil+fiil yapısındaki fiiller olarak adlandırılmasından kaçınılmalıdır.

4. Birleşik Çekimli Fiil Kavramı, Tanımlanması ve Yapısı

Birleşik çekimli fiil / birleşik zaman terimi “bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil ve zamanın görülen geçmiş zaman (hikâye), duyulan geçmiş zaman (rivayet) içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek kullanılan ve i- (er-) ek-fiilinin yardımıyla kurulan zaman” (Korkmaz, 1992: 28, Topaloğlu, 1989: 44) olarak tanımlanmıştır.

Birleşik çekimli/zamanlı fiil kavramıyla birlikte karşımıza cevheri fiil ve bildirme kavramları çıkmaktadır.

Cevheri fiil, ana yardımcı eylem, isim fiili, salt eylem, boş eylem, bildirme eki olarak adlandırılan eski er-, bol- ve tur- eylemleri varlık ve olay bildirmelerini gerçekleştirmektedirler. Oluş bildiren ana yardımcı eylemin önündeki her şey, varlık da eylem de, söz ve söz öbeği de cümlede aynı değerdedir, çünkü var oluş varlık için de eylem ve olay için de söz konusudur (Karaağaç, 2013: 110-115).

Ergin (2009: 314-332/501-567), isim fiili olarak adlandırdığı cevheri fiilin görevini birleşik fiiller yapmak ve isimleri fiilleştirmek olarak ortaya koymuştur. İsim fiilin dört çekiminin bulunduğunu belirten Ergin, isimleri fiilleştiren bu unsurun Türkiye Türkçesinde düşerek görevini şahıs eklerine aktardığını, üçüncü şahıslarda er- cevheri fiili yerine ise tur-biçiminin kullanıldığını söylemektedir. Ergin açıklamalarının devamında cevheri fiilin ekleşip ekleşmemesine göre birleşik fiil çekimi ve fiil birleşik çekimi ayrımına gider. İlkinde cevheri fiil ekleşmemiş ikincisinde ise ekleşmiştir. Ergin’in en önemli açıklaması ise şu cümlelerde

verilmiştir ki biz de cevheri fiilin işlevi ve birleşik zamanlı çekimlerin ortaya çıkmasında aynı noktadan hareket edeceğiz. Cümle şu şekildedir:

“Birleşik çekimde birleşik fiilin önündeki asıl fiil kipi şüphesiz bir çeşit isim durumuna düşmektedir. Böylece, isim olarak hiçbir zaman kullanılmayan, daima fiil hüviyetini muhafaza eden kipler bile i- fiilinin aslında isim muamelesi görmektedirler... Yani aslında birleşik çekim faile bir fiil isminin i- fiili vasıtası ile isnadından ibarettir.” (Ergin, 2009: 314-332/501-567)

Türkçede ana yardımcı eylem varlık ve olay bildirmelerini gerçekleştirmektedir. Sözlerin ve söz öbeklerinin sonuna getirilerek varlık bildirmesini yani ad cümlesi yüklemi yaparken cümlelerin sonuna getirilerek olay bildirmesi, yani eylem birleşik çekimlerini kurmaktadır (Karaağaç, 2013: 113). Karaağaç eylem birleşik çekimini olay bildirmesi olarak da adlandırmaktadır. Karaağaç (2013: 115), var oluş kavramı önündeki varlık (söz veya söz öbeği) ve olay (cümle)’in aynı değerde bulunduğunu da ifade etmektedir. Varlık bildirmeleri, ad cümlesi yüklemine ortaya çıkarılırken olay bildirmeleri birleşik kipleri yaparlar... Ad cümlesi varlık bildirmesi, birleşik çekim ise olay bildirmesidir.

Banguoğlu (1974: 447-481) birleşik çekimli fiilleri yardımcı fiillerle kurulmuş birleşiklerden çıkıp fiil çekimleri arasına girmiş yapılar olarak değerlendirmektedir. Birleşik çekimli yapıların da cevheri fiilin üzerine gelen geçmiş, dolaylı geçmiş ve dilek kipi eklerini alarak kurulduğuna vurgu yapar. Banguoğlu, cevheri fiilin bir durum fiili, salt fiil olduğunu ifade ederek birleşik ve katmerli çekimlerini konu eder.

Birleşik zamanlı çekimi ve bu nedenle cevheri fiili ve görevlerini konu edinen gramer eserlerimizde genel anlamda bir uzlaşma olduğu görülmektedir. Muharrem Ergin’in kısaca değinmesi dışında, başka eserlerde birleşik zamanlı denilen yapıların cevheri fiilden önce bulunan çekimlenmiş biçimlerinin isimleştiği konusunda bir değinmede bulunulmamıştır.

Birleşik zamanlı çekim ile katmerli fiil çekimi arasında cevheri fiilin tekrar isimleşen unsuru fiilleştirmesi ve çekime tekrar hazır hâle getirmesi bakımından bir fark olmadığı da belirtilmemiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

Birleşik fiil çekimini konu edinen gramer kitaplarımızda şu hususlara değinilmiştir:

a. Gramer kitapları cevheri fiil yardımıyla kurulan yapıların bildirme ve birleşik fiil çekimi oldukları konusunda ortaklardır.

b. Cevheri fiilin birleşik çekim yapımındaki rolü, anlamı ve oluşturduğu birleşik çekimlerin türü konusunda uzlaşmıştır.

c. Birleşik çekime ek olarak katmerli fiil çekimine bazı gramer kitapları yer vermiş bazıları ise yer alamamıştır.

d. Gramer kitaplarında cevheri fiillerin kurmuş olduğu gramer yapıları çözümlenmemiştir.

Farklı durumlar ise şöyle sıralanabilir:

a. Muharrem Ergin tarafından cevheri fiilin önündeki unsurların aslında birer isim olduğuna değinilmiştir.

b. Karaağaç varlık ve olay bildirmelerinin aslında bir isim olduğunu açıklamaları ile belirtmiş fakat yapı çözümlemesi yapmamıştır.

Bu bilgilerden hareketle şu önerilerde bulunmak mümkündür:

a. Üzerinde uzlaşılmış terimleri değiştirme konusunda bir önerimiz olmayacaktır.

b. İsimleri yüklemleştirmeye yarayan cevheri fiilin göreviyle, birleşik zamanlı çekimlerin oluşmasını sağlayan fiilin görevi aynıdır. Aşağıda da gösterileceği gibi her iki durumda da cevheri fiil aslında isim veya isimleşmiş bir fiili tekrar çekime hazır bir fiil haline getirmek için kullanılmaktadır.

c. İsimlerin/isim soylu sözcüklerin bildirmesinde cevheri fiil bunlara eklenerek bunları çekime hazır hâle getirir. Türkiye Türkçesinde çoğu kez düşmüş olan cevheri fiil i- görevini

şahıs eklerine yüklemiştir. *Ol kişi erür ol > Ol kişi ol veya Ol kişi erür/turur > O kişidir/insandır, men kişi erür men > men kişi men > ben kişiyim.*

d. Birleşik zamanlı çekimde kök veya gövde halindeki fiil önce zaman bildiren ve aslında bir fiilimsi alan eki alarak sıfatlaşır/isimleşir, ardından isim soylu olan bu sözcük üzerine cevheri fiili alarak tekrar fiilleşir ve çekime hazır hale gelir. İkinci zaman ekini alan fiil artık bir isimdir ve şahıs ekini alarak tümü isim olan cümleyi tamamlar. Katmerli çekimde ise ikinci zaman/fiilimsi ekini alan fiil tekrar isimleşir ve cevheri fiille yüklem olmaya hazır hâle gelerek zaman/fiilimsi ve şahıs ekleriyle çekimlenir.

Bu durumu daha iyi anlatabilmek için Kutadgu Bilig'den alınmış bir örneğin sonundaki eki değiştirerek şöyle vermek mümkündür:

Kutadgu Bilig'deki örnek *udır erdiğ erse* “uyur idinse” şeklindedir ve gramer kitaplarımızda bu çekim katmerli fiil çekimi ve geniş zamanın hikâyesinin şartı olarak adlandırılır. Bu yapıyı *udır ermiş erdiğ* şeklinde farklı zaman ekleriyle kurmak mümkündür. Bu yapının çözümlemesi şu şekildedir:

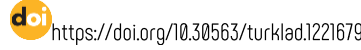
Yüklem (İ(BF(İ (BF(İ (FK < zmn/sf)) < cevheri fiil) < zmn/sf) < cevheri fiil)) < zmn/sf) kişi (Ø) < şhs/iyelik))

Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Güneş, S. (1996). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir: DEÜ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karahan, L. (1995). *Türkçede Söz Dizimi, Cümle Tahlilleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
- Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 20.12.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.05.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Doğan, A. T. (2023). Türkiye Türkçesinde Birlikte Bağlama Edatları Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 31-44.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLİKTE BAĞLAMA EDATLARI ÜZERİNE
On correlative conjunctions in Turkish
AHMET TURAN DOĞAN¹

Öz

Her dilde çeşitli işlevler için kullanılan sözcükler vardır. Bu sözcükler de işlevlerine göre alt gruplara ayrılır. Bunlardan biri de dildeki çeşitli eşdeğer birimleri bağlama için kullanılan bağlama edatlarıdır. Bağlama edatları dilde bağlama işlevi için kullanılan dil bilgisel anlamlı sözcüklerdir. Türkçede bunların bir kısmı yapı bakımından basit, türemiş veya birleşik yapıda tek sözcükten, bir kısmı cümle temelli bir veya birden çok sözcükten, bir kısmı sözcük öbeği biçiminde birkaç sözcükten, bir kısmı aralarına bağlanan çeşitli birimler girmiş aynı veya birbirinden farklı sözcüklerden oluşmaktadır. Bu çalışmanın konusunu da çalışmada birlikte bağlama edatları olarak ele alınan son gruptaki bağlama edatları oluşturmaktadır. Yani, aynı veya farklı sözcüklerin aynı yapı içerisinde ancak birlikte kullanılarak bağlama edatını oluşturduğu birimler ele alınmıştır. Bu bağlama edatları yan yana kullanılmayan ancak birlikte bir işleve sahip olan birimlerdir. Çalışmada bunlarla ilgili değerlendirmelere yer verilmiş ve bunların Türkiye Türkçesindeki örnekleri gerek yazılı metinlerden seçilen gerekse de tarafımızca kurulan cümle örnekleri üzerinden verilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında karşılaştırma yapmak için İngilizcede “correlative conjunction” olarak ele alınan bağlama edatlarına da değinilmiş ve bunlarla ilgili örneklerle de yer verilmiştir. Buradan hareketle Türkiye Türkçesinde birlikte bağlama edatlarının da bulunduğu ve bunların da bağlama edatlarının yapısal değerlendirmesi içerisinde yer alması gerektiği ortaya konmuştur. Bunun yanında, sözcüklerin cümledeki işlevleri bakımından ele alınmasının onların türleri, anlamları, yapıları açısından doğru değerlendirilmesi için gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir..

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Sözcük Türü, Bağlama Edatı, Birlikte Bağlama Edatı

¹ Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Şanlıurfa/TÜRKİYE. E-mail: ahmetturandogan@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9173-7558>

Abstract

Every language has words used for various functions. These words are also divided into subgroups according to their functions. One of them is the conjunctions used to connect various equivalent units in the language. Conjunctions are words that have grammatical meaning used to connect various units in a language. Some of these conjunctions are composed of just one word in the forms of simple, derived and compound words in terms of structure in Turkish. Some of them are sentence-based words that are composed of one or more words. Some of them are word groups composed of a few words. Some of them are composed of repeated words, and some of them are composed of different words used together. The focus point of this study is the conjunctions in the last two groups, which are also called correlative conjunctions. In other words, the units composed of same or different words that become conjunctions when they are used together in the same structure were examined. These conjunctions are units that are not used side by side but have a function together. In this study, these units were investigated and tried to be explained by means of giving examples chosen from written texts or constructed sentences by us in Turkish. In addition to this, conjunctions that are considered as "correlative conjunction" in English are also included in order to make comparisons and examples related to them are also included. From this point of view, it has been revealed that there are also correlative conjunctions in Turkish and they should be included in the structural evaluation of correlative conjunctions. In addition, it has been pointed out that it is necessary to consider the words in terms of their functions in the sentence in order to evaluate them correctly in terms of their word classes, meanings and structures.

Keywords: Turkish, Word Class, Conjunction, Correlative Conjunction

1. Giriş

Dilde sözlüksel anlama sahip diğer sözcük türlerinin karşısında edatlar, dil bilginin anlamlı birimler olarak da değerlendirilir. Bu birimler, sözlüklerde belirgin anlamlara sahip olmayıp ancak söz diziminde cümle veya cümleler bütünü içerisinde anlam kazanırlar. Dil bilginin anlamlı birimlerden olan edatların bir grubu da bu çalışmanın odak noktasını oluşturan bağlama edatlarıdır. Türkçede bağlaçlar olarak da adlandırılan bu birimler, söz diziminde sesleri, heceleri, sözcükleri, sözcük öbeklerini ve cümleleri birbirine bağlar. Bu işlev için de Türkçede geçmişten günümüze birçok bağlama edatı kullanılmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Eski Türkçede sınırlı sayıda bulunan bu birimlerin sayısı günümüze gelinceye kadar alıntı birimlerin de eklenmesiyle Türkçede bir hayli artmıştır.

Bağlama edatlarının en az iki birim arasında bağ kurma işlevi, bağladığı birimlerin çeşitli açılardan denklikleri esaslı üzerine kuruludur. Bu denklik ise bazen yapısal bazen de hem yapısal hem de anlamsal düzeydedir. Çeşitli açılardan birbirine denk birimlerin bağlanması işinde ise anlam boşanmasına uğrayarak dil bilginin anlama geçmiş tek sözcükten oluşan bağlama edatları, cümle temelli tek veya birden çok sözcükten oluşan bağlama edatları, sözcük öbeği biçiminde kalıplaşmış bağlama edatları, aynen tekrar edilen birimlerin veya farklı birimlerin bir arada kullanılmasıyla oluşan birlikte bağlama edatları kullanılır. Aynı zamanda bu değerlendirme Türkçedeki bağlama edatlarının sahip olduğu yapısal özellikleri de ortaya koymaktadır. Görülmektedir ki, bağlama edatları diğer sözcük türlerinin basit, türemiş, birleşik yapısal değerlendirmesinden farklı bir biçimdedir.

Türkçedeki bağlama edatlarının sahip olduğu yapısal özelliklerle ilgili durumu netleştirmek ve *birlikte bağlama edatlarını* açıklamak için başka araştırmalara da bakmak gerekir. Atabay vd., bağlama edatlarını biçim bakımından dört grupta ele alırlar:

1. Yalın bağlaçlar (*ve, de, ama, ile...*)
2. Türemiş bağlaçlar (*örneğin, üstelik, ancak, açıkçası...*)

3. Bileşik bağlaçlar (*oysa, öyleyse, yoksa, kimbilir...*)

4. Öbekleşmiş bağlaçlar.

Bunun yanında, *yan yana kullanılan bağlaçlar (ya da, hem de, ne de, öyleki, şöyle ki, demek ki, kaldı ki...), tamlama biçiminde bağlaçlar (bundan dolayı, bunun için, bunun üzerine, buna göre...), Tümce biçiminde kalıplaşmış bağlaçlar (gel gelelim, zorla değil ya, ne de olsa...)* ve *yinelenen sözcüklerle kurulan bağlaçlar (ya ... ya ..., ne ... ne ..., hem ... hem ... vb.)* olmak üzere dört grup daha belirlerler (1983: 179-180). Korkmaz, yapılarına göre bağlama edatlarını dört grupta ele almıştır. Birincisi *tek kelimedenden oluşan bağlaçlar (açıkçası, âdeti, aksine, ama, aslında...)*, ikincisi *çeşitli kelime grupları hâlinde olan bağlaçlar (aksi hâlde, aksine olarak, aksi takdirde, anladığım kadarıyla...)*, üçüncüsü *iki veya daha çok tekrardan oluşan bağlaçlar (bazen ... bazen ..., belki ... belki de ..., bir ... bir ..., bir bakarsın ... bir bakarsın ...)*, dördüncüsü *cümle yapısında olan bağlaçlar (Allah bilir ya, anlıyorsunuz ya, aslına bakarsan, az kalsın...)* (2003: 1096-1097). Karaoğlu ise bağlama edatlarını yapılarına göre şu başlıklar altında incelemiştir:

1. Yalın yapıli bağlaç(lık)lar (*ve, ki, dA, ama, lakin...*)

2. Türemiş bağlaç(lık)lar (*açıkçası, üstelik, dahası...*)

3. Birleşik yapıli bağlaç(lık)lar (*ya da, neyse, yoksa, nedense...*)

3.1. Sözcük düzeyindeki birleşik bağlaç(lık)lar (*belki, , hâlbuki, oysa...*)

3.2. Söz öbeği düzeyindeki birleşik bağlaç(lık)lar (*aksi takdirde, bu gidişle, bilindiği üzere...*)

3.3. Biçim-sözdizimsel düzeydeki bağlaç(lık)lar (*eğer ... sA, şayet ... sA, her ne kadar ... sA/(i)sA dA...*)

3.4. Tümce düzeyindeki birleşik bağlaç(lık)lar (*Allah bilir ya, bir de ne göreyim, uzatmayalım...*)

3.5. Yineleme düzeyindeki birleşik bağlaç(lık)lar (*hem ... hem (de), ya ... ya ..., ister ... ister ...*) (2019: 233-234).

Son olarak Doğan, bağlama edatlarını iki temel başlık ve çeşitli alt başlıklar hâlinde şöyle sınıflandırmıştır:

1. Tek sözcükten oluşan bağlama edatları

1.1. Sözcük düzeyinde bağlama edatları (*aksine, ama, aslında, ayrıca, fakat...*)

1.2. Cümle temelli bağlama edatları (*birak, bilemedin, bilmediniz, uzatmayalım...*)

2. Birden çok sözcükten oluşan bağlama edatları

2.1. Sözcük öbeği temelli bağlama edatları (*aksi hâlde, aksi takdirde, aynı zamanda, başka bir deyişle...*)

2.2. Cümle temelli bağlama edatları (*Burak ki, bir de ne göreyim, bu demektir ki...*)

2.3. İkili, üçlü, dördü ... bağlama edatları (Tekrarlı bağlama edatları) (*bazen ... bazen..., belki ... belki (de) ..., hem ... hem (de) ..., ha ... ha ...*)

2.4. Birlikte bağlama edatları (+DAn başka ... dA, ... değil ... bile, ... gibi dA...) (2021: 108-110).

Yukarıda belirtilen araştırmacıların yanında bağlama edatlarıyla ilgili doğrudan yapı değerlendirmesi yapmayıp bazı bağlama edatları dolayısıyla kısa açıklamalar yapan araştırmacılar da vardır. Banguoğlu, bağlam çeşitleri içerisinde *birleşik bağlam*lardan da bahsedip bunlara *yine de, ya da, hem de, netekim, bunun gibi, bundan dolayı, bir yandan gibi*

bağlama edatlarını örnek olarak vermiştir (2004: 395). Ergin *ya ... ya ..., hem ... hem ..., ne ... ne ..., da ... da ...* gibi karşılaştırma edatlarına *katmerli edatlar* da denebileceğini ifade ettikten sonra bunların ikiden başlamak üzere karşılaştırılan unsurların sayısına göre üç, dört vs. defa tekrarlandığını belirterek bu edatların oluşumundaki yapısal duruma dikkat çeker (2009: 354). Deny de bu türden tekrarlı bağlama edatını *katmerli bağlaç* olarak adlandırmıştır (2012: 602). Özçelik ve Erten, bağlama edatlarının denkleştirme edatları başlığı altında bu biçimbirimleri *tek kelime olanlar* ve *aynı kelimenin tekrarı ile yapılanlar* olmak üzere iki grupta yapısal bir değerlendirme ile ele almıştır (2011: 179). Delice de bazı bağlama edatlarının tekrarlı olarak kullanıldığını, bu durumun da üç, dört, beş ve daha fazla birlikte kullanımı meydana getireceğini belirtir (2014: 143).

Burada verilen görüşlerin bir kısmında bağlama edatlarının yapısal açıdan derinlemesine sınıflandırıldığı, bir kısmında ise bazı sebeplerle yapısal özelliklerine değinildiği görülmektedir. Bağlama edatlarının detaylı sınıflandırılmalarına bakıldığında bunların diğer sözcük türlerinden farklı olarak basit, türemiş, birleşik yapısal değerlendirmesinden ayrıldığı görülür. Burada da bazı birimlerin tekrarlı biçimde birlikte kullanılarak bağlama edatlarını oluşturduğu yapılar dikkat çekildiği görülür. Bu yapıların dışında Karaoğlu'nun belirtmiş olduğu *biçim-sözdizimsel düzeydeki bağlaç(lık)lar* (*eğer ... sA, şayet ... sA, her ne kadar ... sA/(i)sA dA...*) ve Doğan'ın belirtmiş olduğu *birlikte bağlama edatları* (*+DAn başka ... dA, ... değil ... bile, ... gibi dA...*) bağlama edatları için bugüne kadar yapılan değerlendirmelere ilaveten belirtilen farklı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada birlikte bağlama edatları olarak tekrarlı biçimde birlikte olanlar (*hem ... hem (de) ..., ne ... ne (de) ..., ya ... ya (da) ..., gâh ... gâh ... vb.*) ve farklı birimlerden oluşan birlikte olanlar (*+DAn başka ... dA, ... değil ... bile, ... kadar ... dA, ... gibi ... dA*) ele alınmıştır; ancak, tekrarlı biçimde birlikte bağlama edatlarını oluşturanlar genellikle bilindiği için bunlarla ilgili detaylı bir değerlendirme yapılmamış, sadece *birlikte bağlama edatları* içerisinde yer aldıkları belirtilmiştir. Buna karşılık, birlikte bağlama edatlarının diğer bir türünü oluşturan farklı birimlerin birlikte kullanılmasıyla meydana gelmiş bağlama edatları bu çalışmada detaylı olarak ele alınmıştır.

Bağlama edatlarının İngilizcedeki durumuna bakıldığında bağlama edatlarının genellikle üç grupta ele alındığı görülür: 1. *coordinating conjunction* (and, or, but, so, yet...), 2. *correlative conjunction* (either ... or ..., not only ... but (or “but also”), neither ... nor ..., both ... and ..., whether ... or ..., as ... as ...), 3. *subordinating conjunction* (after, because, before, if, since, than, unless...) (Gucker 1966: 72-74; Coghill ve Magedanz, 2003: 135-140). Türkiye Türkçesinde bulunan birlikte bağlama edatlarının İngilizcede de yer aldığı görülür. İngilizce gramerlerde *correlative conjunction* olarak ele alınan bu bağlama edatları Türkçedeki gibi iki birimin birlikte kullanılarak bağladıkları yapıları aralarına almalarıyla oluşurlar. Bu konuda Gucker (1966: 73), “and, but, or, nor” bağlaçlarının sırasıyla “both, not only, either, neither” bağlaçlarıyla birlikte kullanılarak birlikte bağlama edatlarını oluşturduğunu belirtir. Bunun yanında söz konu bağlaçların çiftler hâlinde kullanıldığını, isim-isim, fiil-fiil gibi aynı sınıftan birimleri bağladığını belirtir ve şu örnekleri verir:

Both Democrats and Republicans will back such a proposal. (Hem Demokratlar hem de Cumhuriyetçiler böyle bir öneriyi destek verecekler.)

Your method is not only wasteful but (also) slow. (Yönteminiz sadece savurgan değil, aynı zamanda yavaştır.)

Starkey neither drinks nor smokes. (Starkey içki de sigara da içmez.)

That clock runs either too fast or too slow. (Bu saat ya çok hızlı ya da çok yavaş çalışıyor.)

Either the coffee is weak or you've added too much cream. (Ya kahve eksiktir ya da çok fazla krema eklediniz.)

Ona göre bu bağlaçlardaki anlam bağlaçların tekli kullanımlarıyla aşağı yukarı aynıdır. Sadece ek bir vurgu söz konusudur:

He added sugar and cream. (O şeker ve krema ekledi.)

He added both sugar and cream. (O hem şeker hem de krema ekledi.) (Gucker, 1966: 73)

Coghill ve Magedanz (2003: 137) da bu gruptaki bağlaçların işlevlerinin *coordinating conjunction* grubundakilerle aynı olduğunu, bunların sadece ikili parçalar hâlinde kullanıldığını belirtir.

İngilizcede “correlative conjunction” adıyla anılan yapıların Türkçedeki birlikte bağlama edatlarıyla yapı ve kullanım bakımından kesiştiği görülür. İngilizcede de oluşu gibi Türkçede de bazı bağlama edatlarının bağladıkları birimleri aralarına alarak birlikte hareket ettikleri, birinden biri olmadan bağlamanın gerçekleşmediği görülür. Dolayısıyla Türkçede de böyle bir adlandırmaya ihtiyaç olduğu söylenebilir.

2. Yöntem

Bu çalışmada öncelikle Türkiye Türkçesinde bağlama edatlarının yapı ve kullanış bakımından ele alınmış biçimine bakılmış ve bunlar içerisindeki bir grubun “birlikte bağlama edatı” olarak adlandırılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Çeşitli edebî eserlerden seçilen örnek cümleler ve tarafımızca oluşturulan cümleler üzerinden birlikte bağlama edatlarının yapı ve anlam özellikleri ortaya konmuştur. Ayrıca, İngilizcede “correlative conjunction” olarak adlandırılan, yapı ve kullanım özellikleri bakımından Türkçedeki birlikte bağlama edatlarına denk gelen edatlara da karşılaştırma için yer verilmiştir.

3. Değerlendirme

Bu bölümde öncelikle Türkiye Türkçesinden hareketle birlikte bağlama edatı konusu örneklerle açıklanmış, ardından bu bağlama edatlarının bir grubu örnek cümleler üzerinden dil bilimsel anlamlarıyla birlikte incelenmiştir.

3.1. Birlikte Bağlama Edatı

Dildeki sözcük türleri büyük oranda *basit*, *türemiş* ve *birleşik* olmak üzere üçlü yapı değerlendirmesine tabi tutulur; ancak, sözcük türleri içerisinde bazı çekim edatları ve bağlama edatları bu değerlendirmenin dışında kalır. Bu değerlendirme dışında kalan bağlama edatlarından biri de birlikte bağlama edatlarıdır.

Birlikte bağlama edatları, aralarına bağlanan unsurların girdiği anlam boşanmasına uğramış iki sözcüğün birlikte oluşturduğu edatlardır. Bunların oluşması için iki birimin aynı yapı içerisinde iki şeyi birbirine bağlaması gerekir. Bunlardan biri olmadığında ortada bağlanan unsurlar olmayacağı için bağlama edatı da olmaz.

Birlikte bağlama edatlarını oluşturan anlam boşanmasına uğramış biçimbirimlerin birtakım yapılar etrafında toplandığı görülmektedir. Bu yapıların bazılarında dildeki çeşitli birimler tekrarlı olarak kullanılır. Farklı birimlerin birlikte kullanılmasıyla oluşan bağlama edatlarında ise birliktelik için çeşitli edatların kullanıldığı görülür. Bu ikinci grupta birlikteliğin ilk birimini genellikle çekim edatı kökenli bazı birimler oluştururken ikinci birimleri ise pekiştirme edatı kökenli bazı birimler oluşturur; ancak, bunlar dahil oldukları birliktelik yapısı içerisinde iki unsuru birbirine bağlama işleviyle kullanıldıklarından artık çekim edatı veya pekiştirme edatı olarak değerlendirilmezler. Birlikte oluşturdukları yapının içinde bağlama işlevlerinden dolayı bağlama edatı olarak işlev görürler.

İki birimin dildeki bir işlev için aynı yapı içinde birlikte kullanılması söz konusu adlandırmayı beraberinde getirmektedir. “Birlikte” terimi, dilde öteden beri var olan “birleşik” yapısal teriminden farklıdır. Birleşik olma dildeki en az iki birimin yan yana kullanılıp dilsel

olarak tek bir varlığa veya kavrama karşılık gelmesi durumudur. Birleşiklik, kelime düzeyinde olduğu gibi ek düzeyinde de olabilir. Ayrıca, bunlar dilde ayrı veya bitişik de yazılabilir. “Birlikte” kavramı ise birleşik kavramından yan yana olmama özelliği bakımından ayrılır.

Birlikte bağlama edatları özelliklerine göre bağlama biçimlerine sahiptir. Bunların aynı birimlerin tekrarından olanlarında edatlar, çok büyük oranda bağladıkları birimlerin önlerinde yer alırlar: *hem ... hem (de), ne ... ne (de) ..., ya ... ya (da) ..., bazı ... bazı ... vb. ... dA ... dA* yapısında ise bağlama edatı bağladıkları birimlerden sonra gelir. Farklı birimlerin birlikteliği oluşturduğu bağlama edatları ise yapısal özelliklerinden dolayı çok büyük oranda bağlanan birimlerin sonlarında yer alır: *... +DAn başka ... dA, ... değil ... bile, ... gibi ... dA, ... haricinde ... dA, ... kadar ... dA vb.* Birlikteliğin ilk unsurunun bağlanan ilk birimin önünde olduğu yapılar da vardır: *birakın / bırakınız bile, bırakın / bırakınız dahi; değil bile, değil dahi, değil dA vb.* Son olarak belirtmek gerekir; ki, birlikte bağlama edatlarında ikinci birimlerin yeri cümlede vurgulanmak istenen ögeye göre değişebilmektedir:

Yaramaz olduğu kadar zekidir de.

Kitabını okuduğu gibi sütü de karıştırdı.

Birlikte bağlama edatlarının cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örneklerdeki yapısal bir durumuna değinmek gerekir. Bilindiği üzere Türkçede cümle olabilmesi için ya çekimli bir asıl fiile ya da bir isimden sonra gelerek çekimlenen (ek-fiil de buraya dahildir.) yardımcı bir fiile ihtiyaç vardır:

Ali okula geldi.

Ali hasta oldu.

Ali hastaydı/hasta idi.

Bunların cümle dizisi oluşturan örnekleri de şöyle olur:

Ali okula geldi ve sınıfa girdi.

Ali hasta oldu ve bir gün sonra iyileşti.

Ali hastaydı/hasta idi; ama yine de bana yardım etti.

Görüldüğü üzere cümle dizilerinde iki yargı bulunmaktadır. Birlikte bağlama edatlarıyla bağlanan cümlelerde de iki yargı bulunur; ancak, bu dizideki ilk cümlelerin yapısı yukarıdaki kullanımlardan farklıdır. Bunun için şu cümle örnek olarak verilebilir:

Sevimli olduğu **kadar** yaramazdır **da**.

Bu cümle dizisine bakıldığında ilk cümlede “sevimli olduğu”, ikinci cümlede ise “yaramazdır” yargıları görülür. İlk cümledeki yargı Türkçede bilinen yüklem yapısından farklıdır. Bunu meydana getiren ise birlikte bağlama edatının ilk birimi olan *kadar* biriminin temelde bir çekim edatı olmasıdır. Yapısal olarak çekim edatının gerektirdiği biçime bürünmesi ilk cümlelerin yüklem yapısını etkilemiştir. Bunun yanında “Sevimli olduğu” yüklemi ile “yaramazdır” yüklemi arasındaki işlevsel eşdeğerliği de belirtmek gerekir. Bu konuda Sebzecioğlu ve Şen Türkçedeki *ol-* fiili ile *i-* fiili arasındaki işlevsel eşdeğerliğe dikkat çekmiştir (2020). Bu işlevsel eşdeğerliğin aynısı *ol-* ve *dur-* fiilleri arasında da vardır. Böylesi cümle dizilerinin ilk cümlelerinde yaşanan yapı değişikliği -Xp bağ-fiil ekiyle bağlanan cümlelerde de görülür. Bu konuda Delice, -Ip ekinin ikinci fiilin görevini, eklendiği fiile kopyaladığını belirterek ikinci fiil yüklem ise -Ip ekini almış fiilin de yüklem olduğuna dikkat çeker. *Gelip gitti* örneğinde olduğu gibi (2012). Delice’nin de belirttiği gibi “gelip” sözcüğünün “gitti” yüklemine zarfı olmadığı görülür; çünkü bir iş yapılırken gelerek gidilmez. Bu durum mantıksızdır. O zaman, -ip ekinin burada başka bir işlevde kullanıldığı görülür. O da “Geldi ve gitti.” cümlesinin “Gelip gitti.” biçiminde daha ekonomik söylenmiş hâlidir ve *ip* eki hem “ve” bağlacını hem de “-di” görülen geçmiş zaman ekini karşılamaktadır.

Birlikte bağlama edatlarının oluşması için bazı şartlar vardır. Dolayısıyla, bu türden bağlama edatlarını oluşturan birimlerin içerisinde bulunduğu her cümle veya cümle dizisinde birlikte bağlama edatının varlığından söz edilemez. Bunlarda birlikteliğin oluşması için birbirine bağlanan en az iki birimin olması ve birlikteliği oluşturan ilk birimin zarf anlamıyla kullanılmaması gerekir. Dolayısıyla bu türden yapıların bulunduğu bazı cümlelerde normalde birlikteliğin ilk kısmını oluşturan biçimbirimin ya doğrudan cümlenin zarf tümlecini oluşturduğu ya da kendisinden sonraki birimin sıfatı olduğu görülür. Böyle durumlarda birlikte bağlama edatı bulunmaz. Bu durumları şöyle örneklendirmek mümkündür:

Benim baktığım gibi Ahmet de baktı. (Bu cümlede kastedilen “baktı” yüklemine durumunu belirtmek olduğu için “benim baktığım gibi” kısmı zarf tümleci olmuştur.)

Ben baktığım gibi Ahmet de baktı. (Bu cümle dizisi ise “Hem ben baktım hem de Ahmet baktı.” biçiminde bir anlam taşır. Dolayısıyla iki birim arasında birlikte bağlama edatları vasıtasıyla bağ oluşturulmuştur.)

Onlar gibi ata, deveye biniyordum ben de. (Bu cümlede “onlar gibi” yapısı eğer “biniyordum” yüklemine tarzını belirten bir zarf olarak kullanılırsa zarf tümlecini oluşturur. Eğer “onlar gibi ben de” yapısında “de” birimiyle birlikte bağlama işlevinde kullanılırsa; yani onlar ve ben birimlerini birbirine bağlarsa bağlama edatı öbeği olarak cümlenin öznesini oluşturur. Bu ayrımı yapmanın en iyi yolu ise cümle üstü bağlama dikkat etmektir.)

Yukarıdaki açıklamaların yanında farklı birimlerin oluşturduğu birlikte bağlama edatlarının bulunduğu cümlelerin ve cümle dizilerinin söz dizimindeki değerlendirmelerine değinmek gerekir:

A. Defileler haricinde butikleri de gezdiler.

Bu cümlede ... *haricinde* ... *de* yapısında birlikte bağlama edatı bulunmaktadır. Bunun değerlendirmesi ise şöyledir:

Defileler haricinde butikleri de gezdiler.

Nesne *Yüklem*

N: defileler / haricinde / butikleri / de: BEÖ, isim

B. Bırak kavunu kelek bile istemiyor delikanlı.

Bu cümlede *bırak* *bile* yapısında birlikte bağlama edatı bulunmaktadır. Bunun değerlendirmesi ise şöyledir:

Bırak kavunu kelek bile istemiyor delikanlı.

Nesne *Yüklem* *Özne*

N: bırak / kavunu kelek / bile: BEÖ, isim

Not: Yukarıdaki birlikte bağlama edatının birinci parçasını oluşturan *bırak* birimi yapı açısından yüklemmiş gibi hareket ederek istem oluşturmaktadır. Bu sebeple, bağlanan sözcüklerden ilki *kavunu* biçiminde olmuştur. Bunun yanında söz konusu cümleyi “Bırak kavunu kelek bile istemiyor delikanlı.” biçiminde söylemek de mümkündür. Bu durum da “bırak” biriminin “bile” birimi gibi anlam boşanmasına uğradığını ve ikisinin birlikte bağlama edatını oluşturduğunu göstermektedir.

C. Bundan sonra, evin eksiğinden başka kızının okul masrafı da yüklendi.

Bu cümlede ...*den başka* ... *da* yapısında birlikte bağlama edatı bulunmaktadır. Bunun değerlendirmesi ise şöyledir:

Bundan sonra, evin eksiğinden başka kızının okul masrafını da yüklendi.

Zarf Tümleci Nesne Yüklem

N: *evin eksiğinden başka / kızının okul masrafını/ da*: BEÖ, isim

D. Çimlerini biçmesinden gayrı onları suladı da.

Bu cümlede *...den gayrı ... da* yapısında birlikte bağlama edatı bulunmaktadır. Bunun değerlendirilmesi ise şöyledir:

Çimleri biçmesinden gayrı onları suladı da
 Nesne Yüklem Nesne Yüklem
 Bağlama Tümleci

Burada bağımlı-sıralı (öznesi ortak) bir cümle dizisi oluşturmuştur.

Not: Birinci cümledeki yüklemdeki Türkçede bilinen yüklem yapısından farklı olması kendisinden sonra gelen birlikte bağlama edatının ilk parçasının yapısal özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu cümle, “Çimleri biçti ve onları suladı.” veya “Hem çimleri biçti hem de onları suladı.” biçimine getirildiğinde yüklem daha açık bir şekilde görülecektir.

E. Değil bana yardım etmek, attığım mesajı okumadı bile.

Bu cümlede *değil bile* yapısında birlikte bağlama edatı bulunmaktadır. Bunun değerlendirilmesi ise şöyledir:

Değil bana yardım etmek, attığım mesajı okumadı bile.
 YT Yüklem Nesne Yüklem
 Bağlama Tümleci

Not: Birinci cümledeki yüklemdeki Türkçede bilinen yüklem yapısından farklı olması birlikte bağlama edatının ilk kısmını oluşturan *değil* biriminden kaynaklanmaktadır. Bu cümle, “Bana yardım etmedi, üstüne attığım mesajı okumadı.” biçimine getirildiğinde yüklem daha açık bir şekilde görülecektir; ancak, bağlama edatı değiştiği için elbette ki iki cümle arasında anlam farkı meydana gelecektir.

Birlikte bağlama edatlarının farklı birimlerin birlikte kullanılmasıyla oluşan biçimleri ile aynı birimlerin tekrarlanmasıyla oluşan biçimleri arasındaki duruma da değinmek gerekir. Öncelikle, her iki grup da Türkçedeki *birlikte bağlama edatı* kategorisinde yer almaktadır. Aralarındaki bazı farklılıkları ise şöyle belirtmek mümkündür:

a. Aynı birimlerin tekrarı yoluyla oluşturulan birlikte bağlama edatlarında aynı biçimbirimler tekrarlanırken diğerlerinde farklı biçimbirimler birlikteliği oluşturmak için kullanılır.

b. Aynı birimlerin tekrarı yoluyla oluşturulan birlikte bağlama edatlarında aynı birim iki veya daha fazla sayıda tekrarlanabilirken farklı birimlerin birlikte kullanılarak oluşturduğu birlikte bağlama edatlarında en fazla iki birim birlikte kullanılır.

Şimdi de farklı birimlerin birlikte kullanılarak bağlama edatını oluşturduğu yapıları daha iyi açıklayabilmek için bunların Türkiye Türkçesindeki örneklerini ve oluşturdukları

yapıları gerek roman veya hikâyelerden seçilen gerekse de tarafımızca kurulan örnek cümlelerle şöyle vermek mümkündür:

3.1.1. bırak / bırakın / bırakınız bile, bırak / bırakın / bırakınız dahi, ... bırak / bırakın / bırakınız bile, ... bırak / bırakın / bırakınız dahi

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

*Aynı kulvarda aynı hedefe yürüyen iki ekip varsa birinin diğerini yoldan atmak veya geciktirmek için onu sahte bilgilerle yönlendirmesi **bırakınız** gizli servisleri, sıradan insanların **bile** kullandığı basit bir metot idi.* (İ. Pala, AR)

*Hiçbir çekmecedeki **bırakınız** bir dosya ya da bir kâğıdı, bir toplu iğne **dahi** yoktu.* (İ. Pala, AR)

***Bırakınız** dokunulmazlığı, can güvenlikleri **dahi** yoktu.* (W-KE39E1B-3300-20) (Aksan vd., 2012)

*Mevlânâ Hazretleri ise **bırakın** kötülük etmeyi, kötülük düşünmeyi **bile** beceremez.* (A. Ümit, BE)

***Bırakın** dindarlığı kendini sıradan bir Hıristiyan gibi **bile** hissetmemişti.* (A. Ümit, BE)

*“Yuh be, **bırak** arabayı, altımızda bisiklet **bile** yok!” diyor İnga.* (W-JA16B4A-1747-140) (Aksan vd., 2012)

*Riyaset Makamı; “Aman” demiş. “**Bırak** lastiği, askerin ayağına postal, sırtına kaput alacak paramız **dahi** yoktur.”* (W-VA14B1A-1632-281) (Aksan vd., 2012)

***Bırak** kavunu, kelek **bile** istemiyor delikanlı.* (W-CA16B3A-1557-431) (Aksan vd., 2012)

*(...) kara güneş gözlüğü ve o beyaz naylon gömleğinin iki yakasının üzerine taktığı, ortasından sıkılmış simsiyah mendil gibi. Şeyi (bu da yeni bir şeydi), köylüleri **bırakın**, kendisi **bile** görmemişti.* (W-KA16B2A-0623-336) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

*İnsanın kendi dişlerini sökmelerini **bırak** görmeyi, okumamıştım **bile**.* (W-NA14B1A-1624-296) (Aksan vd., 2012)

*Ne birbirimizi ne birbirimizin yakınlarını, hele de çocuklarımızı, **bırakın** öldürmeyi, incitmeyiz **dahi**.* (W-RA16B4A-0104-659)

*Ben bu ihsanlara, **bırakınız** kaynak olmayı, ayna **bile** olamıyorum.* (W-RD03A4A-0831-72) (Aksan vd., 2012)

3.1.2. ... +DAn başka bir de ..., ... +DAn başka ... da, ...+DAn başka ... daha

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

*Onlardan **başka** haberleri olmadan **bir de** ben vardım bu güzelliği seyreden.* (S. Yağmur, AG-III)

*Selim Dede'nin sandalından **başka bir de** çulu kalmıştı.* (H. Balıkcısı, ÖÇ)

*Küçük kız, kardeşinden **başka bir de** kedilere meraklıydı, (...)* (W-NA16B3A-0050-1618) (Aksan vd., 2012)

*Bundan sonra, evin eksiğinden **başka** kızının okul masrafı **da** olacaktı.* (W-RA16B2A-0840-1721) (Aksan vd., 2012)

*Evin tavukları, keçileri, kuzuları, eşeğinden **başka** onun birkaç saksacağı, kargası, keklığı, bir düzine kadar **da** irili ufaklı kedi ve köpeği vardı.* (H. Balıkcısı, ÖÇ)

Evin kirliliğinden başka onun vurdumduymazlığı da canıma tak etmişti.

Benden başka üç kişi daha geldi.

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Benim yaptığım iş, ticari olduktan başka, estetikdir de. (H. Balıkcısı, ÖÇ)

Duvara çarpmasından başka bir de ağacı kırmıştı.

Yemeği yapmasından başka evi süpürmüştü de.

3.1.3. ...+DAn gayrı ... dA, ...+DAn gayrı ... daha

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Evden gayrı üç de araba aldı.

Benden gayrı üç kişi daha geldi.

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Çocuğun başını okşamasından gayrı ona harçlık da verdi.

Çimleri biçmesinden gayrı onları suladı da.

3.1.4. değil bile, değil dA, değil dahi; ... değil ... bile, ... değil ... dA, ... değil ... dahi

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Yalnızca dini değil, düşünce sistemlerini bile kesin, değiştirilemez gerçeklikler olarak yaşıyoruz. (W-JA16B2A-0873-857) (Aksan vd., 2012)

Değil şu kolayca geçen yedi yılın, iki yıl sonra bitecek okulun bile hiç sona ermeyeceğini sanıyordu. (O. Pamuk, CBO)

Üzerlerinde değil toprak, toz zerresi bile yok. (W-DA16B4A-0384-1087) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Benim naçiz kanaatıma göre, iftira sade çirkin değil, aynı zamanda gülünç ve âciz bir şeydir de. (A. H. Tanpınar, SAE)

Belli bir toplumsal olguda, onu bütün gerçekliğiyle yakalamak üzere, her şeyi kuşatan bir nedensel regresyon yapabilmek sadece olanaksız değil, aynı zamanda bu tür bir çabaya girişmek saçmadır da. (W-EH03A1B-2383-485) (Aksan vd., 2012)

Değil bana yardım etmek, attığım mesajı okumadı bile.

3.1.5. ... gibi ... dA

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Öteki Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi burada da göz kamaştırıcı villalarla bezeli zengin semtleri var. (W-EA16B2A-1205-103) (Aksan vd., 2012)

Şehirde olduğu gibi burada da kurtuluşu yoktu. (W-KA16B0A-0118-900) (Aksan vd., 2012)

O da benim gibi çok özenli giyinmişti, sanırım saçını yaptırdığı gibi makyajını da bir yerlerde yaptırmıştı; ustacaydı çünkü. (W-SA16B4A-3367-610) (Aksan vd., 2012)

Gösterdiğim bu son tepkiyle hem Nevzat'a hem de beklentilerine en güzel yanıtı verdiğime inanıyorum. Ve benim gibi onun da bu sayfayı, bir daha açılmamak üzere kapatacağını umuyorum... (W-PA16B2A-0866-1351) (Aksan vd., 2012)

Onlar gibi ata, deveye biniyordum ben de. (W-QA16B2A-3350-467) (Aksan vd., 2012)

Böylece de, İhtiyar'ın kendisi gibi İhtiyar'ın Köşkü de bilinmezliğini koruyup gitti. (T. Buğra, GE)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Bir şeye inanman gerekmediği gibi, bir şeye inanmaktan korkman da gerekmiyor çünkü. (W-NA16B2A-0051-2274)

Yanına gitmediği gibi onu aramadı da.

3.1.6. ... haricinde ... da

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Erkekler içerisinde karısına mehir borcu haricinde başka borçları olanlara da rastlanmaktadır. (W-KE05A4A-2618-303) (Aksan vd., 2012)

Dünya üzerindeki yaşayış boyutlarının haricinde kendi boyutsal aşamalarını da yaşar ve yaşatır. (W-SE13C2A-1487-465) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Dükkânı açmasının haricinde öğleye kadar dükkânda çalıştı da.

Ne yazık ki bu insanlık hazineleri yıllardan beridir resmi prosedürlerin takip edilmesi haricinde kaçak yollardan 'define avcılığı' tabir edilen yapmacılıkla da çıkarılmıştır. (W-RD30D1B-2229-333) (Aksan vd., 2012)

3.1.7. ... kadar ... da

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Kendimizden bile saklamaya uğraşırız o karanlığı. O yüzden kendimizi bile tam olarak tanyamayız. Ve, o karanlık, iyilikler kadar kötülükler de yaratır. (W-QA16B4A-0053-1089) (Aksan vd., 2012)

Bu nedenle fotoğraf çekerken konumuzun kendisi kadar arka planının da iyi vurgulanması veya iyi hesaplanması gerekir. (W-UG37E1B-3068-1477) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Büyücü çırağı Borga, deli dolu olduğu kadar akıllı ve nazikti de; onunla konuşmayı seviyordu. (W-TA16B2A-1204-1996) (Aksan vd., 2012)

Sen ailenin olduğu kadar bizim de kızımızsın. (W-KA16B0A-0118-1500) (Aksan vd., 2012).

O sizlerin olduğu kadar benimdir de. (A. H. Tanpınar, SAE)

Sevimli olduğu kadar yaramazdır da.

3.1.8. ... yanında ... da

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Suat, Türkçe öğretmenliğinin yanında müdür yardımcılığı da yapmakta idi. (W-EA16B3A-1146-1885) (Aksan vd., 2012)

Bu kadar olumsuzluğun yanında olumlu bir tarafı da olsundu artık. (W-OA16B3A-0043-868) (Aksan vd., 2012)

Çocukları bedensel gelişimleri yanında duygusal boyutta da anlamak, ailenin en önemli işidir. (W-UC05A2A-1467-2095) (Aksan vd., 2012)

Bu nedenle sistem kuran bütün filozoflarda, öteki klasik felsefe disiplinleri (mantık, bilgi teorisi, etnik, metafizik) yanında estetik de yer alıyordu. (W-EH03A3A-2021-562) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

Odun, yakacak olarak kullanılmasının yanında ev ve saban yapımında da kullanılıyordu.

İyi bir komutan olmasının yanında iyi bir şairdir de.

3.1.9. ... yanı sıra ... dA

Cümleden küçük birimleri bağlayarak bağlama edatı öbeği oluşturduğu örnekler:

Hele çocuk küçük ise! Kuşkusuz şiddetin meydana getirdiği psikolojik etkilerin yanı sıra fiziksel etkiler de çocuklarda görülmektedir. (W-VD05A1A-2644-1379) (Aksan vd., 2012)

Duvarlarda fotoğrafların yanı sıra birçok kemik de asılıydı. (W-IA16B3A-2673-62) (Aksan vd., 2012)

Çağrıda komünistlerin yanı sıra Çingenelerin de bu beynelmilel faaliyetlerinin dikkate alınması istenmişti. (W-TA16B2A-0325-1107) (Aksan vd., 2012)

Cümleleri bağlayarak cümle dizisi oluşturduğu örnekler:

İyi bir izci olmanın yanı sıra iyi bir avcıdır da.

Yaptıklarını inkâr etmenin yanı sıra üste de çıktı.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Dilde söz diziminin önemli birimlerinden olan bağlama edatları bağlama işlevini yerine getirirken çeşitli yapılarda olabilmektedir. Tekli bağlama edatları ve birlikte bağlama edatları Türkçedeki bağlama edatı yapılarıdır. Bunlar içerisinde birlikte bağlama edatları konusuna şimdiye kadar Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda pek değinilmemiştir.

Birlikte bağlama edatları, iki bağımlı biçimbirimin aynı cümle veya cümle dizisi içerisinde birlikte yer alarak en az iki birimi birbirine bağlamasıyla oluşur. Cümleden küçük birimleri bağladıklarında bağlama edatı öbeğini oluştururken, cümleleri bağladıklarında bağlama tümleci olarak cümle dizileri meydana getirirler. Birlikte bağlama edatlarının yapısına bakıldığında iki aynı veya ayrı bağımlı biçimbirimin birlikte hareket ettiği ve bir bütün içinde bir bağlama işlevi için kullanıldığı görülür.

İki cümleyi birbirine bağlayıp cümle dizileri oluşturduğunda ilk cümlelerin yüklemi Türkçedeki bilinen yüklem yapısından farklı bir hâl alır. Bunun sebebi ise birlikte bağlama edatlarının ilk birimlerinin yapısal özellikleridir.

Söz konusu birlikte bağlama edatlarının İngilizcede de örneklerinin olduğu görülmektedir. *Not only ... but (also) ..., both ... and ..., neither ... nor ..., either ... or ...* İngilizcedeki bu türden bağlama edatlarıdır.

Bu çalışma çerçevesinde Türkiye Türkçesinde aynı birimlerin tekrarlarıyla oluşan birlikte bağlama edatları (bir ... bir (de) ..., ... dA ... dA, hem ... hem (de) ..., ne ... ne (de) ..., gâh ... gâh ..., ister ... ister ... vb.) dışında farklı birimlerin tekrarından oluşan birlikte bağlama edatları olarak şu yapılar tespit edilmiştir: *birak / bırakın / bırakınız ... bile, bırak / bırakın / bırakınız ... dahi; ... +DAn başka bir de ..., ... +DAn başka ... dA, ... +DAn başka ... daha; ... +DAn gayrı ... dA, ... +DAn gayrı ... daha; ... değil ... bile, ... değil ... dA, ... değil ... dahi, değil ... bile, değil ... dA, ... gibi ... dA, ... haricinde ... dA, ... kadar ... dA; ... yanında ... dA; ... yanı sıra ... dA.*

Taranan Eser Kısaltmaları

- AG-III : Yağmur, S. (2011). *Aşkın Gözyaşları-III*. Konya: Karatay Akademi.
AR : Pala, İ. (2017). *Abum Rabum*. İstanbul: Kapı Yayınları.
BE : Ümit, A. (2012). *Bab-ı Esrar*. İstanbul: Doğan Kitap.
CBO : Pamuk, O. (2012). *Cevdet Bey ve Oğulları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
GE : Buğra, T. (2014). *Gençliğim Eyvah*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
ÖÇ : Halikasnas Balıkçısı (1999). *Ötelerin Çocukları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
SAE : Tanpınar, A. H. (2015). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Taranan Derlem

Aksan vd., 2012: Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) / Turkish National Corpus (TNC)

Kısaltmalar

- BEÖ : Bağlama Edatı Öbeği
Çev. : Çeviren
Ed. : Editör
N : Nesne
Uy. : Uyarlayan
Y : Yükleme
Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan
YT : Yer Tamlayıcısı

Kaynaklar

- Atabay, N. vd. (1983). *Sözcük Türleri*. (Yay. Haz. D. Aksan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Coghill, J. ve Magedanz, S. (2003). *English Grammar*. New York: Wiley Publishing.
Delice, H. İ. (2012). “-İp Eki Türkçede Hangi Kategorileri Oluşturmaktadır?”. V. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Denizli.
Delice, H. İ. (2014). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Kitap.
Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. Çev. A. U. Elöve; Uy. A. Benzer. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Doğan, A. T. (2021). *Türkiye Türkçesinde Edatlar*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
Gucker, P. (1966). *Essential English Grammar*. New York: Dover Publications.

Özçelik, S. ve Erten, M. (2011). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın-Dağıtım.

Karaoğlu, S. (2019). Bağlaçlar. E. Boz (Ed.), *Türkiye Türkçesi III Sözcük Türleri* içinde (s. 227-276). Ankara: Gazi Kitabevi.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sebzecioğlu, T. ve Şen, S. (2020). “Türkiye Türkçesinde (Ol-) Eyleminin (İ-) Eylemiyle İşlevsel Eşdeğerliğine Kanıt Sunan Yantümceleştirme Sürecinin Kırgız Türkçesiyle Karşılaştırılması”. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences* 6(31): 1573-1590. <http://dx.doi.org/10.31589/JOSHAS>.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



doi <https://doi.org/10.30563/turklad1291608>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 03.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 15.06.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2023

Atıf / Citation

Paşayeva, A. (2023). Dede Ömer Rüşenî'nin Dini-Felsefi Görüşleri ve “Misikliknâme”de Ahlakî-Didaktik Motifler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 45-56.

DEDE ÖMER RÜŞENÎ'NİN DİNİ-FELSEFİ GÖRÜŞLERİ VE “MİSKİNLİKNÂME”DE AHLAKÎ-DİDAKTİK MOTİFLER

Religious and philosophical views of Dada Omar Rovshani and moral and didactic motives in "Miskinlikname"

AYNUR PAŞAYEVA¹

Öz

Orta Çağ Türk dilli edebiyatın önde gelen temsilcilerinden, zengin sanat mirası ile dini ve felsefi düşüncenin gelişmesinde önemli rol oynayan Dede Ömer Rüşenî'nin edebi sanatı, 15. yüzyıl Azerbaycan-Türk edebiyatı ve edebi dilinin gelişim tarihinin incelenmesi açısından oldukça önemlidir. Eserlerinde, özellikle de “Misikliknâme”de, tasavvufi görüşlerinin yanı sıra, dönemin sosyal manzarasına ışık tutan ahlakî ve didaktik fikirleri, insanları kötülükten çekindiren eleştirel açıklamaları yansıtılmıştır. Şairin sanatsal yeteneği, halk yaratıcılığı ve klasik şiir geleneklerinden ilham almış, onlarla olgunlaşmıştır. Türkçeyi, Arapçayı ve Farsçayı çok iyi bilen şair, bazen dini ve felsefi görüşleriyle ilgili mürekkep ifade ve terimleri kullansa da, genelde aşkla, yaşamla ilgili konularda halk dilini, tarihen Türk halklarının dilinde kullanılagelen kelime ve ifadeleri kullanmayı tercih etmiştir. Sözlü edebiyattan örnekler vermesi, atasözleri, deyimler, genel olarak, canlı anlaşılır halk dilini kullanması Rüşenî'nin halka, onun diline, yaşamına, gelenek-göreneklerine saygısını göstermektedir.

Mesnevi'de nasihat hayatın birçok alanlarında daha belirgin olmakla birlikte, ana tema ilahi aşk, Hakk'a kavuşma arzusu, insanın manevi nitelikleri ve hayatla ilgili düşüncelerinin ifadesidir. Halk sanatı, atasözleri, deyimler, genellikle folklor üslubuna yakın bir dil kullanması, anlaşılır halk konuşma dilini kullanması Rüşenî'nin halka, onun diline, hayatına, geleneklerine bağlılığını açık göstermektedir. Dede Ömer Rüşenî'nin dilinde ve ruhunda halk yaratıcılığından kaynaklanan bu hususlar makalede incelenmiş, canlılık, samimiyetle birlikte derin tasavvufi, ahlakî ve felsefi görüşleri örnekler temelinde açıklanmış, şairin dünya görüşü, yaratıcılık tarzı, mantık uyarlılığı temel etmen olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Ömer Rüşenî, Dini-Felsefi Görüş, “Misikliknâme”, Ahlakî-Didaktik, Motif.

¹ Doç. Dr., Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi Azerbaycan Dili Bölümü. Bakü/Azerbaycan.

el-mek: aynurfamilgizi@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9448-3928>

Abstract

The oeuvre of Dada Omar Rovshani, an outstanding luminary of medieval Turkic literature, having served certain purpose in the development of religious and philosophical thoughts through his progressive ideas and also holding rich artistic heritage, appears to be very important in terms of studying the origins of XV century Azerbaijani-Turkish literature and literary language. In his works, especially in "Miskinlikname", along with his sufi views, he put forward moral and didactic messages that illuminate the social landscape of the time and critiques that forewarn the people. The poet's artistic talent derived inspiration from and matured with the traditions of verbal folklore and classical poetry. Notwithstanding the poet used many complicated expressions, terms related to his religious and philosophical ideas, having an excellent command of Turkish, Arabic and Persian languages, he mostly used words coming from fluent spoken language relating love, daily life and words historically used in Turkic languages. Rovshani's use of verbal folklore, proverbs, sayings, a lively, simple vernacular in general attest his devotedness to people, their language, life and traditions.

Despite Dada Omar Rovshani laid special emphasis to moral teaching in his Masnavis with regard to a number of aspects of daily life, the main themes were the divine love, the desire to be reunited with the truth, human, human's moralities, thoughts about life and description all of these. This article has all respects to the said issues. Along with liveliness and sincerity in the language and spirit of Dada Omar Rovshani, originated from verbal folklore, his deep sufi, moral and philosophical beliefs have been explained here in with examples. The poet's mindset, creative style, poetic harmony in the poems, general logical adequacy has been taken as the main criteria.

Keywords: Dada Omar Rovshani, Religious and Philosophical Idea, "Miskinlikname", Moral and Didactic, Motive.

1. Giriş

Tasavvufun sistemleştiği 12. yüzyıldan itibaren Azerbaycan sûfilerinin kurduğu tarikatlar, ilk kurulan tarikatlar arasında öncü bir konuma gelmişlerdi. Böylece bu dönemden itibaren Azerbaycan tarikatlar merkezine dönüşmüştü. "Tasavvufî bir hareket olan Ahîlik'in Anadolu kolu, Sühreverdilik, Hurûfilik, Zahidilik, Safevilik, Halvetilik ve Halvetiliğin kolları Rûşenilik ve Gülşenilik tarikatleri burada doğmuş, İslam dünyasına yayılmıştı. Yesevilik ve Nakşibendilik gibi tarikatlar Azerbaycan'da da yaygındı" (Tasavvuf Tarihi, 2011: 214). 14-15. yüzyıllarda bu bölgede en rağbetli olanı Safevilik ve Halvetilik tarikatlarıydı. Safevililiğin Azerbaycan'ın güneyinde ortaya çıkması ve Şirvan bölgesinde Halvetiliğin İslam dünyasına yayılan bir tasavvuf okulu haline gelmesi beklenmedik bir durum değildi.

Halveti tarikatı, Pir-i Sani Seyyid Yahyâ-yı Şirvânî tarafından kurulmuş ve zamanla İslam coğrafyasının en büyük tasavvuf hareketi haline gelmişti. 14. yüzyılın sonunda Şirvan'ın başkenti Şamahî'da dünyaya gelen şeyhin tam adı es-Seyyid Cemâlüddîn Yahyâ bin es-Seyyid Bahâiddîn el-Şirvânî el-Şamahî el-Bakuvî'ydî. Kaynaklara göre, Seyyid Yahyâ'nın yirmi bin civarında müridi olduğu, fakat sadece üç yüz altmışına icazet verildiği bilinmektedir (Rıhtım, 2009: 42). Şeyhin başlıca halifeleri Muhammed Bahâeddin Erzincânî, Dede Ömer Rûşenî, Habib Karamânî, Pîr Şükrullah, Ali Alâeddin Rûmî, Yûsuf Ziyâeddin Müskürî ve Seyyid Ahmed Sünnetîydi. Bu halifeler vasıtasıyla tarikat daha sonraki dönemlerde en yaygın tarikat haline gelmiş, Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye olmak üzere dört ana kola ayrılmıştı. Azerbaycan, Anadolu, İran, Türkistan, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da yaygındı.

2. Rüşeniyye Tarikatı ve Silsilesi

Halvetiyye Tarikatının Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'den sonraki ilk kolu Rüşeniyye tarikatıdır. Aydınli Dede Ömer Rüşenî (ö. 892/1487) (Hulvi, 1993: 515-516, Uzun, 1994: 81-83) tarafından oluşturulmuş, Diyarbakır ve Erzurum'da yayılmıştır. Rüşenî'nin yetişmesinde ve intisabında önemli rolü bulunan ve Mollâ-yı Rûmî olarak tanınan ağabeyi Alâeddin Ali Anadolu'daki ilk Halveti meşâyihinin önde gelenlerinden biriydi. Dolayısıyla Ruşeni'nin, ilmi ve tasavvufi yönünden ünlü bir aile içerisinde yetiştiğini söylemek mümkündür. Bir süre sonra kardeşi Ruşeni'nin geleceğine inanan Şeyh Alâeddin onu Bakü'ye Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin yanına gönderdi. Bundan sonra tüm faaliyeti Azerbaycan ile bağlantılı olan Dede Ömer Rüşenî, hocasının güvenini kazanarak herkesin inandığı bir şeyh olmuş, hocasının talimatıyla bir süre Karabağ, Gence, Berde, Erdebil'de yaşamış ve Halvetiyye'yi tebliğ etmiştir.

Akkoyunlular döneminde tasavvufa yakın olan Uzun Hasan ve halefleri, genellikle şeyhlere ve dervişlere büyük saygı göstermiş, sözlerine güvenerek himayelerinde bulundurmışlardır. Hatta bazılarının Akkoyunlu sarayında hükümdarların başında olup devletin bekası için alınacak tüm kararlardan haberdar edildiği, onlara da söz hakkı verildiği gösterilmektedir. Özellikle Alem-i Kayıp'ın aynası olarak görülen dervişlerin kehanetlerinin kritik zamanlarda gerçekleşmesi onların inanılabilirliğini daha da artıran etkene dönüşmüştü (Atıcı, 2018: 90-91).

Baba Abdurrahman Şami, Baba Behram Çelebi, Nimetullah Sani, Dede Ömer Rüşenî, İbrâhim Gülşenî gibi şeyhler hükümdarlarla yakın ilişkiler içinde olmuş ve önemli kararlarda onlardan etiketlenmiştir. Sarayda söz sahibi olan bu dervişlerin birçoğu, dini ve tasavvufi güçlerinin kerametleri nedeniyle devlete, saraya, hükümdarın manevi dünyasına girme yolunu tercih etmişlerdir (Işık, 2015: 118). Dervişlere gönülden bağlı olan sultanlar, çoğu zaman onların müridi olmuş, erenlerini keramet sahibi olarak görmüş ve onların rızasını kazanmaya çalışmışlardır. Müritlerin dervişlere yüklemiş olduğu kerametler onları kutsal makama taşıırken, gerek devlet gerekse toplum yanında güçlenmelerine neden olmuştur (Çınar, 2017: 15).

Dede Ömer Rüşenî, Uzun Hasan ve eşi Selçuk Hatun'a yakın, saygı duyulan ve güvenilen önemli tasavvuf şeyhlerinden biri olmuştur. Kaynaklar, Dede Ömer Rüşenî'nin Uzun Hasan'ın daveti üzerine Tebriz'e geldiğini ve Uzun Hasan'ın Karakoyunlu tekkelerinden birini kendisine başlattığını belirtmektedir (Hinz, 1992: 105). Diğer kaynaklarda ise Dede Ömer Rüşenî'nin Tebriz'de Selçuk Hatun'un ona bir tekke yaptırdığı ve bu tekkenin yapımında Rüşenî'nin müritleri ile çalışması ve bir kısım kerametler gösterdiği üzerine rivayetler anlatılmaktadır (Tavukçu, 2005: 24). Mukaddem'e göre, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Dede Ömer Rüşenî ve İbrâhim Gülşenî, oğulları Sultan Halil ve Sultan Yâkub'un saltanatları döneminde büyük ihtiram sahibi olmuş ve baş tacı edilmişlerdir (Mukaddem, 1396: 649).

Arapçada "zincir" anlamını ifade eden silsile kelimesi, tasavvuf terminolojisinde tarikat şeyhlerinin şeyhten şeyhe iletilerek tarikatın ilk kurucusuna, yine ondan da Hz. Peygamber efendimize kadar varan pir ve üstat zincirini ifade etmektedir (Cebecioğlu, 1997: 645; Gölpınarlı, 1953: 199). Tarikat geleneğinde, silsilesi sahih olmayan bir şeyh, nesebi belli olmayan bir kimseye benzetilmiştir (Özköse, 2000: 167). Bir tarikat şeyhinin iç dünyasını, ruh halini, felsefi düşüncelerini anlamak için öncelikle onun sosyo-kültürel hayatı ve mensubu olduğu tarikat hakkında bilgi edinmek gerekir. Rüşeniyye tarikatının silsilesini sağlıklı bir şekilde gösterebilmek için Rüşenî ve Gülşenî "Divan"larının el yazmalarına başvurmak gerekir.

Gülşenî "Divan"ının el yazmasında böyle bir silsilenamenin varlığını keşfederek, tarikatler, tasavvuf, özellikle Dede Ömer Rüşenî ve Seyyid İbrâhim Gülşenî'nin anılması açısından ilginç olduğunu düşünerek sunuyoruz:

Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) < Hz. Ali b. Ebu Talip < Hasan el-Basiri < Şeyh Habib el-Acemi < Davud et-Tai < Maruf al-Kehri < Sırrı-Sakati < Cüneyd-i Bağdadi < Mîmşad-ı Dineveri < Muhammed-i Dineveri < Muhammed el-Bekri < Vecihuddin < Ömer el-Bakri < Ebu

Necip Suhreverdi < Kutbuddin el-Ebheri < Muhammed-i Sincani < Shehabeddin Tebrizi < İbrahim Zahid-i Geylani < Ahi Muhammed Nur Halveti < Ömer-i Halveti < Pir Ahi Mirem < Hacı İzzedin-i < Sadreddin Ömer-i Halveti < Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî < Dede Ömer Rûşenî < Seyyid İbrâhim Gülşenî Berdei (Musabeyli, 2012: 161-163, Muasayeva, 2003: 423-425).

Tarikat silsilesinin kurucuları olan şeyhler, eserlerinde "esmâ-i seb'a" sayısını azaltıp çoğaltmışlardır. Rûşenî'nin tasavvufi bakımdan bir diğer önemli özelliği de Halvetiyye tarikatının esaslarından biri olan "esmâ-i seb'a"yı on ikiye çıkarmış olmasıdır: Vehhab, Fettah, Vahid, Ahad, Samed, Kadir, Kavi, Cebbar, Malik, Vedud (Uzun, 1994: 82; Musabeyli, 2012: 167).

Tebriz'de şeyh olan Dede Ömer Rûşenî, İbrâhim Gülşenî, Şeyh Demirtaş, Şahin Halveti gibi büyük şahsiyetler yetiştirmiştir. Halvetiyye'nin Rûşeniyye kolu bu müritlerin sayesinde Demirtaşıyye, Gülşeniyye, Sezaiye ve Halatiye denilen alt kollara ayrılmış, ancak asıl etkinliğini halefi İbrahim Gülşenî'nin kurduğu Gülşeniyye ile göstermiştir (Öngören, 2000: 99). Onlardan en yakın müridi Berde doğumlu Şeyh İbrâhim Gülşenî Tebriz'e gelerek, Rûşenî'nin öğrencisi olmuş, "gönlü ışık Dedenin talimatı ve tavsiyesi üzerine daha önceki mahlası "Heybeti"yi değiştirmiş, "Gülşenî" mahlasını almıştır (Musabeyli, 2012, 30). Böylece tarikatın "Gülşeniyye" kolunun kurucusu Rûşenî'den sonra tarikatın başına geçen Gülşenî, sadece Azerbaycan'da, Türkiye'de, Mısır'da tanınmamış, yaşadığı her yerde saygı ve sevgi görmüştür. Şeyh Gülşenî'nin hocası Dede Ömer Rûşenî'nin tasavvufi düşüncelerini şiirle ifade etme geleneğini sürdürerek Kahire'de Babu'z-Zuveyla'da kurduğu tekkeyle temeli atılan Gülşeniyye tarikatı 16. yüzyıldan sonra Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye ve yayılmaya başlamıştır.

Kahire'den sonra tarikat daha da yaygınlaşarak Bursa, Diyarbakır, Rumeli, Edirne, İstanbul, Mekke, Halep ve birçok şehirde dergahları kurulmuştur. Kara, İstanbul'da bulunan 10 ünlü Gülşenî tekkesi hakkında bilgi vermektedir (Kara, 1996: 257). Şemlelizâde ise 18. yüzyılda Diyarbakır, Edirne ve İstanbul'da her birinde ikişer; Bulak, İskenderiye, Mekke, Halep, Urfa, Antalya, Şam ve Bursa'da birer Gülşenî dergahının olduğunu göstermektedir (Şemleli-zade, 1982: 547). Bu tarikatlar incelendiğinde Azerbaycan'ın tasavvuf felsefesi ve edebiyatı açısından zengin ve önemli bir kültür merkezi olduğu ortaya çıkar. Bu konuların coğrafi mekan açısından kapsamlı bir çalışmaya konu olması güncelliğini korumaktadır. Ancak araştırma konumuz Dede Ömer Rûşenî'nin dini-felsefi ve ahlaki-didaktik görüşleri olduğundan konumuzdan sapmamak adına bu meselelere kısaca değinmeyi uygun gördük.

3. Dede Ömer Rûşenî'nin Edebî Kimliği

Şairin adı araştırmalarda Rûşenî olarak geçse de, V.M. Kocatürk'ün yazdığı gibi "asıl ismi Ömer'dir" (Kocatürk, 1964: 282). Ömer kelimesine eklenen "dede" kelimesinin kökeninden bahsederken, Dede'nin daha çok Mevlevî tarikatında binbir günlük çileyi doldurmuş olan dervişlere verilen unvan olduğu belirtilmektedir (Kovşa, 1948: 551).

A.Kabaklı'da bu "Aydınlı Rûşenîyle başlayan "Türkî-basît" (sade halk kitlesi ve halka ait mecazlarla divan yazma) akımı" diye geçer (Kabaklı, 1968: 296) ve klasik edebiyat ile halk sanatı arasında kopmaz bir bağ rolü oynamaktadır. Eserin dil özellikleri, hem tür hem de ağırlık bakımından klasik üslubu karşılarken, içeriği halkın ruhuna, arzusuna ve yaratıcılığına daha yakın, ikisinin sentezidir.

Vasfi Mahir Kocatürk, araştırmasında şairin edebî kimliği üzerine konuşurken şunları yazar: "Canlı ve zengin dile ve sanat yeteneğine sahip olmanın yanı sıra saraylardan hiçbir maddi yardım ummayan Rûşenî, Fatih döneminin plastik ve zevkli şiiri yanında maneviyat zenginliği sergilemektedir. Rûşenî'de ilginç olan şey, dilinde ve ruhunda halkın karakterinden gelen tuhaf bir canlılık ve samimiyet bulması ve anlattığı hikayelerde ve karakterlerde müthiş bir gerçekçilikle hayata girmesidir" (Kocatürk, 1964: 284).

Köprülüzâde de Rûşenî yaratıcılığı hakkında görüşünü şöyle özetler: "Şairin şekil, tema ve içerik açısından dikkati çeken eserlerine baktığımızda, onun klasik Doğu edebiyatıyla birlikte halk yaratıcılığını ustalıkla kullandığını, halk dilini tercih ettiğini, Azeri lehçesiyle yazdığını görüyoruz" (Köprülüzade, 1970: 132). Şairin eserlerinin yaşadığı dönemden itibaren Tebriz, Berde, Mısır ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sevildiğine ve okunduğuna değinen Tavukçu şöyle yazıyor: "Bu durum söz konusu eserlerde Eski Anadolu Türkçesi'nin yanı sıra Azeri ve Çağatay lehçelerinin (genellikle ekler seviyesinde) de, zaman zaman kendini hissettirdiği karışık bir lisanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur" (Tavukçu, 2005: 44).

Hayatının büyük bir bölümünü Azerbaycan'ın farklı illerinde ve son yirmi beş yılını Tebriz'de geçiren Dede Ömer Rûşenî'nin külliyyatının yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde çeşitli tarihlerde istinsah edilmiş birçok nüshalarının bulunması hem dönem hem de yaratıcılık açısından insanlar tarafından sevilen güçlü bir şeyh, bir şair olduğunu göstermektedir. Eserlerinin yazı diline gelince, Gordlevski'nin tabirince söylesek, "İran ve Türkiye'de genel olarak tasavvuf edebiyatı, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesinin karışımından oluşan bir dilde yazılmıştır" diyor (Gordlevski, 2011: 105).

15. yüzyıl şairlerinin edebi eserleri, sadece manzum aşk hikâyelerinden değil, aynı zamanda tarikat edebiyatından kaynaklanan tasavvufî, ahlakî ve felsefî görüşlerden oluşmaktadır. Hümanist fikirleri tebliğ eden Rûşenî, eserlerinde "dinler ve mezhepler arasındaki çelişki ve düşmanlıkları ortadan kaldırmayı, tüm halkları aynı gözle görmeyi, onlara saygı duymayı felsefî açıdan esaslandırmaya çalışmıştır" (Musayeva, 2003: 10).

Dünyevî aşk, gerçeklik fikirlerine dayanan şair, dili ve üslubunda Doğu şiirinden, ahlakî-didaktik motiflerde ise nasihat yönteminden faydalanmıştır. Şair, eserlerinde insanları kötü huylardan kaçınmak, yapabildikleri işlerle uğraşmak, toplumda erdemli olmak, doğru yetişmelerini sağlamak, insanlar arasında kardeşliği, dostluğu ve eşitliği teşvik etmek için öğretici hikâyeler, fıkralar ve halk deyimlerini ustalıkla kullanmıştır.

Bir şeyh olan ve kendisini irşada memur sayan Dede Ömer Rûşenî'nin şiirlerinde, doğal olarak onun dini tasavvufî görüşlerinin yansıtılmasının yanı sıra, sık sık Hz. Muhammed'e, imamlara, dini, tasavvufî, efsanevi şahsiyetlere hitap ediliyor. Rûşenî'nin tuyuğlarında dikkatimizi çeken özellik, her tuyuğun Hz. Peygamber'in bir özelliğini konu edinmesidir.

"Baştan ayağa doğru bir hilye mahiyeti arz eden bu tuyuğlar ve diğerleri ile birlikte Rûşenî'yi Türk edebiyatında tuyuğ şairlerinden saymak gerekir. Bunlar dışında didaktik diyebileceğimiz birkaç gazel ve terci-bendleri öğüt niteliği taşıırken, Aydın, Tebriz, Bursa'yı da öven gazelleri vardır" (Tunç, 1997: 243). Bu manzum eserler Rûşenî'nin maddi dünyadan ve çevresindekilerden soyutlanmış bir Sufi olmadığını, doğayla içiçe yaşayan bir kişilik olduğunu göstermektedir.

4. "Miskinliknâme"de İbret Verici Fikirler ve Ahlakî-Didaktik Motifler

Doğu edebiyatının ahlakî-manevi değerleri, didaktik yazılı eserleri arasında, Dede Ömer Rûşenî tarafından H. 889 (1484/85) yılında tamamlanan "Miskinliknâme" isimli eserin ayrı bir yeri vardır. İçerik açısından Mesnevi'nin etkisi altında kaldığı anlaşılan (Uzun, 1997: 48) ve adını bir miskinle karınca arasındaki hikâyeden alan bu didaktik mesnevi, Rûşenî yaratıcılığının manifestosu olmanın yanı sıra, şairin dini ve tasavvufî görüşlerini açıklamak açısından da önem taşımaktadır. "Aslında Miskinnâme konu itibarıyla miskinliğe övgüdür. Buradaki miskinlik, günlük konuşma dilindeki anlamıyla değil, tasavvufî cihetiyle düşünülmelidir. Zira tasavvuf yoluna giren sâlik, dünya libasından arınır ve hiçlik tahtına oturur. Dolayısıyla asıl anlamı olan zavallı, bîcâre kimse kimliğinden sıyrılarak kendisine hiçbir varlık atfetmeyen derviş kimliğini kazanır" (Şenarslan, 2020:16).

Sözlüklerde "zayıf, sefil, beceriksiz, fakir, muhtaç adam" anlamında kullanılan miskin terimi, tasavvuf edebiyatında farklı anlamda kullanılmaktadır. "Allah'ın büyüklüğü karşısında kendi varlığını umursamayan, Allah'ın birliğini kâinatın bütün mahlûklarında görebilen kimse"

anlamında kullanılmış, sufilik tarikatında kazanılan en yüksek makam olarak değerlendirilmiştir.

Şunu da belirtelim ki, 15-16. yüzyıllar Azerbaycan ve dünya tasavvuf edebiyatının büyük şairi, evliyası Miskin Abdal tasavvufun şariat, tarikat, marifet, aydınlanma aşamasından geçerek Hakikat (Abdallık) aşamasına kavuşmuştur. "Abdallık" konseptine uygun olarak "Kırk Abdal" - "Kırklar Piri" dersini almış, Haktan hikmet, fazilet, keramet, kutsallık, ilahi vergilere ve mucizelere sahip olmak için kendisine "Ocak" nazil olmuş. Pir makamları sayılan "Miskin" ve "Abdal" zirvelerine ulaşmış ve tarihte salt bu isimleriyle en yüksek tasavvuf derecelerinin vahdetiyle tanınmıştır (Miskin Abdal, 2018: 9). Hatta Safeviler döneminde Kızılbaşların ideolojisini yaymak amacıyla devlet elçisi olarak görev yaptığı yerleşim merkezine yerel halkça Miskince köyü adı verilmiştir. İlginç olan bu köyün Dağıstan'da Lezgiler'in yaşadığı bölgede tek Şii köyü olmasıydı (Miskin Abdal, 2018: 12).

Dede Ömer Rüşenî'nin en büyük dileği miskinliktir, çünkü dervişliğin yolu miskinlikten geçer ve bu yola giren kişinin kendisine engel olan tüm dünyevi nimet ve mallardan vazgeçmesi, bencilliğini yenmesi, kin ve şiddetten uzak durması gerekir. Bu açıdan Dede Ömer, miskinliğe özel bir önem vermiştir:

İlahi, Rövşəniyi eylə miskin,

Dəmin edib lətifü xubü miskin.

Anın kimi verüb səbrü təhəmmül,

Ver ana daxi təhqiği-təvəkkül (Musayeva, 2003: 199)

"Miskinliknâme"de, tasavvufun tek bir olay örgüsü etrafında verildiği 1181 beyitlik mesnevi geleneğe uygun olarak Farsça yazılmış 40 başlıkla bölümlere ayrılmıştır (Tavukçu, 2005: 37). Bu bölümlerde Peygamberimiz (s.a.v.) ve sahabelerinin kıssaları, öğüt verici kıssalar tasavvufî bir tarzda, "Der beyani tasavvuf", "Der beyani Sufi" vb. başlıklar adı altında tasavvufun bilimsel yönden açıklamaları verilmiştir.

Rüşenî'nin dini ve felsefi görüşlerine göre, tasavvufun temel amacı, nefsi kötü huylardan arındırmak ve güzelliklerle süslemek, kalbi Hakk'a bağlamak, kalbi aşk ateşiyle yakmak, manaları gizlemek, güzel ahlaklı olmak, iyi davranmak, kimseyi incitmemek, herkesin yükünü taşımak ama kimseye yüklenmemektir:

Təsəvvüfdür denilmiş ünsü qürbət,

Ara yerdə sürülüb xəvfü heybət.

Təsəvvüf buğzi dünyanın dinidir

Bu sözü söyləyən bil Rövşənidür...

Təsəvvüf xəlqdən qaçmağa derlər,

Özüçün Həqqə yol açmağa derlər. (Musayeva, 2003: 165)

Şiirlerde ana temayı oluşturan tasavvuf, şairin yazma amacını gösterir. Öte yandan onun şiirleri, tasavvufî düşünceleri ifade etmek ve yaymak için tasavvuf cephesinin coşkulu bir tezahürüdür (Tavukçu, 2005: 46). Tasavvufun meramı - bilge ve bilgenin içsel duyguları, düşünce tarzı, zengin imgeleri, sembolleri, Allah ile kul, kul ile aşk arasındaki ilişki vb. şiir için zengin malzeme sağlamıştır. Bu nedenle insanlık tarihinde hiçbir dinî ve felsefî inanç sistemi tasavvuf kadar kurguyla kaynaşmamıştır:

Təsəvvüf əhlinə əhlüllah derlər,

Xamuya qul, bulara şah derlər. (Musayeva, 2003: 175)

Söz konusu manzumelerde ana temayı oluşturan tasavvuf, bir bakıma şairin yazma amacını gösterir. Öte yandan onun tasavvufi düşüncelerini ifade etmek ve yaymak için şiirleri tasavvuf cephesinin coşkulu bir tezahürüdür (Tavukçu, 2005: 46). Tasavvufun meramı – salikin ve arifin geçirdiği batınî duygular, irfanî tefekkür tarzı, buradaki zengin karakterler, semboller, Tanrı-bende, bende ve aşk ilişkileri vs. şiir için zengin malzeme vermekteydi. Bu yüzden de beşer tarihinde hiçbir dini-felsefi inanç sistemi edebiyatla tasavvuf kadar kaynaşmamıştır.

Rüşenî, Miskinliknâme'de sanatsal bir üslupla yazdığı beyitlerinde Türk edebiyatında tasavvufun ilk manzum betimlemesini vermiştir. Bütün tasavvuf şairlerinde nefsin terbiyesinden sonra ilâhî aşk en çok dile getirilen konu olmuştur, çünkü tekke edebiyatının konusu Allah'a kavuşma yolları, ahlâk ve nefsin terbiyesidir. A.Bilgin'in belirttiği gibi, "İlahî aşk, varoluş sevincinin, hiçlik düşüncesinin, cennet arzusunun, cehennem korkusunun, dünya ve ahiret ile ilgili her şeyin ötesindedir. Bütün bu duygu, düşünce ve durumların tümü tekke edebiyatının konusudur (Bilgin, 2011: 381-384). Tekke edebiyatının temel amacı, tasavvufi düşünceleri, irfanî ve ilahî aşkı sade bir dille kitlelere ulaştırmaktır (Bayat, 1997: 97). Bu açıdan bakıldığında, "Miskinliknâme", öğüt verici fikirleri, ahlakî ve öğretici motifleri nedeniyle yazıldığı dönemden itibaren bir ders kitabı olarak kullanılmıştır

"Miskinliknâme"de şair, sırrın saklanmasını tavsiye ediyor: "Sır, kalbi ve ruhu temiz olan, ancak Allah'ın rızasını kazanmış kulların anlayabileceği, görebileceği ve manen ince hakikatleri gizleyen sır, nüktedir" (Tunç, 1997: 237). Kalb, ruh, sır, nefis sıralamasında sır ruhtan sonra gelir ve ondan daha latifdir. Kalb marifet, ruh aşk, sır da gözlemin mahallidir. Bu anlamda sır, ruhun ruhudur (Kuşeyri, 1999: 88; Sühreverdi, 1993: 567-568).

Rüşenî'ye göre, alçak gönüllü ve ruhen temiz bir sufinin dikkat etmesi gereken en önemli özelliği sırrına sahip çıkmasıdır:

Demiş bir sirdir hoş sərəfraz ər,

Sərin ver, vermə sirdin, ey bəradər.

Ki sirri gizləmək mərdanəlikdir,

Vəli faş eyləmək divanəlikdir. (Musayeva, 2003: 166)

Aynı zamanda Rüşenî, Hak yolcularına sırrı ifşa etmemeye, sırrı açarlarsa, nihai kaderlerini hatırlatmakla onları bu yoldan caydırmaya çalışıyor, nasihat ediyor:

Kəsildi sirr deməkdən neçə sərlər,

Asıldı darə neçə şiri-nərlər.

Kimə ögrətdilər elmi-lədundan,

Dilin bağladılar anın süxəndən. (Musayeva, 2003: 167)

Hallac-ı Mansur (ö. 309/922), sırrların kul ile Allah arasında gizli bir husus olduğunu belirtmek için "bizim sırlarımız bakiredir, kimsenin vehmi onları çözemez" (Kuşeyri, 1999: 88) demiştir. Sır saklamanın ne kadar önemli, mukaddes olduğuna değinen Rüşenî felsefi görüşlerinden kaynaklanan edebi kıyaslamalar yapmaktadır:

Əgər pünhan edə yer toxmunu ol,

Gəlir çox hasili anın olur bol.

Qışın saqlamasa sirdini gər yer,

Yazın olmaz idi xoş səbzeyi-tər.

Əkinçi etməsə toxmini pünhan,

İtər bitməz həvadis irər, ey can. (Musayeva, 2003: 166)

İnsan "toprak gibi olmazsa, pak olmaz" düşüncesinin sırrını açıklayan şair, felsefi düşüncesine okuru her zaman düşündüren sanatsal bir soruyla seslenir:

Bilirmisiniz yerə neyçün denür yer,
Yürüb, yürçüb yəmin denməz həman yer.
Ana yer derlər, amma heç yeriməz,
Anın sirtinə hərgiz kimsə irməz. (Musayeva, 2003: 168)

Şair, sufi olmak için her şeye torpak gibi sabretmek, tahammül etmek, düşünce ve fiillerinde dimdik durmak gerektiğini vurgular. İşte Hakk'a ulaşmak isteyeninin yolu budur der:

Təsəvvüf əhli qatında budur yol,
Zəmin kimi həmulu barkeş ol.
Gərək kim bənzəyə, ey mərd sufi,
Ələnmiş, su səpilmiş xakə, sufi. (Musayeva, 2003: 169)

“Cənab gəzmə gəl, ey zahid, boyun sun” diyen Rüşenî, ibadətle meşgul kişilerin gece gündüz demeden bellerine kuşak bağlayarak tevhid denizinde suya batıb çıkmakla paklanmasına işaret ederek, herşeyden önce insanın yaptığı yanlış amellerin günahından kurtulup pak olması için ağlayarak gözünden yüzüne yağmur yağdırarak, baştan ayağa nura boyanması, her bir damlada bin günahın bağışlanması için rahmet kazanmasının gerekliliğini ifade ediyor:

Gözündən yüzünə yağdır yağışlar,
Ki bir qətrəsində bin suç bağışlar...
Gözün yaşı günahın çirkini yur,
Edər kişiyi başdan-ayağa nur. (Musayeva, 2003: 160)

Hatta şair, “Püser ağlamasa, püstani-madər, Südünü verürmi coşub, ey bəradər?” gibi felsefi soru sorarak beşerin ağlamasını yeni dünyaya gelmiş çocuğun ağlamasıyla kıyaslıyor: beşerin ağlaması doğayı canlandırır, yeni bir ruh verir, çayırlar güler, her yerde yeşillik büyür, çiçekler açar. İnsan ağlıyorsa, yaptığı günahını anlayarak tövbe etmesi, gözyaşı dökmesi, ruhunun temizlenmesi, arınması, günahlarının bağışlanması ve huzur bulması içindir:

Gəl ahın Rövşəni manəndi bərq et,
Gözünün yaşına özünü qərç et. (Musayeva, 2003: 161)

"Az ye, az konuş, az uyu" düsturları “Miskinliknâme”de geniş yer almıştır. Tasavvuf edebiyatında “riyazetin yemek, uyku, konuşma ve ezalara katlanma gibi dört yönü olduğu gösterilmektedir. Bu yüzden kişi az yiyerek şehvetlerini öldürür, az uyuyarak iradesini saflaştırır, az konuşarak afetlerden uzak durur, ezalara katlanarak da amacına ulaşır” (Gazali, 1989: 150).

Rüşenî, bilimsel ve felsefi görüşlerinin yanı sıra acı sonu göstererek, insanlara kötü alışkanlıklardan kaçınmayı telkin etmiştir. Aynı zamanda bunu yaparken edebî ve sanatsal dili daha canlı hale getirmek ve herkes tarafından anlaşılabilirlik için canlı halk dilinden seçilmiş ifadeleri kullanmayı tercih etmiştir:

Əgər olsan sığır kimi ələfxor,
Olursan tana-toluq kibi key-xor.
Yeməgi az yemək səhhət bağışlar,
Vəli çox yeməsi illət bağışlar. (Musayeva, 2003: 180)

Rüşenî, "Miskinliknâme"de Ali ibn Ebu Talib'in mucizevi diliyle anlatılan "Köpeğin On Özelliği Üzerine" isimli öyküde bu özellikleri tek tek sıralamaktadır: 1. Mülkü yoktur. 2. İnsanlardan saygı görmez, her kapıdan kovulur. 3. Kimseye muhtaç değildir, onun için her yer döşektir. 4. Bir şey bulamazsa, sessizce uyur, zavallı aç üryan dolaşır. 5. Sahibi onu dövse de, yemek vermese de, ne kadar "git" söylese de, sahibinin kapısını terk etmez. 6. Sahibini ısırmaz, düşmanını ısırır. 7. Gece gündüz kimsenin girmesine izin vermeden sahibinin evini korur ve öldüğünde kapısından hiç çekilmez. 8. Dövseniz, incitseniz, lanetlenseniz de işi susmaktır. 9. Sahibi ona yemesi için ne verirse, hoşnut olur. 10. Ölürse, kimse onun için yas tutmaz.

Dede Ömer Rüşenî'ye göre, bu on nitelikten birine sahip olanlar marifet sahibi olurlar. Şair, sonunu benzersiz bir şekilde kıyaslayarak aynı zamanda sadakat, acı, vefa gibi insani nitelikleri takdir ederek ahlakî-didaktik notlarla mesneviyi bitirir:

Gər ola bir kişidə bu sifətlər,

Bitər əlbəttə anda mərifətlər. (Musayeva, 2003: 196).

Ya da "Çakalın boyacı küpüne düşmesi"nde dışarıda yürürken bir anda boya küpüne düşen ve küpten çıkarken kendi rengine hayran kalan bir çakalın hikâyesini anlatır. Hikâyenin sonunda yalan ortaya çıkar ve gerçek durumu anlatan şair, insanları yalandan, hileden ve ikiyüzlülükten uzak durmaya çağırır ve ancak dürüstlük ve doğrulukla yükselmenin önemini vurgular:

Yalan sözlərdən oldun xəstə həb sən,

Sənin dərdinə dərman edəyin bən.

Səni şaşırıdı xalqın quru düşü,

Inanma kim yalan söylər ögüşü. (Musayeva, 2003: 216)

Hatta canlı halk dilinden gelen ve hikâyenin içeriği ile seslenen, günümüz Türk dillerinin büyük kısmında kullanılan, sadece fonetik değişikliğe uğrayan "Bir çiçekle bahar olmaz", "Eğri oturalım, doğru konuşalım" gibi atasözleri ve deyimleri kullanmakla, Rüşenî öğüt nitelikli fikirlerinin etkileme gücünü daha da artırmıştır:

Ki səndən bənligim gedincə cəhd et,

Salub əgri yolu, toğru yola get.

Ki yaz bir çiçəklə yazlamaz heç,

Bu söz bir yola dönməz yüri vaz keç. (Musayeva, 2003: 216)

"Miskinliknâme"de ilginç bir olay "Hikayet-i der-behr-i digər" (başka bir hikâye) başlığı altında kaleme alınmıştır. Şöyle ki, hayatı boyunca hiçbir zaman insanlar arasına çıkmayan hayvanlar gibi, dağlarda, derelerde yaşayan fakir, miskin bir köle bir gün parasız pulsuz şekilde bir şehre gelir. Çarşıda dolaşırken elinde para dolu kesesi olan bir adam görür, adam her defasında elini kesesine salıp çıkardığında gönlü istediğini satın alır, yer içer. Bunu gören zavallı köle çok düşünür ve bir çare bulur. Yerde gördüğü kaplumbağayı yakalar, kese gibi yakasına asar ve yakası talihsiz kaplumbağanın kanına bulaşır. Kaplumbağa ne kadar çabalasa da, bu vicdansız, acımasız, aptal adamdan kurtulamaz. Şair burada olayları anlatırken kölenin cehaletini eleştirir ve kafasını çanağından dışarı çıkardığı için bu duruma düşen kaplumbağayı da sorumlu tutar ve herkesin bundan ders çıkarmasının gerektiğini vurgular:

Xirqəyə çəkəydi başını bağa,

Boynuna ip tapmaz idi ol daga.

Bəs gərək sufi çəkə baş xirqəyə,

Ta düşə islam odu hər firqəyə...

Xirqənə başını çəkməzsən, səni

Tapuban yancaq edinər hər dəni. (Musayeva, 2003: 222)

Rüşenî, hikâyedeki olaydan hareketle müritlerine dikkatli, uyanık olmalarını, doğru yolla giderek kendilerini doğrultmayı, derin düşüncelerini ve doğru yoldan dönmelerini, başkalarıyla konuşmayı bırakmalarını ve böylece şeyhi haklı çıkarmalarını öğütler. Dede Ömer Rüşenî'nin kaleme aldığı herbir hikâyenin içeriği biçimle sıkı bağlıdır ve biri diğerini tamamlar.

5. Sonuç

Dede Ömer Rüşenî, tasavvufî görüşlerini daha ziyade nasihat verecek ve manzum hikâyeye oluşturacak şekilde ifade etmiş, tasavvuf felsefesi açısından güç ve kuvvet konularını dahi halkın anlayacağı sade bir dille anlatmış ve fikriyatını anlaşılır kılmıştır. Bu sayede düşünce ve fikirlerini toplumun her kesimine rahatlıkla aktarabilmiştir. Bu durum, sûfilerin genel olarak insan psikolojisine hâkim olduklarını ve dolayısıyla iyi bir formasyona sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın esasını oluşturan Dede Ömer Rüşenî'nin "Miskinliknâme"sindeki öykülerin her biri ayrı bir öğretici fikre dayanmaktadır. Araştırmamız, ahlakî ve öğretici bir içeriğe sahip olan bu hikâyelerin dürüstlük, saflık, çalışkanlık, nezaket, adalet, cesaret, korkusuzluk gibi yüksek insani nitelikleri propaganda ettiğini ortaya koyuyor. Şair, hayatı boyunca insan varlığını ve haysiyetini her şeyden üstün tutmaya, insanları servete, yeme ve içmenin kölesi olmamaya, şehvetlerini yenmeye, ikiyüzlülük, yalan, hırsızlık ve yalakalık gibi kötü alışkanlıklardan uzak tutmaya çalışmıştır. Rüşenî'nin büyüğe saygı, küçüğe sevgi gösterme, hakikat uğruna hayatını feda etme, ırk, din ne olursa olsun herkesi eşit görmek gibi klasik Doğu edebiyatının geleneksel görüşlerinden kaynaklanan felsefî, ahlakî ve didaktik yaratıcılık konsepti, günümüzde de ilgi görmekte ve güncelliğini korumaktadır.

Kaynaklar

Atıcı, A. (2018). Akkoyunlu Sarayında Manevi ve İdari Güç: Dervişler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmalar Dergisi*, Sayı 87, s.89-102.

Bayat, F. (1997). *Hoca Ahmet Yasevi ve Halk Sufizminin Bazı Tarafları*. Bakü: Ağrıdağ.

Bilgin, A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul: Diyanet İşleri Yayınları.

Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık.

Çınar, G. (2017). Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkisi. *İran Çalışmaları Dergisi*, C.1, Sayı 1, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Gazali (1989). *İhyâ'ulûmid-Dîn* (çev. Ahmet Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gölpınarlı, A. (1953). *Mevlana'dan sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Gordlevsky, V. A. (2011). Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler). (Çeviri, sunuş ve eklemeler: Namiq Musalı). *Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s.83-125.

Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükseliş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Hulvi, C. (1993). *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemat-ı Ulviyye*. (Çev. Mehmet Serkan Tayşî). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Işık, Z. (2015). *Şeyhler ve Şahlar*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Kabaklı, A. (1968). *Türk Edebiyatı. C. II*. İstanbul: Yönet matbaası.
- Kara, M. (1996). *Gülşeniyye*. TDVİA, İstanbul.
- Kocatürk, V. M. (1964). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Edebiyat yayınevi.
- Kovşa, A. (1948). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Köprülüzade, M. F. (1970). Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devri. *İslam ansiklopedisi* (Azeri maddesi). c.II, İslam, Milli Eğitim Basımevi.
- Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin. (1999). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*. çev.: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Miskin Abdal. (2018). *Sefevilerin Büyük İdeloji Adamı, Sufi Şeyhi (şiiirler ve destanları)*. Bakü.
- Mukaddem, A. (1396). Rûşenî, Dede Ömer. *Danişmane-i Cihan-ı İslam*, C.20, Tahran: Bunyad- Dairetü'l-maarif-i İslamî.
- Musayeva, A. (2003). *Dede Ömer Rûşenî Elyazıları üzerinde Araştırmalar*. I cilt, Bakü: "Nurlan".
- Musabeyli, A. (2012). *Şeyh İbrahim Gülşeni Bærdei ve Türk Divanı*. I.C., Bakü: Bilim ve Eğitim.
- Rıhtım, M. (2009). IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Haraketler. *Avrasiya etüdleri* 35(33-60). Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Bakanlığı, Ankara, s.33-60.
- Sühreverdi, Ebu Hafs Şihabuddin Ömer b. Muhammed. (1993). *Avarifu'l-Maarif (Tasavvufun Esasları)*. Haz.: Hasan Kamil Yılmaz – İrfan Gündüz. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Şemeli-zade, A. E. (1982). *Şiveyi-Tarikatü-i Güşeniye*. Ankara.
- Şenarslan, N. F. (2020). *Rûşenî Dede Ömer Aydınî Külliyyâtı (Miskin-Nâme, Şobân-Nâme, Der Kasemiyât ve Münâcât, Der Medh-İ Mesnevî-İ Ma'nevî-İ Mevleviyyet, Ney-Nâme, Kalemnâme, Divan)*. Dil İncelemesi-Metin-Dizin (doktora tezi), Erzurum.
- Tavukçu, O. K. (2005). *Dede Ömer Rûşenî-Hayati, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni* (e-kitap).
- Tasavvuf Tarihi*. (2011). II neşr, Bakü: İslam Üniversitesi neşri.
- Tunç, S. (1997). Dede Ömer Rûşenî. *S.Ü TAE Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, s.237-249.
- Uzun, M. (1994). Dede Ömer Rûşenî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, C.9, s.81-83.
- Öngören, R. (2000). *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayınevi.

Özköse, K. (2000). *Muhammed Senusi, Hayatı, Eserleri, Haraketi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



<https://doi.org/10.30563/turklad.1270921>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 25.03.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 09.06.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Hünerli, B. (2023). Bir Kırım Tatar Âlimi Olarak Enver Kurtumer ve İlk Kırım Tatarca Etimolojik Sözlüğü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 57-66.

**BİR KIRIM TATAR ÂLİMİ OLARAK ENVER KURTUMER VE
İLK KIRIM TATARCA ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ**

*Enver Kurtumer as a crimean-tatar scholar and his first etymological dictionary in the crimean
tatar language*

BÜLENT HÜNERLİ¹

Öz

Bir sözlüğün oluşturulması ve ortaya konulması son derece meşakkatli bir iş olmakla beraber büyük bir sorumluluk gerektirmektedir. Bu tür işlerle ilgilenen ve Sözlük Bilimi (leksikografi) olarak da adlandırılan bu dilbilim bölümünün pek çok alt dalı mevcuttur. Bunlar içinde etimoloji ve buna bağlı olarak etimolojik sözlük tasarlama, inceleme ve hazırlama işi dil çalışmalarının belki de en zor alanıdır. Etimoloji, hata yapmaya oldukça açık bir sahadır. Öyle ki belli kurallara riayet edilmediği takdirde hata yapma olasılığı kaçınılmazdır. Özellikle etimolojik çalışmalar; alanında uzmanlaşmış, etimolojik sözlüğü hazırlanacak dilin geçmişten günümüze temas ettiği yabancı dilleri bilen, tarihsel dilbilim konusunda derinleşmiş yetkin bir kadroyla yapılacak bir iştir. Etimolojik çalışmaların olmazsa olmazı; bir sözcüğün ses, şekil ve anlam açısından geçirdiği evrelerin bir tutarlılık çerçevesine oturtulmasıdır.

Bugün dünyanın en önemli dillerinin etimolojik sözlüklerin olması o dili konuşan millet için bir itibar meselesidir. Türk lehçelerindeki sözcükler hakkında kaleme alınan makale ve sözlük düzeyindeki çalışmaların daha çok son yüz yıl içinde yapıldığı görülmektedir. Aslında Türkçe üzerine ilk etimolojik sözlük denemesi 1878'te Hermann Vambéry tarafından hazırlanmıştır. O tarihten günümüze Türk lehçelerinde en mükemmel etimolojik sözlük hazırlama işi devam etmektedir. Çoğu Türk lehçesinde etimoloji alanında -Türkiye Türkçesi gibi- önemli çalışmalar yapılmışken, Kırım Tatarcası ve Gagauzca gibi Türk lehçelerinde ise kapsamlı hiçbir çalışma ortaya konulmamıştır. Oysaki Kırım Tatarcada geçmişten günümüze önemli sayıda sözlük hazırlanmıştır. Bu sözlükler genel maksatlı olmaktan başka tematik ve terim sözlükleri şeklindedir. Fakat Enver Kurtumer'in hazırladığı olduğu *Kırım-Tatar Tiliniñ*

¹ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE. El-mek: hbulent80@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5668-3942>

Etimolojik Luğatı adlı bu çalışma hem Kırım Tatarcasına hem de Kırım Tatar sözlükçülüğünü başka bir seviye çıkarmıştır. Çalışmamızda bu eser ve eserin yazarı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, Kırım Tatarca, Sözlük, Kırım

Abstract

The creation and production of a dictionary is an extremely arduous task and requires a great responsibility. There are many sub-branches of this linguistics department, also called lexicography, which deals with this kind of work. Among these, etymology and, accordingly, the design, examination and preparation of etymological dictionaries is perhaps the most difficult field of language studies. Etymology is a field where mistakes can be made. So much so that if certain rules are not followed, the possibility of making mistakes is inevitable. In particular, etymological studies is a work to be carried out with a competent staff who are specialized in their field, who know the foreign languages that the language to be prepared etymological dictionary has been in contact with from the past to the present, and who are deepened in historical linguistics. The sine qua non of etymological studies is that the phases of a word in terms of sound, form and meaning are based on a framework of consistency.

The fact that the most important languages of the world have etymological dictionaries today is a matter of reputation for the nation speaking that language. It is seen that the studies at the level of articles and dictionaries about the words in Turkic dialects have been done mostly in the last hundred years. In fact, the first etymological dictionary essay on Turkic was prepared by Hermann Vambery in 1878. Since then, the work of preparing the most perfect etymological dictionary in Turkic dialects continues. While important studies have been made in the field of etymology in most Turkic dialects, such as Turkish, no comprehensive studies have been made in Turkic dialects such as Crimean Tatar and Gagauz. However, a significant number of dictionaries have been prepared in Crimean Tatar from past to present. These dictionaries are in the form of thematic and term dictionaries other than general purpose. However, this work named *Kırım-Tatar Tiliniñ Etimolojik Luğatı*, prepared by Enver Kurtümer, has brought both Crimean Tatar and Crimean Tatar lexicography to another level. In our study, we will focus on this work and its author.

Keywords: Etymology, Crimean Tatar Language, Dictionary, Crimea

1. Giriş

Türk lehçelerinin Kıpçak grubu (Kuzey-batı) içinde değerlendirilen Kırım Tatarcası, başta Kırım Yarımadası olmak üzere Ukrayna'nın diğer şehirlerinde, Rusya, Özbekistan, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'deki bazı yerleşim birimlerinde konuşulur. Kırım Tatarları Altun Orda devletinin bakiyesi olmakla beraber aslında Kırım Tatarlarının adını aldığı Kırım Yarımadası, Hunlardan başlayarak, Bulgar, Avar, Köktürklerin mesken tuttuğu bir yerdir (Gömeç, 2006: 364). Fakat son dönemlerde yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler (Kırım'ın Rusya tarafından işgali), Kırım'daki Türklerin pek çoğunun Ukrayna ana karasına, Avrupa, Türkiye ve Amerika'ya göç etmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Kırım Tatarcasının yaygın kullanımı ve gelişmesi sekteye uğramıştır. Hatta bu gelişmeler bazı durumlarda ikililik bile doğurmuştur². Bu ikililiğe iyi bir örnek şudur: Mevcut Ukrayna topraklarında yaşayan Kırım Tatarların, Latin alfabesi kullanırken Rusya'nın işgali altındaki bölgelerde yaşayanlar Kiril alfabesini zorunlu olarak kullanmaktadırlar. Ukrayna'da Kırım Tatarca öğreten eğitim kurumları, yoğun bir şekilde Latin alfabesini tercih etmektedirler. Hal böyle iken 2021 Şubat ayında doğrudan doğruya sıcak savaşa dönüşen ve hâlen devam eden Ukrayna-Rusya harbinin Kırım'daki Türk halklarının

² Bilindiği üzere Kırım Tatarlar 1928'e kadar Arap alfabesini, 1928-1939 arası Latin ve 1938'den itibaren Kiril alfabesini kullanmaktadırlar (Tekin-Ölmez, 2003: 125).

varlığını, kültürünü ve dilinin seyrini ileri dönük ne derecede şekillendireceğini bu zaviyeden bilmek mümkün değildir.

Yaşanan tüm gelişmelerle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin de desteği ile Ukrayna hükümeti Kırım Türklerini ve Kırım Tatarcasını korumak için devlet nezdinde birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ukrayna hükümeti, aslında uzun yıllardır beklenen, içinde bölgedeki diğer Türk halklarının da olduğu *Ukrayna'nın Yerli Halkları* yasa tasarısını son dönemde meclis gündemine getirmiştir. Yapılan oylamada 345 milletvekilinden 325'inin evet oyu vermesiyle Kırım Tatarlarına belli haklar tanıyan kanun teklifi yasalaşmıştır. Bu yasa Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelenskiy'in 01.07.2021 tarihli ve 1616-IX sayılı belgeyi³ imzasıyla da yürürlüğe girmiştir. Buna göre Kırım Tatarları, şu hakları elde etmişlerdir⁴. Buna göre;

“1. Kırım Tatar, Karaim ve Kırımçak halkları Ukrayna'nın yerli halkı olarak tanınacak.

2. Yerli halkların asimilasyonu, etnik kökenlerinin, kültürel değerlerinin yok edilmesi, zorla yerlerinden edilmeleri ve tahliye durumlarına karşı hakları garanti altına alınacak.

3. Ukrayna'nın yerli halklarının kültür, eğitim, dil ve bilgi edinme hakları garanti altında olacak.

4. Yerli halklar kendi eğitim kurumlarını oluşturabilecek ya da diğer eğitim kurumları ile dillerinin, tarihlerinin, kültürlerinin öğretilmesi amacıyla iş birliği yapabilecek.

5. Ukrayna'nın yerli halkları, kendilerini temsil eden organları aracılığıyla kendi medya kuruluşlarını kurma hakkına sahip olabileceklerdir”

Ukrayna devletinin özellikle dil ve kültür alanındaki bu olumlu adımları, Rusya işgali altında kalan Kırım Yarımadası'nda yaşayan Türk gruplarında fiiliyatta bir karşılık bulamamıştır. Buna rağmen Akmesit'teki (Simperopol) *Terciman Kitap Evi* adlı kitap satış yerinin Kırım'daki pek çok kitabın dağıtımında, basılmasında ve satılmasında hâlen önem arz etmektedir. Yine internet ortamında kendisi bir Kırım Tatar'ı olan Dr. Tahir Kerim'in kurmuş olduğu internet sitesi, Kırım Tatarca eserlerin yayılmasında önemli bir rol almaktadır. Bu gibi platformlarda pdf formatında Kırım Tatarca eserlere ulaşmak mümkündür⁵. Kerim'in, çevrimiçi ortama koyduğu çalışmalar arasında sözlükten tarih kitabına; romandan şiire kadar çok farklı türde eserler vardır. Diğer yandan Kırım'daki siyasi durum, fiziki olarak kitap teminini ve dağıtımını her geçen gün zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla Kırım dışındaki kütüphanelerde bulunan Kırım Tatarcası ile yazılmış çeşitli türdeki yayınlar daha çok işgal öncesi döneme (2014 öncesi) aittir⁶.

³ Erişim adresi: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-korinni-narodi-ukrayini-69677>, (19.12.2022).

⁴ Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukrayna-da-Kırım-tatar-turkleri-yerli-halk-statusune-kavustu/2291624>, (19.12.2022).

⁵ Erişim adresi: <https://kirimakademiyasi.blogspot.com/> (20.03.2023).

⁶ Kırım haber ajansı QHA, 22.02.2023 tarihindeki internet sayfasında Kırım Tatarcası ilk eser (sözlük) ve buna bağlı bir durum olarak şu bilgilere yer veriyor:

“2022-2032 Kırım Tatar dilinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması stratejisi çerçevesinde, Ukrayna'da kaydedilecek olan Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü için tarih seçildi.

Ukrayna'nın 2022-2032 Kırım Tatar dilinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması stratejisi çerçevesinde, ülkede kaydedilecek olan Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü için tarih belirlendi. Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü için seçilen tarih **11 Temmuz** oldu.

11 Temmuz 1303 tarihi Kırım Tatar dilinin en eski anıtı olarak kabul edilen **Codex Cumanicus'un (Kodeks Kumanikus)** ilk sayfasında yer alıyor. Kırım Tatar dilinin temelini oluşturan Kuman dilini konu alan Ortaçağ çalışmaların ve metinlerin derlendiği eser olan Codex Cumanicus'ta o dönemde Kırım'da yaşayan Kırım Tatarları dâhil olmak üzere Türk halklarının dili ve folkloru kaydedildi.

HERKES AYNI TARİH KONUSUNDA HEMFİKİR OLDU

Kırım Haber Ajansına açıklama yapan Ukrayna'nın Arap ve Müslüman Devletlerle Etkileşiminden Sorumlu İstişare Kurulu Sekreteri Snaver Seythalil, 2022-2032 Kırım Tatar dilinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması stratejisi çerçevesinde Kırım Tatar Milli Meclisinin (KTMM), Ukrayna'da Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü'nün belirlenmesi ile ilgili Kırım Tatar bilim adamları ile istişareler

Bununla beraber dijital platformlardaki eserlerde veya başka bir fiziksel kaynaklarda Kırım Tatarcanın etimolojik sözlüğün yazıldığına dair hiçbir veri bulunmamaktadır⁷.

Etimoloji bilimi, dilbilimin en zor dallarından biridir. Etimoloji, sözcüklerin kökenlerinin ses, şekil ve anlam dairesi bakımından nerelere dayandığını göstermeyi amaçlar. Dolayısıyla sözcüğün kökenini doğru bir şekilde ortaya koymak, başlı başına özel bir emek ve yaklaşım gerektirmektedir. Aslında etimoloji yapmanın ne denli zor olduğunu ve dikkat gerektirdiğini Marek Stackowski (2011:1-113), yazmış olduğu *Etimoloji* adlı eserde detaylıca belirtmiştir. Kitabında, bir etimolojinin tutarlılığı kadar neden tutarsız olabileceğini veya yanlışlığa⁸ yol açabileceğini değişik örnekler vererek açıklamıştır. Yazar bu eserinde, etimoloji çalışanların 7 aşamalı bir plan oluşturması gerektiği de belirtilmiştir:

1. Filolojik verileri tarayıp toplama
2. Karşılaştırmalı verileri tarayıp toplama.
3. Biçimbilimsel analiz
4. Anlamsal ilişkiler
5. Sözcüğün tarihi
6. Etimolojinin doğruluğu.
7. Etimolojiyi tahrir etme (Stackowski, 2011: 85-91).

Jackson (2016: 191-192) ise etimoloji konusu ile ilgili bilgi verirken öncelikle sözlüklerin genelde iki işlevi üzerinde durur. Ona göre; bunlardan ilki sözlükler, sözlüksel betimlemeyi göstermektedir. İkincisi kaynak çalışmalar olarak sözcükler, sözcüklerin kullanımları ile bağlantılı bilgileri kullanıcıların hizmetine sunmaktadır. Bu bakımdan bu tür çalışmalara etimolojilerin konması gerekli değildir. Genel manada sözlük, bir dildeki mevcut söz varlığını gösterir. Kelimenin doğrudan doğruya etimolojisiyle ilgilenmesi söz konusu değildir. Ayrıca sözlüklerin fiziki olarak etimoloji konusuna girmesi de pek mümkün değildir. Dolayısıyla Jackson, etimolojinin mevcut sözcüklerin kullanımını ve manasını açıklamada bir katkı sunmadığını; buna karşın böyle bir çabanın zaman zaman yanıltıcı da olabileceğini dile getirir. Etimolojik sözlük yazılı veya sözlü anlamda kişiye bir tavsiyede bulunmamaktadır. Sıradan insanlar için doğrudan bir pragmatik tarafı yoktur.

Bu nedenle şimdiye kadar yazılmış Kırım Tatarca sözlük çalışmalarının etimolojik eserler olmaktan çok genel maksatlı olması, belki de yukarıda ifade edilen konularla ilgilidir.

gerçekleştiğini daha sonra bu konunun kamuya açık olarak tartışıldığını ifade etti. Seythalil: *Herkes Codex Cumanicus'un oluşturulma tarihi olarak kabul edilen 11 Temmuz 1303 tarihinde hemfikir kaldı. Şu an Ukrayna Kültür ve Enformasyon Politikası Bakanlığı tüm formaliteleri bitirdi ve Bakanlar Kuruluna, 11 Temmuz'un Ukrayna'da Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü olarak kaydedilmesi ile ilgili karar tasarısını sundu. Bakanlar Kurulu'nda karar tasarısına ilişkin bir itiraz olmadı. Belge onaylanır onaylanmaz Cumhurbaşkanlığı Ofisine gönderilecek. Karar tasarısının 26 Şubat veya 18 Mart'ta imzalanmasını bekliyoruz, dedi.* (https://www.qha.com.tr/kirim/ukrayna-da-Kırım-tatar-dili-ve-edebiyati-gunu-icin-tarih-belli-oldu-468123)

⁷ Vambéry'den beri Türk lehçeleri üzerine yapılmış pek çok etimolojik çalışmada mutlak suretle Kırım Tatarcasındaki bazı sözcüklere yer verilmiştir. Fakat müstakil basılan bir çalışma olarak Enver Kurtümer'in *Kırım Tatar Tili'nin Etimolojik Luğatı* aslı eser bu anlamda ilk sayılmalıdır. Eser yazarın kendisinden pdf formatında temin edildi. Bunun için kendisine ayrıca minnettarız (B.H). Ayrıca Türkçenin etimolojik sözcükleri için bk. (Ölmez, 1998: 175-183; Ölmez, 2008: 405-414).

⁸ Bilimsel literatürde bunun için *etymological fallacy* 'etimolojik yanlışlığı' ifadesi kullanılır (Jackson, 2016: 179).

2. İnceleme

2.1. Enver Kurttumer'in (Emir-Usein Kurttumerov) Özgeçmişi⁹



Enver Kurttumer, 29.12.1957 tarihinde Özbekistan'ın Andican ilinin Marhamat ilçesinde doğmuştur. 1974'te orta öğrenimini tamamladıktan sonra Andican Devlet Pedagoji Üniversitesi Diller Enstitüsü Rus Dili ve Edebiyatı bölümüne girmiştir. 1979 yılında üniversiteyi bitirdikten sonra Marhamat ilçesindeki Halk Eğitimi bölümünde metodist olarak çalışmıştır. 1990 yılında anavatanı olan Kırım'a geri dönmüştür ve Simferopol Devlet Üniversitesi'nin Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde okumaya başlamıştır. 1994 yılından itibaren aynı bölümün Kırım Tatar Edebiyatı kürsüsünde hoca olarak çalışmaya başlamıştır. 2017 yılında ise emekliye ayrılmıştır. Hâlen Kırım'da yaşayıp çalışmalarını burada sürdürmektedir.

2.2. Enver Kurttumer'in Yayınları

Kitaplar

1. Kırım Tatar Hicret Edebiyatı, Okuv Kullanma, Simferopol, 2002.
2. Kırım Tatar Edebiyatını Okutuv Metodikası. Okuv-Metodik Kullanma. Simferopol, 2013.
3. Ritorika. Okuv-Metodik Kullanma. Simferopol, 2017.

Makaleler

1. Kuran-ı Kerimde Oca ve Talebe Arasındaki Munasebetler, Yıldız, 1998, No: 5.
2. Diniy Edebiyat ve Onıñ Esas Türleri. Yıldız, 2010, No:3.
3. İcrette Doğğan Matbuatımız Tarihi, Yıldız, 2001, No: 7.
4. İcretteki Kırım Tatar Edebiyatı Tarihine Kısa Bir Nazar, Yıldız, 2004, No: 6.
5. İcretteki Edebiyatımızda Pyesa Janrının Plerilelevi. Jurnal "Kultura Narodov Priçernomorya", s. 2010.
6. Tasavvuf. Tarikatların Peyda Oluv Tarihi. Jurnal Kultura Narodov Priçernomorya. 2012 g.
7. "Qırımtatar Edebiyatında II Cian Cenkinin Aydınlatılıvı". Jurnal "Kultura Narodov Priçernomorya". 2012 s.
8. "Cıngız Dağcının "Qorkunç Yıllar" Romanında Devirnin Aksisi". Jurnal "Uçeniyе Zapiski". 2013 g.
9. "Ahmed Yasseviynin "Divan-i Hikmet" Eserinin Emiyeti". Uçeniyе Zapiski. 2014 g.
10. "Ateizm Gayeleriniñ Qırımtatar Ediplerinin İcadına Yapkan Tesiri". Kırımskiy Arhiv. 2015 g.

Konferanslar

1. Mejdunarodnaya Nauçno-Pratiçeskaya Konferentsiya "Aktualniye Problemi Tyurkologii i Vostokovedeniya". 21 Mart 2012. TNU. Tema Doklada: Osobnosti Sufiyskih Ordenov.
2. Mejdunarodnaya Şkola-Simpozium "Filologiya Bez Granits". 15 Oktyabrya 2012 g. TNU.

⁹ Yazarın hayatı ve eserleri ile ilgili bilgiler bizzat yazar tarafından verilmiştir.

Tema Velikoy Oteçestvennoy Voynı v Proizvedeniyah Krımskotatarskih Pisateley.

3. Mejdunarodnaya Konferantsiya Po Sufiyskoy Literature. Noyabr, 2013 Ankara (Turtsiya).

Tema dokloda: Sufiyskiye Motivi v Tvorçestve Aşıka Umera.

4. Mejdunarodnaya Konferantsiya Po Sufiyskoy Literature. Noyabr, 2014 god.

5. Vserossiykaya Nauçnaya Konferentsiya s Mejdunarodnım Uçastiyem “Aktulniye Problemi i Perspektivni Razvitiya İstoriko-Kulturnogo Naslediya Krımskih Tatar” Posvyaşennoy Pamyati İzvestogo Obşçestvenno-Politiçeskogo i Liteturnogo Deyatelya, Muftiya Musulman Krıma Nomana Çelebichana, 105-Letniyu 1 Kurultaya Krımskotatarskogo Narodo. 26 Dekabyr’, 2022.

Tema Doklada Kırimtatar Bayrak Mevzusu (Noman Çelebichannıñ “Sarı lâle” Şiiri Misalinde).

2.3. Kırim Tatar Dilinin Etimolojik Lugatı



Kırim Tatarcasının bu ilk etimolojik sözlüğü Akmescit’te (Simferopol) 2022 yılının sonlarına doğru 500 adet basılmıştır. Künye bilgisi şöyledir: Enver Qurtumer, Къырымтатар Тилининъ Этимологик Лугъаты Akmescit/Simferopol, Arial, 2022, 424 sayfa, ISBN 978-5-907587-98-4)

424 sayfalık bu çalışma Prof. Dr. T. B. Useinov ve Doç. Dr. A. M. Çurtseitov’ten oluşan komisyon tarafından incelenmiştir. Kitabın iç kapağında yazar, etimolojik sözlüğünün araştırılmasında kullanılan kaynaklar, yöntem üzerine ve hitap ettiği toplum hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Etimolojik luğat türkiy tiller saasında mevcut olğan araştırmalarğa esaslangan alda azırlandı. Luğaviy maqale baş söz, onıñ zemanebij kırimtatar tilindeki kıska izası, misaller ve etimolojik talilden ibaret.

Luğat tilimizniñ tarihinen meraklangan vatandaşlarımızğa alelhusus, aliy oquv yurtları ve orta mektep ocalarına talebelerine tevsıye etile.” (s.2)

Eser, sürgüne uğrayan Kırim Tatarların aziz hatıralarına veciz bir ifade ile ithaf edilmiştir: “Sürgünlükte vatanımız Qırımğa asret olaraq ebediy közlerini yumğan vatandaşlarımızniñ unutulmaz hatırasına bağışlana” (s.3)

Müelliften (s. 3-4) başlıklı kısımda ana dilin öneminden bahseden yazar, onun insan ruhunu yansıtmı özelliği olduğunu söyler. Ana dile olan sevginin vatanperverliğin bir belirtisi ve atalara olan sevginin bir göstergesi olduğunu dile getirir. Kurtumer, ana dile olan sevginin her bir kelimenin manasını anlamaktan da geçtiğini vurgular. Ona göre gündelik hayatta kullanılan her bir sözün derin bir manası ve tarihi vardır, sıradan insan bunlar üzerine çok az düşünür; hâl böyle iken etimoloji bilimi aslında bizlere çok orijinal ve değişik bilgiler verir. Ona göre; etimolojik çalışmalarda ses, şekil ve anlam değişikliklerine dikkat edilmelidir. Bu tür çalışmalar çok büyük sorumlulukları da beraberinde getirir. Yazar, bu bölümde hem diğer Türk lehçelerindeki etimolojik çalışmalardan hem de Dr. Şevket Rammatullayev, Dr. Rifat Ahmetyanov ve Prof. Dr. Hasan Eren gibi akademisyenlerin etimolojik sözlük hazırlama yöntemlerinden yararlandığını belirtir. Yine Divanu Lugat-it Türk, Codeks Cumanicus, Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü, Eski Türkçe Sözlük, Farsça-Rusça Sözlük, Eski Grekçe Sözlük, Büyük İtalyanca-Yunanca Sözlük, Moğolca-Rusça Sözlük, Karayca-Rusça-Lehçe Sözlük vb. eserleri çalışmasında kullandığını vurgular. Bu ilk etimolojik sözlükte bazı eksikliklerin olabileceğini belirten yazar, böyle bir durumda hataların tarafına bildirilmesini istemiştir. Bu bölümde son olarak kitabın hazırlanmasında emeği geçenlere teşekkür etmiştir.

Lugaviy Makalenij Quruluşı (s.5) adlı kısmında madde başlarının oluşturulması hakkında açıklamalarda bulunmuştur Sözlükte madde başı sözcükler Latin alfabesi ile verilmiştir. Türkçe kökenli sözcüklerde kök ve ekler, küçük kalın Latin harflerle yazılmıştır. Arapça, Farsça ve diğer dillerden alınan kelimeler ise o dilde küçük kalın harfleri ile yazıldıktan sonra Latin harfleri ile transkripsiyonu verilmiştir. Böylelikle kelimenin ses düzeninin daha doğru verildiği ifade edilir. Eğer madde başı bir fiil ise kök ve ek ayrımı yapılır. Fiiller kök halinde gösterildiğinden onların leksik anlamı da bir çizgi ile belirtilir.

Madde başı sözcükten sonra sözcüğün Kırım Tatarcasındaki anlamı tırnak içerisinde gösterilmiştir. Sözcüğün, diğer sözlüklerdeki şekillerine de yer verilir. Madde başı sözcüğün birden fazla anlamı varsa onlar rakamla işaret edilmiştir.

VEZİN «1. агъырлыкъ; 2. чеки, ольчю; 3. шириетте аэнк ольчюси».

Etimolojik sözlükte verilen eş sesli sözcükler, Romen rakamları ile sınıflandırılmıştır.

ÇAL– I

ÇAL– II

ÇAL– III

Eğer fiil ve isim eş sesli ise fiilin sonuna tire konulmuştur: **AL, AL– ; YAZ, YAZ–; KÜL, KÜL–**. Madde başı sözcükteki Kırım Tatarca anlamının verilmesi, kelimedeki anlam değişikliklerini göstermek içindir ve madde başının açıklaması yapıldıktan sonra italik bir şekilde cümle verilir. Onun birleşimindeki söz kalın harfle gösterilir. Sonra etimolojik açıklama yapılır. Açıklaması yapılan sözün anlamı değişmişse nedenleri anlatılır. Metin içinde verilen anlam tırnak içine alınır. Kök ile ek arasına + işareti, onlardan meydana gelen söz arasına ise = işareti konur. Söz kısımları arasındaki ilişkiyi ifade etmek için () ve ses değişikliklerini göstermek için > işaretinde yararlanır.

AGİR «енгильнинъ акси, чекиси буюк; беджерильмеси зор, кучь». Къдимий тюрк тилинде «бир тарафкъа эгиль» манасыны ифаде эткен **а:г** фиилине (ЭСТЯ, I, 69; DLT, I, 87) **(г)** ялгъамасы къошулып япылгъан. Сонъра **а:** узагъан созукъ сес **а** созукъ сесине чевирилгъен: **а:г + (г) = а:гг > агг**.

AGİR– «хасталыкъ нетиджесинде аджы чекмек». Къадимий тюрк тилинде «агъры» манасыны ифаде эткен **а:г** сёзюне **(г)** ве **г** ялгъамалары къошулып япылгъан (ЭСТЯ, I, 86). Сонъра сёз сонъундаки **г** созукъ сеси теляффуздан чыкъкъан: **а:г + г =**

AGUŞ «1. къучакъ; 2. кочь. сыгъынлгъан ер». Фарс тилинде «къучакъ» манасыны ифаде эткен **آغوش** **aguş** сёзюнден алынгъан (OTAL, 13).

AGYAR «башкъалар, ябанджылар». *М: Бана захм урдугъун агъяра вардынъ эйлединъ шайы / Элинъле эттигинъ хайры дилинъле эйлединъ зайы* (Усеин Кефевий). Арап тилинде айны мананы ифаде эткен **أغار** **agyar** сёзюнден алынгъан (OTAL, 14).

AHBAB «достлар, танышлар». Арап тилинде айны маналарны ифаде эткен **أحاب** **ahbab** сёзюнден алынгъан (OTAL, 14).

Lugatıy Mindericesi (sözlüğün içeriği) adlı bölümde yazar etimoloji bilimi hakkında bilgi vermektedir. Bu bölümü, yazar numaralandırarak açıklamaktadır (s.6-9).

1. Etimoloji sözcüğünün Yunanca ‘hakikat, gerçek’ anlamındaki **ἔτιμον etimon** ve ‘söz, ilim, talimat’ manasındaki **λόγος logos** sözcüğünden geldiği belirtilmektedir.
2. Etimolojik çalışmaların ancak belli bir söz varlığı çerçevesinde yapıldığını ve bundan hareketle mevcut sözlükte de belli bir söz, söz öbeği vb. unsurların etimolojik olarak incelendiği ifade edilmektedir.

3. Sözcüklerin etimolojisi iki açıdan incelenmiştir. Bunlardan ilki anlam; ikincisi şekil ve ses yönündendir. Bununla ilgili şu açıklama yapılmıştır:

“Шимдики кырымтатар тилинде **salla**– фиили «силькимек, чалкъамакъ» манасыны ифаде эте. Къадимий тюрк тилинде бу сөз «салда ялдамакъ» манасыны анылаткъан. Сонъра сөз озюнинъ къадимий манасыны гъайып эткен ве онынъ еринде янбы мана пейда олгъан. Янбы мана салнынъ сув узеринде тепренип арекет этмесинден осип чыкъкъан.

Теркипли сөзлерде оларнынъ манасы эксерет алларда кысымлар манасынынъ топламына мусавий ола. Бойле теркипли сөз кысымлары тарих девамьнда мустакиль ишлетилип, факъат бугунки кунде къулланувдан чыкъкъан олса, о вакыт этимологик талильге ихтиядж пейда ола. Лугъаткъа кирсетилген сөзлернинъ баягы кысымында бойле вазиет мевджут. Меселя, **öksüz** сөзю шимдики кырымтатар тилинде кысымларгъа айырылмай. Аслы бу сөз къадимий тюрк тилинде «ана» манасыны ифаде эткен **ög** сөзюне инкяр манасыны ифаде эткен **süz** ялгъамасы къошулып япылгъан. Шимдики кырымтатар тилинде **ög** сөзю къулланувдан чыкъкъан. Бу себептен лугъатларымызда бу сөз: «сирота, лишившийся отца, сирый; сиротливый; ср. етим; ~ къалмакъ (о)сиротеть; ср. **ана-бабадан къалмакъ; бабадан къалмакъ; бабадан ~ къалмакъ** лишиться отца; **эм ~ эм етим** круглый сирота» деп анылатылгъан. Бу сөзнинъ къадимий манасы Судакъ дживарындаки койлерде сакълангъан”

4. Kırım Tatarca bir sözcüğün ses, şekil ve anlam bakımında geçirdiği değişiklikler verilmeye çalışılmıştır. Yine Eski Türkçedeki asli uzunlukları göstermek için : (a:ç) ‘aç’ işareti kullanılmıştır. Arapçadaki ض ظ sesleri parantezi içine alınmış (**d**) ve **z** harfi ile gösterilmiştir: (**d**)**z**. Kırım Tatarca bazı sözcüklerde bulunan ince a sesini göstermek için â (**я**). Dini terimlerin telaffuzunda çıkan ۞ ve ح sesleri için **h** harfi kullanılmıştır
5. Yazar etimolojik çalışmaları sırasında bazı problemlere de rastladığını söylemektedir. Örneğin, Arapçadan alınan مقبول **maqbul** sözcüğü, قبول **qabul** sözcüğünden yapılmışsa da Kırım Tatarca sözlüklerde birinin yumuşak /ль/ ile yazılırken макъбуль; diğerini normal /л/ ile yazılmış olduğunu dile getirir. Ona göre bunun gibi başka örneklere de rastlamak mümkündür. Yine sözlüklerde bazı sözlerin iki şekilde verildiği görülmektedir: Örnek: **tendirist-tendürüst**.

Кullanılган Menbalar adlı kısımda bu sözlükte kullanılan ve yararlanılan eserler ile kısaltmalar şu şekilde verilmiştir (s.10):

ESTYA: E. V. Sevortyan. Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurksiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye) İstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR. -Moskva, 1974.

DTS: V. M. Nadelyayev. Drevnetyurkskiy Slovar’. Leningrad, 1969.

TTES: R. G. Ehmet’yanov. Tatar Teleneñ Etimologik Süzlege: İke Tomda. -Kazan’, 2015.

ÜTEL-Şavkat Raxmatullayev. ÜZbek Tiliniñ Etimologik Lulağati.-Toşkent, 2000.

ESRYA – Maks Fasmer. Etimologičeskiy Slovar’ Russkogo Yazıka. -Moskva, 1986.

ҚRL – S. M. Useniov ҚırımTatarca-Ruşça Luğat. -Simperopol’, 2014.

KTRS – Bilâl Terlekçi. Kırımsko-Tatarsko-Russkiy Slovar’. -Simferopol’: Kırımuçpedgiz, 2014.

EESİ – İsmail Asan-Oğlu Kerim. Eski Edebiyatımızda Kullanılган Bazı Sözlerin İzaatları. -Aqmescit, 1997.

SİS – V.V. Pçelkina. Slovar’ İnostrannıh Slov. -Moskva, 1987.

DRS – İ. X. Dvoretzkiy. Drevne-Greçesko-Russkiy Slovar’. -Moskva, 1958.

RAS – V. M. Borisov. Russko-Arabskiy Slovar’. – Moskva, 1993.

PRS – Yu. A. Rubinçik. Persisko-Russkiy Slovar’. Meşhed, 2006.

MRS – Yuriy Kruçkin. Mongol’sko-Russkiy Slovar’. – Moskva – Ulan-Bator – Los-Anjeles, 2013.

KRPS – N. A. Baskakov. Karaimsko-Russko-Pol’skiy Slovar’. – Moskva, 1974.

- URS – E. N. Nacip. Uygursko-Russkiy Skovar'. Moskva, 1968.
TRS – F. A. Ganiyeva. Tatarsko-Russkiy Slovar'. Kazan', 1988.
RTS – A. P. Dehoti. Russko-Tacikskiy Slovar'. – Moskva, 1949.
DLT – Besim Atalay. Divanu Luğat-it- Türk Tercumesi. -Ankara, 1985.
TDES – Hasan Eren. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. -Ankara, 1999.
OTAL – Ferit Devellioglu. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Luğat. – Ankara, 2001.
TYK – Dr. Hakkı Açıkalin. Türkçedeki Yunanca Kelimeler.

Etimolojik madde başlarına geçmeden son olarak Kırım Tatar alfabesini (Kırım Tatar Elifbesi) gösteren bir tablo verilmiştir (s.11).

3. Sonuç

Günümüzde Kırım Tatar halkının yaşadığı tüm olumsuzluklara ve matbu Kırım Tatarca yayınların tedricen kısıtlılığına rağmen buradaki Türk halkı çeşitli şekillerde var olma mücadelesini göstermektedir. Mücadele sadece siyasi platformda değil, kültür alanında da yapılmaktadır. Nitekim hazırlanmış olan Kırım Tatarcasının etimolojik sözlüğü de bu çabanın bir göstergesidir. Etimoloji, tarihî dilbilimin en önemli kısımlarından biridir (Demirci, 2017: 153). Dolayısıyla bu etimolojik sözlük, Kırım Tatarların kendine ait Türkçe kökenli kelimelerini göstermesi dışında uzun yıllardır temasta olduğu dillerden almış olduğu sözcükleri ortaya koyması bakımından da önemlidir. Yani etimolojik bu çalışma Kırım Tatar tarihi ile doğrudan bağlıdır ve bu bakımdan Kırım Tatarların maddi ve manevî geçmişini bizlere en iyi şekilde göstermektedir (Ahanov, 2021: 1999). Stachowski (2011:2) aslında bu durumu toparlayıcı olarak genel anlamda şu cümleleri söylemektedir “*Bir dilin kelime hazinesi, bu dili konuşan ulusan kültürün tarihini yansıttığı için kültürel değişiklikler dil de bazı izler bırakır. Bir yabancı kelimenin aslı manasını anlamak için ise bu kelimenin ait olduğu dildeki tarihini ve manasını öğrenmek gerekiyor*”

Hâl böyle iken Enver Kurtümer'in bu çalışması Kırım Tatarların yurt tuttuğu bu topraklardaki (Kırım Yarımadası) tarihi derinliğini göstermesi bakımından son derece manidardır. Bir başka deyişle bu etimolojik sözlük; bir açıdan bize Kırım Tatarlarının, Kırım Yarımadasına sonradan gelen bir halk olmadığını işaret etmektedir. Bu sözlük onların bu toprakların köklü bir halkı olduğunun dilbilimsel bir göstergesi ve tapusudur. Adı geçen eser bu açıdan da değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

- Ahanov, K. (2021). *Dil Biliminin Esasları*. Ankara: TDK Yayınları.
Demirci, K. (2017). *Türkoloji İçin Dibilim*. Ankara: Anı Yayıncılık.
Gömeç, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçay Yayınları.
Howard, J. (2016). *Sözlükbilime Giriş*. İstanbul: Kesit Yayınları.
Kerimoğlu, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
Kurtümer, E. (2022). *Kırım Tatar Tilinin Etimolojik Luğatı, Simperopol*: Arial.
Ölmez, M. (1998), Etimoloji Sözlükleri. *Kebikeç*, S.6, s. 175-183
Ölmez, M. (2008). Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve Soyağacı. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 3 S.32/1, s. 405-414.
Stackowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: TKAE Yayınları.
Talat, T., Ölmez, M. (2003) *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.

İnternet Kaynakları

Президент подписал Закон «О коренных народах Украины. (19.12.2022). Erişim adresi: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-korinni-narodi-ukrayini-69677>

Ukrayna'da Kırım Tatar Türkleri yerli halk statüsüne kavuştu. (19.12.2022), Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukrayna-da-Kırım_tatar-turkleri-yerli-halk-statusune-kavustu/2291624,

Qırım Akademiyası, (20.03.2023). Erişim adresi: <https://kirimakademiyasi.blogspot.com/>

Ukrayna'da Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Günü için tarih belli oldu, (20.03.2023). Erişim adresi: https://www.qha.com.tr/kirim/ukrayna-da-Kırım_tatar-dili-ve-edebiyati-gunu-icin-tarih-belli-oldu-468123

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1246902>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 02.02.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.05.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Çakmak, C. (2023). Hâl Tercümesi'nden Hareketle Gilman Kerimî'nin Eğitimci Yönü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 67-76.

HÂL TERCÜMESİ'NDEN HAREKETLE GILMAN KERİMÎ'NİN EĞİTİMCİ YÖNÜ

Gilman Kerimî's educational side based on the Hâl Tercümesi

CİHAN ÇAKMAK¹

Öz


Hayatın her alanında yeniliği savunan ve “ceditçiler” olarak adlandırılan aydınlar grubu çocuklara hiçbir faydası olmayan okulların çağın gereklerine uyarlanması şeklinde yola çıkmışlardır. Tabii ki her yenilik karşısında yüzyıllardır süre gelen gelenekçi anlayışa sahip zümreler tarafından tepkiyi de beraberinde getiriyordu. Tüm Türk dünyasında görüldüğü gibi Avrupa'nın kuzeyindeki İdil Ural coğrafyasında da bu yenilik hareketleri hızlı bir şekilde karşılık buluyordu. İsmail Gaspıralı'nın faaliyetlerinden ve açtığı modern okullardan cesaret alan bu aydın zümre onun liderliğinde söz konusu faaliyetleri kendi coğrafyalarında da uygulamaya koymuşlardır.

Kız çocuklarının okumasının dahi yasak olduğu ve karma eğitimin toplum yapısına uygun olmadığı, yabancı dil öğrenmenin, yani Rusça öğrenilmesinin kâfirlik alameti olarak görüldüğü bu eğitim anlayışında dinî ağırlıklı bir eğitim veriliyordu. Ancak Kur'an-ı Kerim'in merkeze alındığı bu eğitim anlayışında çocuklar 10-15 yıl Arapça, Farsça ve dinî bir eğitim aldıklarından okuma yazmanın ötesine geçemiyorlar, müspet bilimlerden ise hiç haberdar olmuyorlardı. Tüm bu yaklaşımların doğal bir sonucu olarak son derece işlevsiz, amaçsız ve yarar sağlamayan bir eğitim anlayışının hüküm sürdüğü bu metot karşısında bir çıkış yolu bulmaya çalışan aydın zümre çareyi Gaspıralı'nın açtığı ve başarılı bir şekilde uygulamaya koyduğu yeni öğretim metodunu benimsemekte buluyordu.

Bu çalışmada, Gilman Kerimî'nin oğlu ve Modern Tatar Edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen, gazeteci, eğitimci, yazar ve siyasetçi Fatih Kerimî'nin babasının vefatı üzerine kaleme aldığı Hâl Tercümesi'nden hareketle eğitime dair görüşlerine yer verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gilman Kerimî, İsmail Gaspıralı, Hâl Tercümesi, Usul-i Cedit

¹ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, el-mek: cihan.cakmak@cbu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2255-4712>

Abstract

The group of intellectuals, who advocate innovation in every aspect of life and are called “reformists”, set out to adapt the schools, which were of no use to children, to the requirements of the age. Of course, every innovation brought with it a reaction from the groups with a traditionalist understanding that has been going on for centuries. As seen in the entire Turkic world, these innovation movements were rapidly responding in the Idil Ural geography in the north of Europe. Group of intellectuals encouraged by the activities of Ismail Gaspirali and the modern schools he opened put these activities into practice in their own geographies under his leadership.

In this understanding of education, girls were forbidden to read, co-education was not suitable for the social structure, and learning a foreign language which was especially Russian, was seen as a sign of infidelity, a religious education was given. However, in this understanding of education, in which the Qur’an was centered, children could not go beyond reading and writing, since they received an education in Arabic, Persian and religion for 10-15 years, and they were not aware of the exact sciences at all. As a natural consequence of all these approaches, the intelligentsia who tried to find a way out against this method, in which an extremely dysfunctional, aimless and unhelpful understanding of education prevailed, found the remedy by adopting the new teaching method that Gaspirali had opened and successfully put into practice.

In this study, it will be tried to give place to the views of the journalist, educator, writer and politician Fatih Kerimi, who was son of the Gilman Kerimî and considered as the founder of Modern Tatar Literature, on education, based on Hâl Tercümesi, which was written after his father’s death.

Keywords: Gilman Kerimi, Ismail Gaspirali, Hâl Tercümesi, Usul-i Cedit.

1. Giriş

Eskiye karşı çıkış ve hayatın her alanında yeniliği, yeni fikirleri, yeni eğitim-öğretim metodunu yeni dünya algısını ve yeni hayatı savunan cedit hareketi Fransız İhtilalinden önce Batıdaki skolastik düşünceye karşı çıkış olarak vücut bulmuştur. Russo’nun fikirleriyle temelini attığı Fransız İhtilali ise ulus millet bilincinin ortaya çıkmasına ve her milletin kendi ulusal kimlik sürecinin zemin bulmasına da öncülük etmiştir. İmparatorluk ve derebeyi kalıntısı olan toplumlar da öncelikle kendi millî kimliklerini arama yoluna giderek, kendi tarihlerini araştırmayla işe başlamışlardır. Kıta Avrupası’nda başlayan bu hızlı ulus kimlik bilinci dünyanın her bölgesinde olduğu gibi Türklerin yaşadığı coğrafyalarda da yankı bulmuştur. İlk olarak Hazar kıyısındaki Azerbaycan Türkleri arasında görülen bu yenilik hareketleri daha sonra dalga dalga tüm Türk toplulukları arasında yaygınlaşmıştır. Tarihi Altın Ordu Devleti ile İdil Bulgar Devletinin bakiyesi olan İdil Ural Türkleri de yazı dili geleneğine sahip en eski Türk topluluklarından biri olarak bu harekete en hızlı adapte olan Türk grubu olmalarıyla dikkat çekecektir. Kazanlı Şehabeddin Mercani, Kayyum Nasiri, Abdunnasir Kursavi gibi aydınlık zihinler mensup oldukları Tatar toplumunun tarihini araştırmakla işe başlamışlardır. Tarih araştırmalarını sonraki süreçte dile dair çalışmalar izlemiştir. Şehabeddin Mercani 1889 yılında yazdığı *Müstefâdü’l ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* adlı eserinde atalarının köklerini İdil Bulgar Devleti ile Altınordu Devleti’ne kadar götürerek kendi toplumlarını kimliklendirme yoluna gitmişlerdir. Aynı yolu takip eden Kayyum Nasiri de yazdığı *Lehçe-i Tatarî* adlı eserinde Tatar Türkçesinin kendi yazı dili geleneğini oluşturması zorunluluğunu belirtmiştir.

Eskiye karşı çıkışın hareket merkezi ise Karadeniz’in kuzeyinde dünyaya gelen İsmail Gaspirali’nin öncülüğünde, yeni tarz eğitim modeli olarak adlandırdığı ve *usul-i cedit* adını verdiği modern eğitimle vücut bulmuştur. Eski tarzdaki Buhara tipi medreselere karşı çıkış olarak hayata geçen usul-i cedit mektepler Ceditçilik hareketinin oluşmasını ve somutlaşmasını

sağlayan en önemli etmenlerden biri olmuştur. Kız çocuklarının okumasına karşı çıkışa yüksek sesle karşı çıkılması ve eski usulde verilen verimsiz eğitim metodunun yeni çağa uyum sağlayamaması özelinde şekillenen usul-i cedit hareketi ciddi bir refleksle ve tepkiyle karşılaşmıştır. Bununla birlikte kendine ciddi bir taraftar kitlesi de bulan usul-i cedit okullar, 40 günde okuma yazmanın öğretildiği, kız ve erkek çocuklarının bir arada eğitim öğretim gördükleri, dünyevi ilimlerin yanı sıra o yıllarda kâfirlikle suçlanılmasına zemin hazırlayan Rusçanın da öğretildiği bugünkü anlamda modern okullar hüviyetine sahip önemli eğitim kurumları idi. Binlerce öğrencinin eğitim öğretim görmesine imkân tanıyan cedit mektepler aslında bir fikrin ve idealin de bayraktarlığını yapmaktaydı.

Yeni türlerin ortaya çıktığı ve çeşitlendiği XIX. yüzyılın son çeyreğini içine alan zaman dilimi Tatar Edebiyat sahasında mağrifetçilik veya aydınlanma dönemi edebiyatı olarak adlandırılmaktadır (Yarullina Yıldırım, 2022: 328). Yenileşme hareketlerinin gözle görülür bir şekilde yoğunlaştığı 20. yüzyılın ilk çeyreği ise reform hareketlerinin gelişip güçlenmesinde oldukça verimli yıllar olarak dikkat çekmekteydi. Gelenekçi anlayışı temsil eden usul-i kadimin her yönüyle hâkim olduğu eski anlayışla 100 yıla yakın süren mücadeleler meyvelerini vermeye başlamış, Tatar halkı arasında modern anlamda edebiyat, matbuat ve sahne sanatları büyük gelişme göstermiştir (Gosmanov, 2000: 8). İdil Ural coğrafyası bu yenilik hareketlerine en hızlı tepki veren bölgelerden biri olarak öne çıkmıştır. Gelenekçi anlayışa sahip pek çok din adamı ve âlimin yanı sıra modern fikirli pek çok aydınının da yaşadığı İdil Ural sahasında Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi ciddi bir okur kitlesine sahipti. Bu gazete etrafında toplanan aydın fikirli yenilik taraftarları onun fikirlerini yaşadıkları bölgelerde yaymakta kararlıydılar. Bu amaçla işe eğitim ve matbuat faaliyetleriyle başlayan Ceditçiler, Gaspıralı'nın açtığı usul-i cedit okulların benzerini İdil Ural bölgesinde açmakla işe başladılar. İşte bu okulları ilk kez hayata geçiren ve yaşadığı bölgede 30 yıldan fazla süre imam, ahun ve memur olarak görev yapan Gilman Kerimî'dir. Görev yaptığı bölgede 136 tane usul-i cedit okulu açan Gilman Kerimî mensubu olduğu Tatar halkının aydınlanması ve modernleşmesi için önemli hizmetlerde bulunmuştur.²

Bu çalışmada Tatar yazılı edebiyatının ve Millî Tatar matbuatının kurulup gelişmesinde büyük rolü olan Fatih Kerimî'nin 1902 yılında babasının vefatı üzerine kaleme aldığı Hâl Tercümesi'nden hareketle babasının eğitimci kimliği ile eğitime dair görüşlerine yer verilecektir. Hâl Tercümesi'nden yapılan alıntılarda mümkün olduğunca orijinal metne sadık kalınmaya çalışılmış, kimi kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları parantez içinde kaydedilmiştir. Ayrıca yazının son kısmında 1904 yılında neşredilen Hâl Tercümesi'ne ait resimlere yer verilmiştir.³

2. Gilman Kerimî ve İsmail Gaspıralı Münasebeti

Gilman Kerimî ile İsmail Gaspıralı'nın ilk teması 6 çocuğundan en büyüğü olan Fatih Kerimî'nin okulunda yaşadığı sorunlarla gün yüzüne çıkmıştır. Din adamı kimliğiyle oğlunun İslam usullerine uygun olarak klasik medrese tahsili almasını arzulayan Gilman Kerimî bu amaçla oğlunu kendi bölgesinin en önemli okulu olan Çıstay Medresesine gönderir. Ancak bu medrese Buhara tipi medrese anlayışıyla eğitim verilen ve yönetiminde oldukça katı bir disiplin anlayışının hâkim olduğu hocalar tarafından idare edilmekteydi. Rusça öğrenmenin kâfirlik olarak görüldüğü bu medresede sadece Arapça, Farsça'nın öğretildiği dini bir eğitim anlayışı vardı. Fatih Kerimî ise açık fikirli ve son derece zeki bir talebe olduğu için Rusça'ya ilgi duyuyordu. Bu itibarla o yıllarda Kırım'ın Bahçesaray şehrinde neşredilen Tercüman gazetesini okula gizlice getirterek okuyor ve arkadaşlarıyla paylaşıyordu. Ayrıca Rus Edebiyatına da ilgi duyan Kerimî Rus klasiklerini de öğrenim gördüğü yıllarda okuyordu. Bu faaliyetleri nedeniyle

² “Hamd olsun, Bügülme uyezinde 136 karyenin ahundu olduğum hâlde, ulüm ve maarif yoluna girerek terakki ve tekemmül etmek lüzumunu pek çoklara ilam ve ifham ettim ve ulemâ nâmı almış pek çok eski kafalılar tarafından duçar-ı muaheze oldum ise de on sene kadar terakki tarafına sevk ettiğimin neticesi olarak efkârının pek çok eser ettiği meydana çıktı.” (Kerimî, 1904: 9).

³ Kerimî, F. (1904). *Merhum Gylman Ahund*. Orenburg: Muhammed Fatih bin Gilman Kerimof Matbaası.

medrese yönetimi tarafından disiplinsizlikle suçlanan küçük Fatih, medreseden atılma tehlikesiyle yüz yüze gelecektir. Medrese hocası tarafından babasına yazılan mektupta bir an önce gelerek oğlunu okuldan almasını, aksi taktirde oğlunun mektepten kovulacağını dile getiriyordu.

İşte bu gelişmeler Kerimî ailesi üzerinde derin bir yıkıma sebep olmuştur. Baba Gılman Kerimî oğlu Fatih'i okuldan almak zorunda kalmıştır. Ancak mesele burada kapanmaz. Gılman Kerimî oğlu Fatih'in okuldan kovulmasında İsmail Gaspıralı'yı suçlar. Gaspıralı'nın fikirleri ile oğlunu zehirlediğini düşünen baba Gılman Kerimî İsmail Gaspıralı ile önce mektuplaşacak ardından da bizzat yüz yüze görüşmek ve Gaspıralı'yı öldürme teşebbüsü ile Bahçesaray'a gidecektir. Fakat İsmail Gaspıralı derin bilgi ve ferasetiyle baba Gılman Kerimî'yi bu görüşmede teskin eder. İslam'ın bilimi, özellikle de pozitif bilimlere teşvik ettiğini, yabancı dil öğrenmenin zararlı olmadığını hususunda Gılman Kerimî'yi ikna eder. Baba Gılman Kerimî ikna olmuş ve yepyeni bir anlayışla memleketine dönmüştür. Ve oğlu Fatih'i, İsmail Gaspıralı'yı takip etmesi, ceditçilik hareketlerinin içinde yer alması hususunda teşvik üzere bu görüşmeden ayrılmıştır.

3. Gılman Kerimî'nin Tahsili

Gılman Kerimî'nin ilk tahsil yılları oldukça zorlu ve talihsizliklerle doluydu. 19. yüzyılın ortalarında dünyaya gelen Gılman Kerimî'nin yaşadığı yıllarda İdil-Ural bölgesinde eğitime fazla ehemmiyet verilmiyor, hatta tahsil almanın gereksizliği savunuluyordu. Sadece dini eğitimin, Kur'an-ı Kerim öğrenmenin yeterli görüldüğü yıllarda, iki üç yıl kadar medrese tahsili alan küçük Gılman'ın öğrenimine babası ilk başlarda karşı çıkmış ve onu zorla medreseden almak istemiştir. Ancak aile içindeki istişareler neticesinde güç bela bir medreseye yazdırılan Gılman Kerimî'nin eğitim almasının onun kişiliğini olumsuz etkileyeceği gibi yanlış bir anlayışa sahip olan ailesinde özellikle annesinin yoğun ısrarı⁴ ve kararlılığıyla eğitimine devam edebilmiştir (Kerimî, 2000: 17).

İki üç sene medreseye devam edip okuma yazmayı öğrendikten ve sarf-i Arabi, avâmil⁵, terkiib gibi ulûm-ı aliye mukaddimleri bildikten sonra, üstâdımız Abdulfettah Hazret beni atamdan cebren alur derecesinde talep edip, hatta iş için benim üzerime hıdmetçi yallamak lazım gelirse akçasını kendi vereceğini beyan edip, medreseye devam etmem için icthadda bulundu. Bilahare, atamız İbrahim ve babamız Yevmet bu hususda bir müşâvere ederek: “Bunu okudup hata ettik, evvelgisine aldandık, ne çare! Böyle ukuvga devam itgeç bu bala bizge bulmaz indi” diye hâh nâ hâh⁶, Abdulfettah Hazret'in teklifine razı oldılar. Ul vakıtlarda ulûm ve maarifin ehemmiyeti pek az takdir olmıyormuş!” (Kerimî, 1904: 5-6).

Başlangıçta küçük Gılman'ın eğitimine karşı çıkış, daha sonra yerini bilhassa babasının memnuniyetine bırakmıştır. Küçük yaşlardan itibaren parlak bir zekâyâ sahip olan Gılman'daki başarı hocaları tarafından da fark edilmiş ve ailesine gerekli bilgiler verilmiştir. O kadar ki medreseden alınarak eğitiminin yarıda kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Gılman'ın kendisindeki istidadı gören babası bu sefer onu canı gönülden teşvik ederek kendi seçimlerini yapması hususunda hür bırakmıştır.

1860 senesinde Çırşılı Medresesinden çıkıp Kazan gubernası Çistopol şehrinde Şeyh Muhammed Zakir Efendi ve Habuf Hazretlerinin medresesine varıp dâhil oldum. Atam beni ukurğa virdigine başta gerçi biraz pişman olmuş gibi görünmüş ise de okuduğumu ve bildiğimi görmeğe başladığımda ziyadesiyle süyünirdi (sevinirdi) ve beni kendi fikrimde hür kuydı, ihtiyarı (seçimi) kendime virdi, tahsilim için hiçbir dürlü mümânaat itmedi (engellemedi). Okumak, bilmek, yürümeğe ve görmeği ayn-ı faide sanadı. Kendisi her ne kadar maarifden mahrum idiyse de aslı tabii, akl-ı sağlam ve kâbil-i ilaç bir adam idi. Mevla rahmet eylesin! (Kerimî, 1904: 6).

⁴ “Validemiz, şul Çırşılı karyesine yakın, Minlibay avılının Rahmankul adlı bir adamın kızıdır. Validemiz dahı kendisi cahil idiyse de benim tahsilim için gayet süyünüp bu hususda canımı feda idecek derecede gayret ve icthad itmekte ve atamın beni ukuvdan tuktatmavı (durdurmak; önlemek) hususunda sa'y (çalışma, gayret) eylemek idi.” (Kerimî, 2000: 6).

⁵ avâmil: Arapça'da gramer sonlarının okunuşuna tesir eden hususları anlatan gramer bahsi (Devellioğlu, 2003: 53).

⁶ hâh nâ hâh: ister istemez (Devellioğlu, 2003: 312).

Kendi döneminin en iyi okullarından ve en iyi hocalarından ders alan Gilman Kerimî Çırşılı köyünde Abdulfettah Hazret Medresesinde tahsil almıştır. Bu eğitimi Gilman Kerimî'ye yepyeni bakış açıları kazandırmış, gelecekte açacağı usul-i cedit okullardaki eğitim anlayışının şekillenmesine büyük oranda yardımcı olmuştur.

Şol suretle Çırşılı avılında, merhum Abdulfettah Hazret Medresesinde tahsile devam ettim ve şu vaktin örf ve adetinçe ömrüm hem zayi geçmedi, şakirdlerin ictihadlı ve zekilerinden ma'dud oldum. Tavzih-i Şemsiyye ve Hidaye ve Vikayeler, Telhis⁷ mütalaa etmeye başladım (Kerimî, 1904: 6).

4. Gilman Kerimî'nin Eski Usul Mekteplerdeki Başarısızlığı

Gilman Kerimî'nin eğitimci olarak mesleğinin ilk yılları oldukça güç şartlar altında başlamıştır. İlk olarak kendi doğduğu ve göreve başladığı Minlibay köyü eğitime önem verilmeyen, gelişmeye kapalı ve bilimin teşvik edilmediği bir bölge idi. Halkın, çocukların okumasına şiddetle karşı çıktığı bölgede kız çocuklarının okuması da yasaktı. Böyle karanlık bir atmosferde faaliyetlerini sürdürmeye çalışan Gilman Kerimî'nin okulda uygulanan eğitim sisteminin başarısızlığı, talebelerin ilgisizliği, uzun süre verilen eğitimin işlevsizliği ve çocukların okuma yazmanın ötesine geçememesi gibi nedenlerle şevki kırılmıştır. Tüm bu olumsuzluklar üst üste gelince Gilman Ahun açtığı okulları kapatmak zorunda kalır.

Gilman Kerimî, usul-i kadim mekteplerdeki başarısızlığın nedenlerini şöyle açıklamaktadır:

Başarısızlığın baş sorumlusu olarak kendini gösteren Gilman Kerimî aslında bir özeleştiri yapmaktadır. Eski usulle eğitimin yapıldığı usul-i kadim mekteplerdeki başarısızlıkta en büyük pay sahibinin kendisi olduğunu vurgulayan Kerimî, “kendi fakr u zaruretim” diyerek eksikliklerine yönelik bir özeleştiri yapmaktadır. Ortaya çıkan başarısızlık karşısında bahane üretmek yerine kendi eksikliklerini ve eğitimci olarak gerekli donanıma sahip olmadığını ifade eden Gilman Kerimî bu yolla bir durum tespiti yapmaktan geri durmamaktadır.

Gilman Kerimî'nin kendine yönelik yaptığı özeleştiri konularından biri, çocukların eğitimi hususunda gereken bilgi ve tecrübeye yeteri kadar sahip olmaması üzerinedir.⁸ Doğu toplumları arasında Batı karşısında baş gösteren geri kalmışlığın temel etmenlerinden biri olarak görülen miskinlik ve atalet, Batıdaki gelişmelerin takip edilmemesinde ve bir rehabet duygusunun insanlar üzerinde hakim olmasında başlıca etmen olarak öne çıkmaktadır. Bu aşırı rahatlık, rehabet ve özgüven modern toplumlardaki bilimsel ve teknik gelişmelerin takibinin de yavaşlamasına veya tamamen terk edilmesine zemin hazırlamıştır. Söz konusu atalet, disiplinsizlik ve rehabet havası Buhara tipi gelenekçi medreseler üzerinde de etkili olmuştur. Bu düzensizliklerden etkilenen öğrenciler gereken çalışma azmini ve disiplinini muhafaza edemedikleri için okullarında gerekli başarıyı gösteremiyorlardı. Gilman Kerimî'ye göre okullardaki başarısızlığın sebeplerinden biri de işte bu eskiden beri gelen gelenekçi anlayışın öğrenciler üzerinde oluşturduğu disiplinsizlik ve tembelliktir.

Buradan da görüleceği üzere Gilman Kerimî uyguladığı eğitim sistemindeki başarısızlıkta büyük oranda kendisini de sorumlu tutmaktadır. Eğitimdeki başıbozukluk, okumanın toplumda gereken saygı ve değeri görmemesi, dinî hayat anlayışının toplum üzerindeki güçlü baskısı, ilim öğrenmenin insanları dinden uzaklaştıracağı vb. düşüncelerin etkili olduğunu gördüğümüz Rusya Müslümanları arasında tüm bu olumsuzluklara rağmen eğitimin ve bilimin vazgeçilmez rolünü savunan aydın grubu hayatın her alanında yeniliği, moderniteyi, açık görüşlülüğü, feraseti ve rasyoneliteyi savunan ilk başlarda zayıf, ancak kısa sürede çok güçlenen bir aydınlar zümresi olarak gün yüzüne çıkmıştır.

⁷telhis: özetleme, hulasa etme, uzun bir yazıyı kısaltma (Devellioğlu, 2003: 1070).

⁸usul-i talim (eğitim usulleri) ve terbiye-i etfâl (çocukların eğitimi) kavaidinden (esaslarından) habersizliğim sebepleriyle şakirdlerimde çok terakki (gelişme) görülmedi ve okumak yazmak derecesinden ziyadeye vara almadılar (okuma-yazma derecesinden öteye geçemediler).

Medrese hocalarının yanı sıra eğitim camiasında etkili olan bir diğer zümre de din adamları ve müezzinlerdi. İş bilmez müezzinler de öğrenciler üzerinde olumsuz bir etkiye sahipti.⁹ Bunun yanında 18. ve 19. yüzyılda mahalle aralarında açılan mescitler bir ibadethane olmanın yanı sıra bir eğitim kurumuydu. Hâl Tercümesi'nde de görüldüğü üzere mahalle halkının desteğiyle açılan mescidin yangında uğradığı büyük tahribat eğitim işlerinin sekteye uğramasına sebep olan bir diğer önemli etmendir.

Minlibay avılı küçük, fakir ve pek zulmetli bir karye idi. Mahalle halkının teşvik ve desteğiyle güzel bir mescid inşa etmeye muvâfık olduk ise de Cemaleddin bin Saadeddin adlı müezzinimizin tedbirsizliği sebebiyle, bir sene içinde mescidimiz yangın kazasıyla duçar oldu. İki sene geçdikte, bin bela ile yine güzel ve geniş bir mescit bina eyledik. Hem de şu karyemizde küçük bir medrese açtık. On altı seneler kadar balalar ukutmak ile meşgul oldum ise de, bir taraftan kendimin fakr u zaruretim, ikinci taraftan şakirdlerim eskiden birü yerleşüp kalmış olan ictihadsızlık (tembellik) ve nizamsızlıkları (düzensizlikleri), üçüncü cihetden ve belki de eñ başlıcası kendimin usûl-i talim (eğitim usulleri) ve terbiye-i etfâl (çocukların eğitimi) kavaidinden (esaslarından) habersizliğim sebepleriyle şakirdlerimde çok terakki (gelişme) görülmedi ve okumak yazmak derecesinden ziyadeye vara almadılar (okuma-yazma derecesinden öteye geçemediler). Şâyân-ı teessüf olan bu hâli görüp, mektebden ve balalar ukutuvdan (okutmaktan) vazgeçtim. Bunu büsbütün bıraktım çünkü kendim de bî-huzur idim. Balaların da vakit ve ömürleri zayi olmakta idi. Hepimiz de kurtulalım didim. Dedim, ama bu işe gönlüm razı olmadı. Vicdanım tarafından katı ve açtı muaheze edilip, ruhum muazzeb olmaya başladı. Çünkü ben ve benim gibilerin her biri böyle atalette bulunsalar ebnâ-yı cismimiz ve evlâd-ı milletimizin daimi bir zulmette kalmaları lazım geleceğinden kalben azürde¹⁰ (incinmiş, kırılmış) olarak, çok türlü efkâra dalmakta ve hâlimize hayrette kalıp ne yapmak lazım geldiği hakkında düşünmeye başlamış idim (Kerimî, 1904: 7).

Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın açtığı usul-i cedit okullardan oğlu Fatih Kerimî sayesinde haberdar olan Gilman Kerimî okulda uyguladığı eğitim metodunu sil baştan değiştirecektir. Çünkü Gaspıralı'nın açtığı okullarda fonetik usule dayalı olarak uygulanan usul-i savtiyye ile 40 günde okuma yazmanın hızlı bir şekilde öğretildiği bu okullar halk arasında "maşinalı mektep" olarak adlandırılıyordu. Tam da Gilman Kerimî'nin ihtiyaç duyduğu yöntem ve hıza sahip olan bu okullardan haberdar olan Gilman Kerimî söz konusu yaklaşımı kendi açtığı okullarda uygulamaya koymakta gecikmez. Böylelikle İdil-Ural bölgesinde usul-i cedit okulların açılması ve ilk uygulayıcısı olarak Tatar maarif hayatına yaptığı eşsiz hizmetler, sadece okullarla sınırlı kalmayacak, 1899 yılında istifa ettiği memuriyetten sonra ailesi ile taşındığı Orenburg'da satın aldığı eski matbaa ile Vakıtlı Tatar Matbuatının da ilk temellerini atacaktır (Kerimî, 2000: 18-19).

5. İsmail Gaspıralı İle Gilman Kerimî'nin Eğitim Konusundaki Görüşleri

İsmail Gaspıralı ile Gilman Kerimî'nin eğitim alanında ayrıldıkları temel konu dinin bilim üzerindeki etkisi üzerindedir. Gilman Kerimî katı bir İslamcı olarak bilimin İslamiyet'e aykırı olmaması gerektiğini sıkı sıkıya savunurken, İsmail Gaspıralı ise Kur'an-ı Kerim'in tam aksine bilimi teşvik ettiğini, terakki etmenin yolunun ancak Kur'an-ı Kerim'e ve müspet ilimlere sarılmakta olduğunu savunuyordu.

Bir diğer husus da Buhara tipi medreselerde yabancı dillerin özellikle de Rusça'nın öğrencileri dinden uzaklaştıracağı görüşünden hareketle Rus dilinin insanları millî benliklerinden kopararak asimile edebileceği ve onları kâfirleştireceği görüşü ağırlık kazanmaktaydı. Gaspıralı'ya göre ise Rus dilini öğrenmek öğrencilere ve münevverlere yepyeni bir pencere açacak ve Batıdaki gelişmelerden bu sayede haberdar olunabilecekti. Gaspıralı'ya göre İslamiyet'e bağlı kalınarak Rusça öğrenmek bilime ve eğitime ciddi katkı sağlayabilecektir. O'na göre Rusya'da yaşayan Müslümanlar için Rus dilini öğrenmek ve Rus kültürüne hâkim olmak hayati derecede önem arz ediyordu. Bu açıdan bakıldığında Rusça'yı bir kâfirlik alameti olarak gören eski usul eğitimcilere ciddi bir eleştiri getiren İsmail Gaspıralı eğitim ve matbuat faaliyetlerinden dolayı yaşadığı coğrafyada ölüm tehdidi almanın yanı sıra ciddi zorluklarla da baş etmek zorunda kalmıştır.

⁹ Cemaleddin bin Saadeddin adlı müezzinin tedbirsizliği bu yangına sebebiyet vermiştir.

¹⁰ azürde: incinmiş, kırılmış, gücenmiş (Devellioğlu, 2003: 60).

Ben İslamiyet ve diyaneti hakkıyla muhafaza iderek fûnûn, maarif, Rusça tahsili mümkün değil, tarafına gittim. O ise bilakis İslamiyet ve diyanetin beka ve terakkisi ancak fûnûn ve maarif sayesinde mümkün olabileceğini ve Rusya'da yaşayan ehl-i İslam için Rusça bilmek mutlak lazım idigini dava idiyordu. Mübahesemiz hayli uzadı ve ben birkaç kereler kendisine, oldukça kat'i ve açık sözlerle, mektuplar yazup kendi fikrimi müdafaada bulundum. Bilahare, özüm bizzat Bahçesaray'a varup Gaspıralı'nın kendisiyle görüşerek, her ikimiz maksad ve fikirlerimizi ayrum açık ve mufassal surette izah idişdikten (fikirlerimizi birbirimize ayrıntılı ve açık bir şekilde söyledikten) sonra mesele hâl idildi (Kerimî, 1904: 8).

6. Eğitimi Yönü

Gilman Kerimî, görev yaptığı okullarda sadece ders vermekle kalmayarak, ilkokullarda Tatar çocuklarının anlayabileceği şekilde ders kitapları da yazmıştır. Oğlu Fatih Kerimî'nin naklettiğine göre babası Gilman Kerimî'nin kalemi çok kuvvetliydi. Fonetik usul temeline dayanan ve usul-i cedit okullarda yaygın bir şekilde kullanılan usul-i savtiyye yönteminin kullanıldığı okullarda itikad, ahlak, ameliyat, tecvid, tarih, coğrafya ve hesap konularında çeşitli ders kitapları kaleme alan Gilman Ahun, bilinçli bir eğitimi olarak ön plana çıkmıştır. Bu kitaplarda modern pedagojik anlayışa uygun olarak soru-cevap yöntemini uygulayan Gilman Kerimî Tatar Türkçesinde dilde mahallileşme akımının aksine yazdığı ders kitaplarında "gayet açık lisan-ı Türki üzre" bir üslup takip etmiştir. Burada kız ve erkek çocuklarının anlayabileceği tarzda bir üslup benimsediği açık olan Gilman Kerimî'nin aslında bu yolla sadece usul-i cedit eğitim tarzını uygulamakla kalmayarak bir yandan da Gaspıralı'nın "Dilde, işde, fikirde birlik" ideallerine uygun olarak sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesi kullandığı da görülmektedir. Kendi öz tarih anlayışının ortaya konması ve tespiti ile ilgili de kaygılanan Gilman Kerimî bu yolla Rus kültürünün yabancılaştırıcı etkisinden de mensubu olduğu Tatar toplumunu korumayı amaç edinmiştir.

Peder merhumum kuvve-i kalemiyesi de güzel idi. Yukarıda yazılmış ve aşağıda da aynen yazılacak olacak kendi ibareleri buna şahittir. Usul-i savtiyye üzerine açılmış mekteb-i ibtidailerde çocuklara okutmak için türlü eserlere müracaatle itikad, ahlak, ameliyat, tecvid, tarih, coğrafya ve hesabın mesâil-i ibtidaiyesine dair soru ve cevap tarzında gayet açık lisan-ı Türki üzre, kız ve erkek çocuklarının anlayabileceği tarzda tertip etmiş olduğu pek güzel ancak basılmamış mecmuasından başka, din ve tarihe özellikle kendi Tatar tarihimize ait yazdığı bazı tahkikat ve tedkikatı var ise de risale şeklinde yazılmış olmadığından neşretmek için bir tanzim ve tertibe muhtaçtır (Kerimî, 1904: 27).

Gilman Kerimî mensubu olduğu Müslüman ahalinin cehalet ve zulmette olduğunu acı bir şekilde itiraf etmektedir. Toplumun ileri gelenlerinin bilime ve maarife ne kadar muhtaç olduklarını ayrıca dünyadaki gelişmelerden ve olup bitenlerden bî-haber bir şekilde yaşadıklarını, âdeta toplumun uykuda olduğunu dile getirmektedir. Burada Gilman Kerimî'nin bilinçli bir maarif adamı olarak mensubu olduğu Tatar toplumunun içinde bulunduğu karanlık atmosferden haberdar iyi bir gözlemci olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Gilman Kerimî, kadimci anlayışla sıkı bir medrese tahsili almasına rağmen iyi bir gözlemci olarak sorunların farkına varmış, bugüne kadar uyguladıkları eğitim sisteminin bir hata olduğunu kabul ederek toplumda söz sahibi olan ileri gelenlere yönelik ciddi bir eleştiri getirmekten de geri durmamıştır. Sadece toplumdaki sorunlu alanları tespit etmekle kalmayarak, bu problemlere çözüm önerileri sunmayı da ihmal etmemiştir. Çözüm yolu arayışında olan ve toplumun dertleriyle dertlenen biri olarak Gaspıralı'nın fikirlerinden beslenen Gilman Ahun, çözümü yine Gaspıralı'nın ileri sürdüğü fikirlerde bularak, ilim öğrenmenin zarureti ve modern okulların açılmasında çare arayacaktır.

Merhum peder kendisi eski usul tertip ile on beş sene kadar şul Minlibay avılında mektep tutup, çocukları okutup bakmış ise de túbende (aşağıda) kendi yazuvundan da görüleceği cihetle, hiçbir netice çıkmayıp gerek balalar ve gerekse de üzi (kendisi) için taziy-i vaktinden (vakti boşa harcamaktan) ibaret olduğuna kani olarak balalar ukutuvını büsbütün bırakmıştır. Lakin şul kadar ehl-i İslam evladının ukutmak, yazmak, ahlak ve diyanet öğretmekten mahrum kalmalarına vicdanı razı olmadığından balalar nasıl olsa da yinil (kolay), tez ve faideli surette ukudup bildirmek meselesiyle meşgul olmuş ve arası çok geçmeden memleketimizde usul-i savtiyye ile ukutuv tertibi meydana çıktığından şuna tutunarak son vakıtlarda fikri ve zihnini evlâd-ı milleti talim ve terbiye yoluna sarf itmiştir (Kerimî, 1904: 26).

Kendisi bizzat üz avılımızda (kendi köyümüzde) ve kürşi avıllarda (komşu köylerde) tertib-i cedid ile (yeni usul) mektepler açdırmış, bunlarda ukutmak için programlar tanzim etmiş, nizamnameler düzmüş, iyi muallimler tayin ederek bunlara her ay maaş, jalvaniye virüp turmak lazım idigine ahaliyi ikna etmiş, kızları okutmak ve yazdırmak caiz degil diye kışkırup turuvçılar (bağırıp duranların) mevcut olduğu bir zamanda merhum peder kendi açdırdığı mekteplere sabi ve sabiyeleri (kız ve erkek çocuklarını) birlikte yürüdüp kaffesini (hepsini) ukutmaga yazmaga öğretdirmiş, hesap, tarih, cografyadan malumat virdirmiş, ahlak, diyanet öğretdirmiş, ve uşbu tarikçe (ve bu yolla) ukutuvnın (okumanın) zararlı degil, belki pek çok faideli idigini ve buna karşı söyleyen ademlerin dünya ve ahiretten bi-haber ve ahali için faidesiz kişiler ve koyunların sütünü savup (koyunların sütünü sağıp) yünini kırkdıkları hâlde kendilerini terbiye itmevci ve idebilmevci kütüvçüler idigini (kendilerini eğitmemiş veya eğitememiş çobanlar olduklarını) ahaliye bir derece anlatmaga muvafik olmuştır (Kerimî, 1904: 27).

7. Sonuç

Açık ufuklu bir eğitimci olarak Gılman Kerimî halkın fikri aydınlanmasında, kız ve erkek çocuklarının bir arada karma eğitim almasında, pozitif bilimlere olan ilginin kuvvetlenmesinde, yabancı dil öğrenmenin gerekliliği fikrinin yerleşmesinde mensubu olduğu Tatar toplumunun gelenekçi ve katı yaklaşımını yumuşatarak önemli hizmetlerde bulunmuş önemli bir maarif adamı olarak ön plana çıkmıştır.

Gılman Kerimî, Müslüman Türk ahalinin gaflet uykusunda olduğunu ve bugüne kadar İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin kendi fikirlerine muhalif görüldüğünü, başlangıçta onun fikirlerini benimsemediğini ancak zamanla Gaspıralı'nın fikirlerinin kendisine mantıklı geldiğini kabul ederek sıkı sıkıya onun ideallerine bağlılık gösterdiğini dile getirmiştir. Bu durum Gılman Kerimî'nin ne kadar bilinçli ve öngörülü bir maarif adamı olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca Gılman Ahun eski hayatın gerekliliklerini kabul etmiş bir maarif adamı olarak katı bir taassuba ve tutuculuğa sahip olmayarak farklı görüşlere, eğitim yaklaşımlarına da açık bir kişilik olduğunu Gaspıralı ile tanışmasından sonra eğitim öğretim sisteminde izlediği yolla da ortaya koymuş müstesna bir kişiliktir.

Gılman Kerimî'nin hayatına dair Türkiye'de fazla çalışmaya yer verilmemesi ve bu önemli Tatar maarif adamı hakkında sadece oğlu Fatih Kerimî'nin babasının vefatı üzerine kaleme aldığı Hâl Tercümesi üzerinden bilgi verilmesi eserin önemini daha da arttırmaktadır. Genellikle din adamı kimliğiyle ön plana çıkan ve Şehabeddin Mercani, Kayyum Nasırı kadar Tatar tarihçileri, dilcileri ve edebiyatçıları üzerinde çok etkili ve popüler bir isim olarak görülmeyen Gılman Kerimî'nin hayatı ve eğitim faaliyetleri izlendiğinde Tatar maarif hayatının kuruluş kökleşmesinde ve modernleşmesindeki etkisinin ne derece önemli olduğu göze çarpacaktır. Usul-i cedid sisteminin İdil-Ural bölgesindeki ilk uygulayıcısı ve yaygınlaşmasında en etkili isim olan Gılman Kerimî bilinçli bir eğitimci olarak farklı Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyalarda izlenen eğitim usullerini araştırmış ve kendi izlediği yöntemin modasının geçtiğini, köhneliğini ve işlevsizliğini dile getirmekten çekinmemiştir. Bugünkü anlamda modern bir eğitimci gibi "öğrenci merkezli" bir eğitim anlayışına sahip olan Gılman Ahun'a göre en önemli husus öğrenci faydasının ön planda tutulmasıdır. Bu anlamda sadece okuma yazmanın ötesine geçilmeyen klasik medrese tahsilinin işlevsizliğine karşılık müspet ilimlerin yanı sıra kız ve erkek öğrencilerin bir arada okumasına imkân tanıyan karma eğitim sistemini şiddetle savunan Gılman Kerimî, usul-i cedid öğretim metodunun İdil-Ural bölgesindeki ilk uygulayıcısı olması bakımından Tatar eğitim tarihinde çok önemli bir role sahiptir.

Kaynaklar

Çakmak, C. (2018). Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student ve Nuretdin Hoca Hikâyelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar. *Gazi Türkiyat*, S. 22, s. 39-54.

Çakmak, C. (2019). Fatih Kerimî'nin "Ondan Bundan" Adlı Eserinin Fikri Yapısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/66, s. 36-46.

Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Gosmanov, M. (2000). *Fatıyx Kerimî, Fatix Kerimî, Şexisleribiz*. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Reximov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), "Zıyalılık Ürneği", Kazan: Ruxiyat Neşriyatı, s. 7-14.

Kerimî, F. (1904). *Merhum Gıylman Ahund*. Orenburg: Muhammed Fatih bin Gilman Kerimof Matbaası.

Şeref, Z. (2000). *Fatıyx Kerimî, Fatix Kerimî, Şexisleribiz*. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Reximov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), Kazan: Ruxiyat Neşriyatı, s. 74-111.

Şeref, Z. (2000). *Fatıyx Kerimî, Şexisleribiz*. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Reximov) (Fenni-Biografik Cıyıntık), "Gıylman Axunnıj Miras Dokumentları", Kazan: Ruxiyat Neşriyatı, s. 267-270.

Yarullina Yıldırım, R. (2022). XX. Yüzyıl Başı Tatar Dram Türü Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 6, S. 2. s. 327-339

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1186837>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 14.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.05.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Aizizi, M. ve Korkmaz F. (2023). Kumul Ağzındaki Bazı Eski Uygurca Unsurlar Hakkında. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 77-90.

KUMUL AĞZINDAKİ BAZI ESKİ UYGURCA UNSURLAR HAKKINDA¹

About some details in Old Uyghur Turkish in the Kumul dialect

MAİHEFUBAİ AİZİZİ²

FERYAL KORKMAZ³

Öz

Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde ve çağdaş Türk dillerinde görülen sözcüklerin ses, yapı ve anlam bakımından incelenmesi, Türkçenin tarihî veya coğrafi değişimlerine rağmen bugüne kadar ulaşılan bütünlüğünü ortaya çıkarmada ve korumada büyük önem taşımaktadır.

Eski Uygurcada farklı metinlerde kullanılan sözcükleri çağdaş Türk lehçelerinde görmek mümkündür. Eski Uygur metinlerinde görülen, şimdi de çağdaş Türk lehçelerinde yaygın kullanılan ya da ses ve anlam bakımından değişime uğrayan veya değişime uğramadan aynen devam eden sözcükler, Türkçenin devamlılığını ortaya çıkarmaktadır. Şimdiye kadar Türkçenin çeşitli tarihî dönemlerinde yer alan sözcükler ile günümüz Türk lehçelerinin söz varlığı, çeşitli araştırmacılar tarafından değerlendirilmiş ve karşılaştırmalı çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalarda Eski Uygurca söz varlığının Yeni Uygur yazı dili ve ağızlarına ne kadar kaynaklık ettiği hakkında fikir sahibi olunması amaçlanmıştır. Eski Uygurcanın kaynakları ile bugünkü Yeni Uygur Türkçesinin karşılaştırılması her şeyden önce art zamanlı ve eş zamanlı incelemeleri de mecburi kılmaktadır. Bu durumda çalışmamızın temel amacı da Yeni Uygur Türkçesinin Kumul Ağzında bulunan Eski Uygur Türkçesindeki sözcüklerin ses ortaklıklarını ve farklılıklarını tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Yeni Uygurca, Kumul Ağzı

¹Bu çalışma *Eski Uygurca Ve Yeni Uygurcanın Söz Varlığının İsimler Açısından Karşılaştırılması* adlı doktora tezinle hareketle gerçekleştirilmiştir.

²İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Bölümü. İstanbul/TÜRKİYE.
el-mek: maihefubai.aizizi@ogr.iu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4866-8179>

³Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Bölümü. İstanbul/TÜRKİYE.
el-mek: fkorkmaz@istanbul.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5099-466X>

Abstract

Examining the words seen in various historical periods of the Turkic language and in contemporary Turkic languages in terms of phonetics, morphology and semantics has great importance in revealing and preserving the integrity of Turkic, which has reached the present day despite historical or geographical changes.

Words that appear in different old Uyghur texts can be seen in the Turkic languages. The words that appear in these old Uyghur texts are now widely used in modern Turkic languages; while some of them have changed their sounds and meanings, the others remain unchanged. That reveal the continuity of Turkic. The vocabulary of today's Turkic languages and the words in various historical periods of Turkic have been evaluated by various researchers and have been the subject of their comparative studies. In this study, the origin of the words in contemporary Turkic languages was tried to be determined, and it was aimed to have an idea about how much words which are in the modern Turkic Languages originate from the old Uyghur. Comparing the sources of Old Uyghur and modern Uyghur Turkic makes obligation of diachronic and simultaneous studies, first of all. In this case, the main purpose of our study is to determine the sound commonality and differences of the words in the old Uyghur Turkic and the Kumul dialect of modern Uyghur Turkic.

Keywords: Old Uyghur, Modern Uyghur, Kumul Dialect

1. Giriş

Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarının tasnifi üzerine duran en önemli isim Rus bilim adamı H. N. Ilminskiy'dir. Ilminskiy'nin araştırma yaptığı 19. yüzyıl Yeni Uygur Türkçesi ağızlarının birbirine daha yakın olduğu dönemdir. Bu dönem birçok araştırmacıya göre Yeni Uygur Türkçesinin oluşma zamanı olarak kabul edilmektedir (Osmanov, 1990, s. 8).

19. yüzyılın başlarından ortasına kadar Nikolay N. Pantusov, Nikolay F. Katanov, Albert Augustvon Le Coq, Gustav Raquette, Sergey Ye. Malov, Gunnar Jarring ve Ethem R. Tenişev gibi araştırmacılar yıllar süren geziler ve yaptıkları incelemeler sonucunda Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarını çeşitli yönleriyle araştırmaya ve tasnif etmeye çalışmışlardır. 1960'lardan sonraki çalışmalar ise 1950'lerde başlayan Uygur ve Çinli araştırmacıların derlemelerine dayanmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde çeşitli ağız grupları ve bu gruplara bağlı ağızlar arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bu da ağızların tasnifinde karışıklık ve dengesizliğe yol açmaktadır. Dolayısıyla araştırmacıların Uygur ağızlarının tasnifi üzerindeki fikirleri de farklılık göstermektedir. Ilminskiy çalışmalarında Uygur bölgesinde sadece bir çeşit dil olduğunu, ağızlar arasında ise çok küçük farklar olduğunu ileri sürmüştür (Tenişev, 1983, s. 17). Malov yaptığı araştırmalar sonucunda Ilminskiy'nin tasnifine katılsa da Lopnur Ağızının ayrı bir ağız olduğunu ortaya koymuştur (Osmanov, 1990, s. 12). Jarring ise belirsizliği bildiren *-miş* ekinden yola çıkarak Uygur Ağızlarını şöyle ayırmıştır:

A. Güney Ağızı (Aksu bölgesi de dâhil)

B. Kuzey Ağızı (Kuça bölgesi de dâhil)

Baskakov ise Yeni Uygur Türkçesini standart bir ölçüye göre değil her bölgede konuşulan dilin özelliğine göre dört gruba ayırmıştır (Baskakov, 1986, s. 332-333):

1. Grup: Güney Ağızları

a. Kaşkar -Yeken Ağızı ile Yenisar Ağızı

b. Hotan- Keriye Ağızı ile Çerçen Ağızı

- c. Aksu Ağzı
2. Grup: Kuzey Ağzıları
 - a. Kuça- Turpan Ağzı (Kara Şehir, Kuça, Turpan, Kumul)
 - b. Gulca Ağzı (Sovyet Uygurları da dâhil)
3. Grup: Lopnur Ağzı
4. Salar ve Sarı Uygur Ağzı

Tenişev ise Uygur Ağzılarında ortak edebî dilde *-miş* eki kullanıldığı için Jarring'in tasnifine katılmayıp Uygur Ağzılarını aşağıdaki gibi 3 gruba ayırmıştır (Tenişev, 1983, s.17):

1. Grup: Batı ve Kuzey Ağzıları ya da Merkez Ağzı: Bu grup Turpan, Kuça, Aksu, Kaşkar, Yeken, Gulca, Kumul, Karaşehir Ağzılarını kapsamaktadır.
2. Grup: Güney Ağzı veya Hotan Ağzı
3. Grup: Doğu Ağzı veya Lopnur Ağzı

Uygur araştırmacılarından İmin Tursun, bazı ses özelliklerine dayanarak Yeni Uygur Türkçesinin Gulca, Kaşkar Ağzılarını esas aldığı öne sürmüştür. Amine Gappar ise çalışmasında *"-miş"* ekinin ağzların tasnifinde ölçü olarak kullanılmayacağını ileri sürmüş ve Yeni Uygur Türkçesini Tenişev gibi üçe ayırmış, Yeken ve Kağılık Ağzını Kaşkar Ağzına dâhil etmiştir (Gappar, 1980).

Çinli araştırmacı Li Seng ise yukarıda bahsi geçen araştırmacıların aksine Yeken Ağzını Hotan Ağzına dâhil etmiştir (Seng, 1986). Gao Shijie ise çalışmasında Tenişev ve Amine Gappar'ın "üç ağız" görüşünü desteklemektedir (Shijie, 1985). Mirsultan Osmanov, "Hazirki Zaman Uygur Tili Dialektleri" adlı kitabında ise Yeni Uygur Türkçesini aşağıdaki gibi tasnif etmiştir:

Merkez Ağzı: Urumçi başta olmak üzere, Gulca, Turpan, Kaşkar-Atuş, Kumul ve Tarım Ağzını kapsamaktadır.

Hotan Ağzı: Uygur bölgesinin doğusundaki Çarkılık'tan batı kısmındaki Guma ilçesine kadar olan dokuz ilçede konuşulmaktadır. Bu dokuz ilçede bile ağız farklılıkları görülmektedir.

Lopnur Ağzı: Güneyde Hotan Ağzı ile kuzeyde Kumul, Turfan Ağzıları, batıda Tarım ve Kuça Ağzıları ile ilişkilendirilmektedir.

2. Kumul ağzı

Kumul bölgesi tarih boyunca Kuzey İpek Yolu'nun önemli duraklarından biri olmuştur. Kuzey İpek Yolu güzergâhı Changan (bugünkü 西安Xian) şehrinden başlayarak Çin Seddi'ne paralel olarak, Heksi Koridoru (河西走廊-He xi zoulang) boyunca ilerler ve Lanzhou (兰州), Dunhuang (敦煌) ve Kumul'un ardından Turfan'a ulaşırdı. Birçok farklı dilin ve inancın buluşma noktası olan bu bölge İdikut Uygur Hanlığı hâkimiyeti altında diğer bölgelere göre 400 sene sonra İslamiyet'i kabul etmiş, Moğol hükümlanlığı altında Eski Uygur yazısını diğer bölgelere göre daha uzun kullanmıştır. Üstelik 230 yıla yakın devam eden Kumul Hanlığı yönetiminde dışa kapalı bir hayat sürdürmüştür. Bu Kumul Ağzındaki Eski Uygurca sözcüklerin korunmasının önemli nedenlerinin biridir.

Merkez Ağız grubuna bağlı olan Kumul Ağzı özel bir ağızdır. Bu sebeple ülke içi ve dışındaki Türkologların uzun yıllar önce bu ağızla ilgilenmeye başlamışlardır. 19. yüzyılın sonlarında, Türkolog H. F. Katanov, Kumul Ağzıyla ilgili malzemeleri toplamış ve ana hatlarıyla incelemiştir (Emet, 2015, s. 54).

Kumul Ağzı üzerine en geniş kapsamlı çalışma Malov tarafından yapılmıştır. Malov 1914 yılında Kumul'un Koray, Hotuntan, Şupul, Ayar, Taşar, Karmukçi bölgelerinde yaptığı

araştırmalarda çok değerli malzemeler toplamıştır. 1954 yılında yayınlanan bu çalışmasında 3000'e yakın sözcük bulunmaktadır. Kumul Ağzı hakkında 1956-1957 Çin Fenler Akademisi de kapsamlı bir çalışma yapmış ancak çeşitli nedenlerden dolayı bu çalışma sonuçlanmamıştır (Komisyon, 1997, s. 10). Kumul Ağzı üzerine araştırma yapan diğer bir araştırmacı ise Uygur bilim insanı Arslan Abdulla'dır. Abdulla, 1985 yılında yayınlanan çalışmasında Kumul şehir merkezi, Sumkaga, Astane, İdir, Şuyte, Hotuntam gibi yerlerde yaptığı araştırmalar neticesinde elde ettiği dil verilerini ortaya koymuştur (Abdulla, 1985).

3. Kumul ağzında yaşayan Eski Uygurca bazı sözcükler:

Bu çalışmada “Divan-ü Lügat-it Türk”, “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish”, “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”, “Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Kumul Şivisi”, “Uygur Tili Şiviliri”, “Uygur Tiliniñ İzahlik Lugiti”, *Hand wörterbuchdes Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)* verileri esas alınmıştır. Bu kaynaklardan derlenen sözcükler hem tarihî gelişimin görülmesi hem de Kumul Ağzının Yeni Uygur yazı dilinden farklılıklarının görülmesi için Eski Uygurca, Yeni Uygurca ve Kumul Ağzı örnekleriyle sıralanmıştır.

asığ:

EU. asıg: [DLT *asıg* “kâr, fayda, kazanç”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 30, 217, 353,559; EDPT *asıg* “fayda, yarar”, Clauson 1972, s. 244b; EUTS *asıg* “ası, kazanç, istifade, fayda, faiz”, Caferoğlu, 2001, s. 22; HdA *asıg* “istifade, fayda; faiz, getiri; Kurtuluş; bk. Mo. *asıg*”, Wilkens 2021, s. 72]

...kim bo nomerdin iyitlinmedin yoqağmadın kénürü yadılıp tınl(ı)ğlarķa uluğ asıg tusu bolzun tép y(a)rılıkadı(Çetin, 2012, s. 145; VII. 12a/481-526-528), “Öyle ki, bu öğreti mücevheri kaybolup yok olmadan geniş alanlara yayılıp canlılara büyük yarar sağlasın.”

YU.Ø;

KA. assiğ /asıg: ناسسىغ [UŞS *assiğ* “Fayda, kazanç, menfaat.” Gopuri, 1986, s. 7.]

bu iş sana asıg bermeydu. “Bu işten sana fayda gelmeyecek.” (Gopuri, 1986, s. 7.)

beltir:

EU. beltir: [DLT Ø; EDPT *beltir* “yol kavşağı, yol ağzı”, Clauson, 1972, s. 334a; EUTS *beltir* “yol kavşağı, yol ağzı”, Caferoğlu, 2011, s. 39; HdA *beltir* “Kavşak, dört yol ağzı; Bağlaç; bk. Mo. *belçir*”, Wilkens, 2021, s. 159]

Anta ötrü mahéndaraséna élig beguluğ bedük қаnlılarta telim üküş aç içgü ed tavar erdiniler urtu- (07083) (ur)turupķay b(e)ltir sayu eltipalkudabuşi bérip barçasın béür erti bo montag mahendara (Wilkens, s. 588. DKPAM Cilt. II, Mainz 741/07080-07084) “Yine hükümdar Mahendraséna, büyük, yüksek arabalara yiyecek içecek, mal mülk (gibi) pek çok kıymetli eşyayı yükleyip, herkesi meydana toplayıp (orada bulunan) herkese sadaka olarak hepsini verirdi.”

YU. beldir: بەلدەر Yer adı. Kaşkar ilinin Taşkorgan Tacik Özerk ilçesindeki köy adı.

KA. beldir: بەلدەر [UŞS *beldir* “kavşak, köşe ağzı”, Gopuri, 1986, s. 31]

birim:

EU. birim: [DLT *birim* “borç, verecek”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 176,286, 295, 469, 589; EDPT *birim* “vergi, borç”, Clauson, 1972, s. 366a; EUTS *birim* “borç”, Caferoğlu, 2011, s. 43; HdA *berim* “borç, mali yükümlülük; suç; teslim; bedel, kredi”, Wilkens, 2021, s. 161;]

bu yir keeniz tuta [berim alım]kelse men tınsıdu bil[ür men]men yuluğ birim bolsa [ol arkalıq-] lıq bolur (Yamada, 1993, s. 70), “Bu toprağı anız kapladığında, vergisi geldiğinde ben Tınsıtu sorumluyum.”

YU. Bérim بېرىم [İL.É: *élim bérim* “Alış veriş ilişkisi, alışveriş”, Komisyon, 1990, s. 124]

KA. bérim: بېرىم [HZUTKŞ *bérim* “borç”, Komisyon, 1997, s. 139]

emgek:

EU. emgek: [DLT *emgek* “sıkıntı”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 54, 100, 267, 270, 299, 301, 498, 637; EDPT *emgek* “sıkıntı, eziyet, ızdırıp, emek, çapa”, Clauson, 1972, s. 159a; EUTS *emgek* “ızdırıp, acı zahmet”, Caferoğlu, 2011, s. 71; HdA *emgek* “acı (Skt. *duhkha*; Skt. *parikleśa*’nın da eş değeri), ağrımak, ağrı, ızdırıp, sancı; zahmet, sıkıntı, güçlük; dünyadan el çekme, münzevilik; tehlike; korku, endişe; dört asil gerçeğin birincisinin adı (Skt. *duhkhasatya*) bk. Mo. *emgeg*”, Wilkens, 2021, s. 104]

Arıtı saķınmatın böğünmetin muntağ tip söz-leyür sil-ler kaltı ol bir bilip öçmek ol tip sözlegüçi bahşı-nıñ taķı-ça erser tanuķ-layü tüke[t]ükte emgek körmek üze targarguluk öçmeki tanuķ-lağuluk birök söz-leser siz- ler ikileyü bar adın öçmeki tanuķluğuluk birök sözleser sizler ikileyü bar adın (Özönder, 1998, s. 52; 115b/2-6), “Kaldı ki, “bir bilip sönme (pratisamkh yanir odha) vardır” diye söyleyen hocanın dediğı gibi olursa, ıstırabı görmek ile uzaklaştırması olan sönmeyi tanımlayıp bittiğinde, yığın (samudaya), sönme (nirodha), yol (marga) ve diğerklerinin sönmesi, yeniden tanımlaması olan bir şey olmamalı.”

YU. emgek: ئەمگەك [İL: E *emgek* “yapılan iş, emek, mihnet, uğraş”, Komisyon, 1990, s. 303]

KA emgek: ئەمگەك [HZUTKŞ *emgek* “gurbet, yoksulluk, zorluk, zahmet”, Komisyon, 1997, s. 133]

emgen-:

EU. emgen-: [DLT *emgenmek* “yorulmak, sıkıntı çekmek”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 116, 638 ; EDPT *emgen-* “ızdırıp çekmek”, Clauson, 1972, s. 160a; EUTS *emgenmek* “ah çekmek, ızdırıp çekmek”, Caferoğlu, 2011, s. 71; HdA *emgen-* “acı çekmek, acı duymak, kendini üzme; (acı) çekmek, (acıya) tahammül etmek; acı çektirilmek; üzüntü çekmek; zahmet çekmek; çalışmak, çabalamak, yorulmak; zor bulmak, yük sünmek, bk. Mo. *Emgeni*”, Wilkens, 2021, s. 106]

ķ(o)lti nayut sanınça ķ(a)lp üdlerde [üç] asan kelar içinte burhan ķutın[ķa] tığlanıp tüü tüpi yokaru turgu [teg yürek yarılınçig a]çığ tarka emgekler emgenip, ol [emgeki]mnıñ küçinte temin ök bo alp [bulğü]luk üzeliksiz üsünki yeg[köni tüz tuymak bu]rhan ķutın bulup [tükel bilge biligke tegip] öt[rüi] bo idok nom erdinig aç a yada] uķıtu nomladım. (Ayazlı 2012, s. 74) “Ben geçmişte yüz bin koti, Nayuta sayısınca Kalpa döneminde üç Asamkhyeya içinde Buda kutsallığına ulaşmaya çalışıp tüylerim diken diken olurcasına yürek yaralayıcı acılara, eziyetlere katlanıp bu zahmetin sayesinde bu ulaşılması zor mükemmel bilgeliğe erişip sonra bu kutsal öğreti mücevherlerini açıkladım, yaydım.”

YU.Ø;

KA. emgen-: ئەمگەن [HZUTKŞ *emgen-* “zahmet çekmek”, Komisyon, 1997, s. 133]

érin:

EU. érin: [DLT *irin* “dudak”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 33, 380, 667; EDPT *érin* “dudak”, Clauson, 1972, s. 232b; EUTS *erin* “dudak”, Caferoğlu, 2011, s. 74; HdA *erin* “dudak”, Wilkens, 2021, s. 260]

munuñ erni erti:[p] kıp kızıl sıtı-ka oğsatu erti. (Wilkens, 2016, Cilt II, s. 216)“Onun dudağı parlak kırmızı mercana benziyordu.”

YU. Ø;

KA. *erin*: نهرین [HZUTKŞ *erin* “dudak”, Komisyon, 1997, s. 133]

kaçaç:

EU. *kaçaç*: [DLT *kaçaç* “kir, pislik”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 154, 319; EDPT *kaçaç* “kir”, Clauson, 1972, s. 610a; EUTS Ø; HdA *kaçaç* “pislik, kir, Skt. *kheṭa*’nın da eş değeri”, Wilkens, 2021, s. 319]

YU. *kekeç*: قهقههج [İL: K *kekeç* “Yara kabuğu”, Komisyon, 1990, s. 303];

KA. *kaçaç*: قاقاق [HZUTKU *kaçaç* “Yara kabuğu”, Komisyon, 1997, s. 189]

ķarsak:

EU. *ķarsak*: [DLT *ķarsak* “derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 206, 689; EDPT *ķarsak* “bozkır tilkisi”, Clauson, 1972, s. 663b; EUTS Ø; HdA *ķarsak* “ķarsak, korsak tilkisi, bozkır tilkisi, bk. Mo. Kırta”, Wilkens, 2021, s. 336]

manu irbiz tilkü ķarsak yuy kara kuş ulatı et yideçi kan içdeçi tınlıglar (Kaya, 1994: 599, 15-17) “Kedi, vaşak, tilki, step tilkisi, tavus kuşu, kartal ve et yiyici, kan içici canlılar...”

YU.Ø;

KA. *ķarsak*: قارساق [HZUTKŞ *ķarsak* “siyah tilki çeşidi”, Komisyon, 1997, s. 227]

ķirtış:

EU. *ķirtış*: [DLT *ķirtış* “insan ve başka şeyin yüz rengi”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 201, 714; EDPT *ķirtış* “yüzün rengi, çehre”, Clauson, 1972, s. 649a; EUTS *ķirtış* “bet beniz, yüzün rengi, yüz güzelliği”, Caferoğlu, 2011, s. 176; HdA *ķirtış* “yüzün rengi, bet beniz; görünüş; yüz, çehre; yüz, yüzey; cilt, Skt. *tvac*’ın da eş değeri”, Wilkens, 2021, s. 373]

alkununı altun (kümüşlü)g ķirtışları bolur... (Tekin, 2019, s.121) “Hepsinin altın ve gümüşe benzer güzel çehreleri olur.”

YU. Ø;

KA. *ķirtış*: قيرتیش [UŞŞ *ķirtış* “yüz, çehre”, Gopuri, 1986, s. 201]

koğ:

EU. *koğ*: [DLT *koğ* “göz veya yemekteki pislik”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 400, 725; EDPT *koğ* “toz, kül”, Clauson, 1972, s. 609a; EUTS *koğ* “toz”, Caferoğlu, 2011, s. 180; HdA *koğ* “atom, toz (tozun “atom” anlamı için bk. Sogd. *prδβ’ n’k*; bk. Mo. *qoγ*”, Wilkens, 2021, s. 389)

Baş kuğlarriğ barça koğ kıcımuğ teg uşatuşıp şıp senin sakışın bilgeli bolğay (Kaya 1994, s. 111, II.40a/8), “Her şeyi küçük parçalara ayırsa da onun sayısını bilmek mümkündür.”

YU.Ø;

KA. *koğ*: قوغ [HZUTDŞL *koğ* “1. Küçük, yanmış kömür parçaları; 2. Yanmış saman tozu, kül”, Komisyon, 1997, s. 236]

kögürçgün:

EU. kögürçgün: [DLT *kökürçgün* “güvercin”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 521, 734; EDPT *kögürçgen* “güvercin”, Clauson, 1972, s.713b; EUTS *kögürçgen* “güvercin”, Caferoğlu, 2011, s.114; HdA *kögürçgün/ kögürçgen* “güvercin, bk. Mo. *kegürjigene*”, Wilkens, 2021, s. 339]

kögürçgün azununta tuğmuş (Wilkens, 2016, s. 464), “Güvercin dünyasında doğmuş.”

YU. Ø;

KA. *köküşken*: كۆكۈشكەن [UŞS *kögürçgen* “Güvercin”, Gopuri, 1986, s. 214]

kün:

EU. kün: [DLT *kün* “cariye”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 255, 286, 305, 493, 525, 756 ; EDPT *kün* “kadın köle, cariye”, Clauson, 1972, s.726a, EUTS *kün* “karavaş, cariye”, Caferoğlu, 2011, s. 122; HdA *kün* “Chin. 閩 *kun*) iç saray, kadınların oturduğu yer”, Wilkens, 2021, s. 441]

kul kün üğişletdimiz erser (Bang-Gabain 1930, 107-8), “Köle ve cariye çalıştırırsak...”

YU. Ø;

KA. *kun*: كۈن [HZUTKŞ *kun* “cariye”, Komisyon, 1997, s. 194]

öl:

EU. öl: [DLT *öl* “ıslak, nemli”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s.23, 146, 786; EDPT *öl* “nem, nemli”, Clauson, 1972, s.124b; EUTS *öl* “yaş, rutubet, ıslaklık”, Caferoğlu, 2011, s. 150; HdA *öl* “nem, rutubet (Budizm’deki doğumların mümkün olan türlerinden birinin adı); nemli”, Wilkens, 2021, s. 530]

taşgaru ilinçüke atlanturdu erti... balık taşın tariğçi-larağ körür erti kuruğ yerig sulayu öl yerig tariyu kuş kuzgun sukar yoriyur sansız tümen özlüg ölürür. (Hamilton, 2011, s. 11). “Dışarıda eğlenmek için [prens] ata binmişti. O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu. Onlar kuru toprağı sularken, yaş toprağı işlerken, kuzgun (gibi) kuşlar , gagalıyor, binlerce ve on binlerce yaratığı öldürüyorlar.”

YU. *höl:* هۆل [İL.H. *höl* “ıslak, nem”, Komisyon, 1990, s.565]

KA. *öl:* ئۆل [HZUTKŞ *öl* “ıslak, nem”, Komisyon, 1997, s. 220]

ölej:

EU. ölej: [DLT Ø; EDPT *ölej* “çimen, taze yetişmiş çimen”, Clauson, 1972, s.147b; EUTS *ölej* “sulak yer, bataklık arazi, yaş, rutubetli”, Caferoğlu, 2011, s. 151; HdA *ölej* “çimen, çayır, otlak, çayır, tarla, mera, bk. Mo. *öleng*”, Wilkens, 2021, s. 530]

Mrkt erdni önlüg yalınçga yum-şak erdinilerig töşep urmuş teg mrkt ölej çimgenleri erür... tütürlüg (Tekin, 2019, s.111; 55/22-24) “Marakata ve Ratna renkli yumuşak mücevherleri döşeyip koymuş gibi ıslak çayırları vardır.”

YU. Ø;

KA. *öylej:* ئۆيلەك [HZUTKŞ *öylej* “Bataklık, bataklık arazi”, Komisyon, 1997, s. 220]

ömgen:

EU. ömgen: [DLT *ömgen* “şah damarı”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s.59, 787; EDPT *ömgen* “şah damarı; at göğsü”, Clauson, 1972, s. 159b; EUTS *ömgen* “boğaz, boyun şiryanı”, Caferoğlu, 2011, s.150; HdA *ömgen* “şah damarı”, Wilkens, 2021, s. 533]

ötrü korumuş katıg kemiş alıp anı üze ömgen tamırın sançıp kan üntürü pakuru akuru barska yakın barti. (Kaya, 1994, s. 324, X. 9b. 616¹/20-22), “Sonra kurumuş sert kemiş alarak onu şah damarına batırarak kan akıttı, kan yavaş yavaş akarken sırtlana yaklaştı.”

YU.Ø;

KA. *ömgen*: تومگمن [UŞS *ömgen* “1. Boyun damar; 2. Büyük baş hayvanın göğsü”, Gopuri, 1986, s. 334]

san:

EU. *san*: [DLT *san* “sayı”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.412,802; EDPT *san* “sayı”, Clauson, 1972, s. 831a; EUTS *san* “1. sayı; 2. vücut,” Caferoğlu, 2011, s. 195; HdA *san* “sayı, miktar, hesaplama, hesaplama (Skt. gañanā), zaman birimi, kronoloji, dönem, devir; tane (miktâr bildiren sözcük), kumaşın muayyen genişliği (miktâr bildiren sözcük); miktâr, tutar; kişiler için sayı sıfatı; birkaç;”, Wilkens, 2021, s. 579]

koğ kıçmık sanı nece erser... yene yme alku tılığlarını sanı sakışı nece teñlig bolsar nece teñlig kalın küçlüg yavlaq yek içgek bolsarlar... (Demirci, 2014, s. 60; 0316-0319)“Kara toprağın altındaki toprağın atom sayısı kadar da olsa, bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü şeytanlar da olsalar...”

YU. *san*: سان [İL. S. “1. Sayı; miktar, 2. Gazete dergi gibi süreli yayınların belirli tarihe ait olan baskılarından biri; 3. Sınırlı sayıda olan kontenjan; 4. Plan, hesap”, Komisyon, 1990, s. 426]

KA. *san*: سان [HZUTKŞ *san* “1. Sayı; miktâr; 2. İtibar, değer”, Komisyon, 1997, s. 176]

sasıg:

EU. *sasıg*: [DLT *sasıg* “kokmuş”, Atalay, 1999, I. 372; EDPT *sasıg* “kokuşmuş olan”, Clauson, 1972, s. 856a; EUTS *sasıg* “çürük, kokmuş, fena”, Caferoğlu, 2011, s. 198; HdA *sasıg* “kokuşmuş, kötü kokulu; kötü koku, pis koku”, Wilkens, 2021, s. 589]

YU. *sésik*: سېسېق [İL.S *sésik* “1. Kötü koku; 2. Tazeliğini yitirmiş, kokmuş olan, çürük; 3. Kötü, zalim”, Komisyon, 1990. S.659]

KA. *sasıg*: ساسنغ [HZUTKU *sasıg* “kötü koku, kokmuş olan”, Komisyon, 1997, s. 176]

sırtıg:

EU. *sırtıg*: [DLT *sırtıg* “her sözün izi” Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.202, 821; EDPT *sırtıg* “herhangi bir sözün veya haberin bir parçası, işaret”, Clauson, 1972, s. 846b; EUTS Ø; HdA *sırtıg* “manası belirsiz”, Wilkens, 2021, s. 610]

uluğ kayda on öñtün yıñak sırtıgçı taz-nıñ evi ol altın yıñak bedizçi kapo otu yıñak yetmiş toña (Yamada, 1993, Cilt: II, s. 40; Sa18/3), “Ben Saçu Sengün, Külüg’e tamamımı verdim. Ben Külüg tamamını aldım. Bu evin sınırı... büyük sokaktadır. Doğu yönünde Sırtıgçı Taz’ın...”

YU. Ø;

KA. *sirtik*: سىرتىق [UŞS *sirtik* “haber”, Gopuri, 1986, s. 166]

tamız-:

EU. *tamız-*: [DLT Ø; EDPT *tamız-* “damlatmak”, Clauson, 1972, s. 510a; EUTS *tamızmak* “damlatmak”, Caferoğlu, 2011, s. 222; HdA *tamız-* “damlatmak”, Wilkens, 2021, s. 668]

YU. *témitmak*: [İL. T. *témitmak* “damlatmak”, Komisyon, 1990, s. 446]

KA. *temiz-*: تەمىز- [HZUTKŞ *temiz-* “damlatmak”, Komisyon, 1997, s. 152]

tegirmen:

EU. tegirmen: [DLT *tegirmen* “değirmen”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.159, 269, 463, 468, 491, 866; EUTP *tegirmen* “değirmen”, Clauson, 1972, s. 486b; EUTS *tegirmen* “değirmen”, Caferoğlu, 2011, s. 231; HdA *tegirmen* “değirmen, bk. Mo. tegerme(n), tegirmen)”, Wilkens, 2022, s. 689]

it yıl üçünç ay altı ygrmi-ke maña küç oğul inal-ıayunlak-lık tavar kergek boldi ö(...) *tegirmen-te üz.... ögür -teki küç oğul inal-ta almış öleñvir...* (Yamada, 1993, Cilt: II, s, 176; Mi2), “İt yılı üçüncü ayın on bana Küç Oğul İnal’a kullanmak için mal gerekli oldu. değirmende.... ögür’deki Küç Oğul İnal’dan aldığı otlak...”

YU. tügmen: تۆگمەن [İL.T *tügmen* “Değirmen”, Komisyon, 1990, s. 401]

KA. tigirmen: تىگىر مەن [HZUTKŞ *tigirmen* “Değirmen”, Komisyon, 1997, s. 153]

tiş:

EU. tiş: [DLTØ; EDPT *tiş* “diş”, Clauson, 1972, s. 557b; EUTS *tiş* “diş”, Caferoğlu, 2011, s. 241; HdA *tiş* “diş”, Wilkens, 2021, s. 716]

yılan başlık ernekin iki kırık tişin tirig özüg aç içkü teñrig nece (açıttımız) (Özbay, 2014, s. 82; 92-94), “Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına acı çektirdiysek”

YU. çiş: چىش [İL. Ç *çiş* “Diş”, Komisyon, 1990, s. 758]

KA. tiş: تىش [HZUTKŞ *tiş* “Diş”, Komisyon, 1997, s. 152]

tişi:

EU. tişi: [DLTØ; EDPT *tişi* “dişi”, Clauson, 1972, s. 560b; EUTS *tişi* “dişi”, Caferoğlu, 2011, s. 241; HdA *tişi* “dişi varlık, kadın, dişi,” Wilkens, 2021, s. 722]

subadratişi yaña inçe tép tédi. (Elmalı, 2019, s. 77; ADF. 153) “Subadra (adlı) dişi fil şöyle cevap verdi.”

YU. çiş: چىشى [İL. Ç *çiş* “Dişi”, Komisyon, 1990, s. 763]

KA. tişi: تىشى [HZUTKŞ *tişi* “Dişi”, Komisyon, 1997, s. 152]

torğu:

EU. torğu: [DLT *torğu* “ipek”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.7, 185, 380, 503, 893; EDPT *torğu* “ipek”, Clauson, 1972, s. 539a; EUTS *torğu* “ipek”, Caferoğlu, 2011, s. 247; HdA *torğu* “ipek bk. Mo. torya(n)”, Wilkens, 2021, s. 734]

ikegü taşık baş-ındaki taa yarım terini yarım torğu-ni turı-tın alıp ög bitigi yok bolmuş için tuğup turğu yanud bitig birtimz. (Yamada, 1993, Cilt: II, s. 162; Mi18/1-5), “...ikimiz Taşık’ üzerindeki borcun yarısını, ipeğin yarısını Turı’dan alarak ana senet kayboduğu için onun yerine geçecek ek senet verdik.”

YU. Ø;

KA. torğa: تورغا [HZUTDŞL *torğa* “Çadırın altına sermek için kullanılan kumaş”, Komisyon, 1997, s. 81]

tört:

EU. tört: [DLT *tört* “dört”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.66, 148, 532, 897; EDPT *tört* “dört”, Clauson, 1972, s. 534a; EUTS *tört* “dört”, Caferoğlu, 2011, s. 249; HdA *tört* “dört”, Wilkens, 2021, s. 740]

ھېبو üsdünki iki karik-ta kavır-a-sınça bar tört abipiray-lar (Özönder, 1998, s. 64; 125b/15) “Sung bu üstteki iki Karika’da özet olarak dört izah var.”

YU. *töt*: توت [İL. T *töt* “Dört”, Komisyon, 1990, s. 353]

KA. *tört*: تورت [HZUTKŞ *tört* “Dört”, Komisyon, 1997, s. 149]

tüş:

EU. *tüş*: [DLT *tüş* “düş, rüya”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.355, 399, 463, 912; EDPT *tüş* “rüya”, Clauson, 1972, s. 490b, 559a, 561b; EUTS *tül* “rüya”, Caferoğlu, 2011, s. 257; HdA *tül* “rüya”, Wilkens, 2021, s. 771]

ödün men bir türlüg -k tüller kördüm erdi... antada (Tekin, 2019, s. 68; 35/19-20), “Ben çeşitli rüyalar gördüydüm.”

YU. *çüş*: چوش [İL. Ç *çüş* “Rüya”, Komisyon, 1990, s. 720]

KA. *tüş*: توش [HZUTKŞ *tüş* “Rüya”, Komisyon, 1997, s. 150]

uçmak:

EU. *uçmak*: [DLT *uçmak* “cennet”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s.58, 499, 915; EDPT *uçmak* “cennet”, Clauson, 1972, s. 27b, 257b; EUTS Ø; HdA *uştmaq* “cennet, uştmah < Sogd. wštm’x”, Wilkens, 2021, s. 806]

YU.Ø;

KA. *uçmak*: ئوچماق [HZUTKŞ *uçmak* “Cennet”, Komisyon, 1997, s. 217]

uçuz:

EU. *uçuz*: [DLT *uçuz* “ucuz, hor, alçak, değersiz”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s. 26, 915; EDPT *uçuz* “çapa gerektirmeyen, kolay”, Clauson, 1972, s. 32a; EUTS *uçuz* “kolay, ucuz, az, ihmal edilmiş”, Caferoğlu, 2011, s. 262; HdA *uçuz* “aşağılık, alçak, tiksindirici, iğrenç, ufak, küçük düşürücü; kolay, hafif, basit; değersiz; kolay anlaşılır, kolay ulaşılabilir; adilik, alçaklık”, Wilkens, 2021, s. 784]

bodisvt sansarnıj berü evril—mekin uqup narut evrilmekin emgek-siz ucuz ukar... toğmaq bolmasar qarı- maq ölmek olmaz (Tekin, 2019, s.97; 44a/10-13) “Bodisattva, Samsara’nın beriye döndürülüşünü anlayıp, öteye doğru çevirilişini kolay ve basit bir şekilde kavrar.”

YU. Ø;

KA. *ucuz*: ئوچوز [UŞS *ucuz* “Değersiz, aciz, ucuz”, Gopuri, 1986, s. 259]

umay:

EU. *umay*: [DLT *umay* “kadın doğurduktan sonra karnından çıkan ve hokkaya benzeyen, karında iken çocuğun yoldaşı olduğu söylenen şey”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014,s. 61, 922; EDPT *umay* “kadın rahmi”, Clauson, 1972, s. 164b; EUTS *umai* “doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı”, Caferoğlu, 2011, s. 265; HdA *umay* “rahim, döl yatağı, bk. Mo. *umai*”, Wilkens, 2021, s. 798;]

öñreki biş pñçikler kinki biş upa //...-kiler kamağ birle bu yir suvda on yañı arħant toyınlar boltılar teñri burķan (Tekin, 2019, s. 51; 7/41) “Önceki beşler, daha sonraki beş. . . ile hep birlikte bu dünyada on yeni rahip oldular. Tanrı Burkan”

YU. *umay*: ئوماي [İL.U *umay* “kadın Tanrı”, Komisyon, 1990, s. 456];

KA. *umay*: ئوماي [UŞS *umay* “kadın rahmi; erkek çocuk testisi”, Gopuri, 1986, s.262]

yaqa:

EU. yaqa: [DLT Ø; EDPT *yaqa* “kira, kira bedeli”, Clauson, 1972, s. 898a; EUTS *yaqa* “ücret, icar bedeli, kira karşılığı”, Caferoğlu, 2011, s. 280; HdA *yaqa* “1. Kenar, sınır; 2. Pekiştirme; 3. Kira, kira bedeli”, Wilkens, 2021, s. 855]

atamızın ülüş bitigindeki çenegüsin kim-in tapşura birip muntın taş yiri-niñ suvı-niñ yaqasına yene iki bölük bu bitig-teki tvarğa tutup on tamğa büdün kümüş yastuķı bir yürüñ toyın atlıg açarı oğln elig te birip; (Yamada, 1993, Cilt: II, s. 142; WP06/12-16) “Babamızın miras sözleşmesine göre neyi kime verdiğini, bunun dışındaki toprağının kirasını ve bu iki parça olan sözleşmedeki malı kimin aldığını, on tamgalı tam gümüş yastığı bir Yürüñ Toylı atlı Açarı hizmetkâra eliyle verdiği mal şöyledir...”

YU. yaqa: باقا [İL. U *yaqa* “1. Kıyı, sahil; 2. Yabancı bir memleket; 3. Zaman, süre; Komisyon, 1990, s. 469]

KA. yaqa: باقا [HUTDŞL *yaqa* “Kira, arazi kirası”, Komisyon, 2007, s. 354]

yinçü:

EU. yinçü: [DLT *yinçü* “inci”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 122, 167, 168, 171, 181, 235, 243, 254, 260, 267, 269, 275, 277, 304, 320, 361, 467, 470, 976; EDPT *yinçü* “inci”, Clauson, 1972, s. 944b; EUTS *yinçü* “inci, mücevherat”, Caferoğlu, 2011, s. 297; HdA *yinçü* “< Chin. 珍珠 zhenzh: inci”, Wilkens, 2021, s. 904;]

yürüñ yinçü tizmiş teg tañlançığ yürüñ (Demirci, 2014, s. 79; 0541) “Beyaz inciye (benzer) hayrete düşüren dişleri.”

YU. ünçe: ئونچە [İL. Ü. *ünçe* “inci”, Komisyon, 1990, s. 899]

KA. yinçe: ينجە [HZUTKŞ *yinçe* “inci”, Komisyon, 1997, s. 220]

yumış:

EU. yumış: [DLT *yumuş* “iki veya daha fazla adam arasındaki haberleşme, haber götürüp getirme”, Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 211, 353, 988; EDPT *yumuş* “hizmet, iş”, Clauson, 1972, s. 938b; EUTS *yumuş* “hizmet, iş, faaliyet”, Caferoğlu, 2011, s. 305; HdA *yumuş* “hizmet”, Wilkens, 2021, s. 920]

Munçulayu ök miñ beg yekler kuvrağım ol ol (tözün)- -ler oğlunun işin yumış—in kılı teginip öñin öñin küyü küzetü tegingeyler (Ayazlı, 2012, s. 148; VI. 25b. 448/12-16) “Bunun gibi bin sülale tanrılar şeytanlar topluluğu o soylular oğlunun işini yaparak başka (türli) koruyup gözetecekler.”

YU. Ø;

KA. yumuş: يۇمۇش [HZUTDŞL *yumuş* “iş, hizmet”, Komisyon, 2007, s. 361]

İncelediğimiz kaynaklarda Eski Uygur Türkçesinde bulunan otuz üç sözcüğün bugün Kumul Ağzında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin on beşi Yeni Uygur yazı dilinde de varlığını sürdürmektedir. Başka bir deyişle Eski Uygur Türkçesi ile Kumul Ağzının, tespit edilen otuz üç ortak sözcüğünün on beşi Yeni Uygurcada da yaşamaktadır. Bu on beş sözcüğün beşi Eski Uygur Türkçesindeki yapılarını korurken kalan on tanesi bazı ses olayları neticesinde değişikliğe uğramıştır. Bu ses olaylarını ve sözcükleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Ön seste h- türemesi: EU. öl > YU. höl

b. Ön seste y- düşmesi: EU. yinçü > YU. ünçe

c. Ön seste t- > ç- değişikliği: EU. tiş > YU. çiş; EU. Tişi > YU. çışı; EU. Tüş > YU. çüş

ç. Sözcüğün kalın sıradan ince sıraya geçmesi: EU. kakaç > YU. kekeç; EU. sasığ > YU. sesik; EU. tamız- > YU. temit-

d. İç seste -r- düşmesi: EU. tört > YU. töt

e. Hece yutulması: EU. tegirmen > YU. tügmen

Eski Uygur Türkçesine ait olup Kumul Ağzında varlığını devam ettiren otuz üç sözcüğün sadece sekizinde ufak tefek ses farklılıkları olduğu görülür. Bu farklılıkları da şöyle sıralayabiliriz:

a. Ünsüz ikizleşmesi: EU. asığ > KA. assığ

b. Sözcüğün kalın sıradan ince sıraya geçmesi: EU. kırtış > KA. kirtış; EU. sırtığ > KA. sirtik, EU. tamız- > KA. temiz-

c. İç seste -rç- > -ş- değişikliği: EU. kögürçün > KA. köküşken

ç. Son hecede düzleşme: EU. torğu > KA. torğa; EU. yinçü > KA. yinçe

d. Sözcüğün ince sıradan kalın sıraya geçmesi: EU. küj > KA. kuñ

Bu veriler bize Eski Uygur Türkçesine ait sözcüklerin Kumul Ağzında, Yeni Uygur yazı diline göre daha fazla korunduğunu göstermektedir.

4. Sonuç:

Eski Uygur Türkçesine ait ses özelliklerinin ve sözcüklerin diğer ağızlara nazaran Kumul Ağzında daha fazla bulunması, Kumul bölgesinin coğrafi özelliği, Kumul halkının etnik kökeni, kültür gelenekleri, diğer kültürler ve halklar ile olan ilişkileri dolayısıyla.

Yukarıda belirtilen kaynaklardan hareketle bugün Kumul Ağzında yaşayan Eski Uygurcada bulunan otuz üç sözcüğün on beşi Yeni Uygurcada da kullanılırken diğer sözcükler için Yeni Uygur yazı dili farklı sözcükler kullanılmaktadır. Örneğin Eski Uygurca ve Kumul ağzında kullanılan *érin* “dudak” sözcüğü için Yeni Uygur yazı dilinde “*kalpuk, lev*” sözcükleri kullanılmakta; “gölge” anlamına gelen “*kölük*” sözcüğü için ise Yeni Uygurcada “*kölenge*” sözcüğü kullanılmaktadır.

Bu çalışma ile ortaya konulan tespitler, Türkçenin tarihî dönemlerindeki dil verilerinin birçoğunun ağızlarda yaşıyor olmasının kanıtıdır. Sahada yapılacak derleme çalışmaları bu verilerin zenginleşmesini sağlayacaktır.

Kısaltmalar:

ED: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

EU: Eski Uygurca

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

DLT: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk

HdA: Handwörterbuchdes Altuigurischen

HZUTDŞL: Hazirki Zaman Uyğur Tilining Diyalikt Şiviliri Sözligi

HZUTHD: Hazirki Zaman Uyğur Tilining Hoten Diyalikti

HZUTKŞ: Hazirki Zaman Uyğur Tilinin Kumul Şivisi

İL: İzahlik Lugat

KA: Kumul Ağzı

s: Sayfa

UŞS: Uyğur Şiviliri Sözligi

YU: Yeni Uygurca

Kaynaklar

Abdulla, A. (1985). *Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Kumul Şivisi Toğrisida*. Urumçi: Urumçi Halk Neşriyatı.

Atalay, B. (1985). *Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baskakov, N. A. (1986). *Türki Tillar*. (Uygurca Çeviri). Beijing: Milletler Yayınları.

Bang, W.; Gabain, A. von (1930). *Türkische Turfan Texte IV* Berlin, SPAW. Phil.-hist. Kl.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Adana: Karahan Kitabevi.

Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağzları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gappar, A. (1980). *Hazirki Zaman Uyğur Tili ve Dialéktleri ve Milli Edebi Tlimizniñ Asasi Dialékti Hem Normal Teleppuzi*. *Minzu Yuwen*. S.2.

Ğopuri, Ğ. (1986). *Uyğur Şiviliri Sözligi*, Beijing: Milletler Neşriyatı.

Hamilton, J. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Komisyon (1983). *Divanü Lügat-it-Türk Uygurca Nüshası I-II-III*. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi.

Komisyon (1989). *Uygurca Eski Türkçe Sözlük*. Urumçi: Xinjiang Gençlik Yayınevi.

Komisyon (1990, 1991, 1992, 1994, 1995, 1998). Uygur İzahlık Lügiti (Cilt I-VI), (I. cilt (a-p) 809 s.; II. cilt (t-h) 908 s.; III. cilt (d-f) 946 s.; IV. cilt (k-l) 946 s.; V. cilt (m-ü) 904 s.; VI. cilt (v-y), 784 s.) Beijing: Milletler Yayınevi.

Komisyon (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komisyon (1997). *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Kumul Şivisi*. Urumçi: Xinjiang Pen Tehnika Sehiye Neşriyati.

Komisyon (1999). *Uygur Tiliniñ İzahlık Lügiti*. (Kısaltılmış Nüshası), Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi.

Komisyon (2017). *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Diyalekt Şivileri Sözlüki*. Beijing: İjdimai Penler Akademisi Til Tetkikat Orni.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift- Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özönder, S. B. (1998). *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Seng, L. (1986). *Uygur Tiliniñ Merkizi Dialékti hem Uniñ Hususiyetleri, hoşumçe: Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Asasi Dialékti*. Siqvan: Min Zu Yayınevi.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler -II Maytrisimit*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tenişev, F. (1983). Xin Jiang Uygur Tili Dialéktleri, (Çince Çeviri). *Keşker Sifen Şöyen İlmij Journili*.

Tursun, İ. (1957). Uygur Edebi Tili ve Atalgulirini İşleş. *Xinjiang Gazetesi*, 31 Mayıs sayısı.

Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen Aus Dem Alten Zentralasien Edition Der Altugurischen Daşakarmapathāvadānamālā*, Belgium: Brepols.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuchdes Altugurischen, (Altugurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Akademie der Wissenschaftenzu Göttingen.

Yamada, N. (1993) *Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte, Cilt II: Text band. Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis*. Osaka: Osaka University Press.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



<https://doi.org/10.30563/turklad.1213626>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 02.12.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.05.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Saliev, M. (2023). Tölögön Kasimbekov'un Eserleri Örneğinde Kırgız Türkçesinde ne...ne... Bağlacının İşlevleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 91-104.

**TÖLÖGÖN KASIMBEKOV'UN ESERLERİ ÖRNEĞİNDE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE
NE...NE... BAĞLACININ İŞLEVLERİ**

Functions of the conjunction "ne...ne..." in the Kyrgyz Turkic based on the example of Tologon Kasimbekov's works

MEDER SALİEV¹

Öz

Bu çalışmada “ne...ne...” bağlacının Kırgız Türkçesinde kullanım özellikleri üzerinde durulmuştur. İncelediğimiz kaynaklarda “ne...ne...” bağlacı, Kırgız yazı dilinde yaygın olarak kullanılmamakla birlikte daha çok Kırgız Türkçesinin güney ağızlarında kullanıldığı belirtilmektedir. Kırgız Türkçesinde yazılmış olan yeni metinlerde “ne...ne...” bağlacının örneklerine rastlanmadığından bu çalışmada Tölögön Kasimbekov tarafından kaleme alınmış olan “*Kelkel*” ve “*Sıngan Kılıç*” adlı iki tarihî romanı içerisinde yaygın olarak kullanılan “ne...ne...” bağlacının geçtiği cümleler tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz cümleleri incelediğimizde “ne...ne...” bağlacının hiçbir anlamının yanında cümle içerisinde karşılaştırılan unsurlardan “*biri*” ve “*hepsi*” ifadesini taşıyan “*hem...hem...*”, “*da...de...*”, “*ya...ya...*” ve “*mi...mi...*” görevinde de kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, “ne” bağlacının kullanımı ve kökeni ile ilgili yapılan çalışmalarda geçen değerlendirmelerle ilgili kısa bilgiler de verilmiştir. Bu çalışmalarda “ne” bağlacının kökeniyle ilgili kimi araştırmacılar Farsça kökenli olarak değerlendirmişken kimi araştırmacılar Türkçe olarak değerlendirmişlerdir. Yudahin, Kırgız Türkçesinde iki farklı “ne...ne...” bağlacının kullanıldığını, bunlardan birinin Farsçadan geçmiş olan “ne” bağlacı olduğunu ve diğerinin de Türkçedeki “ya...ya...” anlamında kullanılan “ne” bağlacı olduğunu belirtmiştir. Radloff ise Türkçenin kuzey lehçelerinde “ne...ne...” bağlacının kullanıldığı cümlelerin sonunda yüklem olumsuzluk eki ile birlikte kullanıldığını, güney lehçelerinde ise Farsçada olduğu gibi “ne...ne...” bağlacının kullanıldığı cümlelerin yüklem olumlu olarak yazıldığını dile getirmiştir.

¹Dr.Öğr.Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

el.mek: medersaliev1985@gmail.com.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5800-570X>

Murataliyev, bu bağlacın kökeniyle ilgili Farsça olduğunu belirtmekle birlikte Kırgız Türkçesine Özbek ve Tatar Türkçesi aracılığıyla geçtiğini belirtmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak romanlardan “*ne...ne...*” bağlacının geçtiği cümleleri incelediğimizde yüklemelerinin çoğunun olumsuzluk eki aldığı tespit edilmiştir. “*Ne...ne...*” bağlacının bulunduğu cümlelerde fiilin ister olumlu, ister olumsuz olabilmesi ile ilgili çalışmanın devamında Deny ile Ediskun’un görüşlerine geniş bir şekilde yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, *ne...ne...* Bağlacı, Karşılaştırma Edatları, Singan Kılıç, Kelkel Romanı.

Abstract

In this study, it was emphasized the usage characteristics of the conjunction “*ne...ne...*” in Kyrgyz language. Resources that we have examined were stated that the conjunction “*ne...ne...*” is not commonly utilized in the Kyrgyz written language, but it is mostly used in the southern dialects of Kyrgyz language. Since there are no examples of the conjunction “*ne...ne...*” in the new written texts in Kyrgyz language. Due to this, in this study there were determined sentences in which the conjunction “*ne...ne...*” which is commonly used in two historical novels named “Kelkel” and “Singan Kılıç” written by Tölögön Kasimbekov. When it was analyzed in the sentences that have identified the conjunction “*ne...ne...*” besides the meaning of “*biri*” (one) and “*hepsi*” (all), the elements compared in the sentence which was seen that it is also used in the meaning of “*hemhem*” (both....and), “*da...de...*” (also), “*ya.....ya*” (either....or) and “*mi ... mi*” (question conjunction). In addition, brief information was given also on the evaluations, in the studies on the usage and origin of the conjunction “*ne*”. In these studies, some researchers have evaluated about the origin of the conjunction as Persian origin, while some researchers have appraised it as Turkic. Yudahin stated that two different “*ne...ne...*” conjunctions are used in Kyrgyz language, one of them is the “*ne*” conjunction from Persian, and the other is the “*ne*” conjunction, which means “*ne...ne*” (either.....or) in Turkic. Radloff, on one hand, stated that the predicate is used with the negation suffix at the end of the sentences in which the conjunction “*ne...ne...*” is used in the northern dialects of Turkic, on the other hand he stated that in southern dialects, as in Persian, the predicate of sentences in which the conjunction “*ne...ne...*” is utilized in a positive meaning.

Murataliyev stated that the origin of this conjunction is Persian, but also stated that it was transferred to Kyrgyz language via Uzbek and Tatar languages. Based on this information, after examining the sentences in which the conjunction “*ne...ne...*” is used in the novels, it has been determined that most of the predicates have a negative suffix. There, Deny and Ediskun’s views are given extensively in the continuation of the study on whether the verb can be either positive or negative in sentences with the conjunction “*ne...ne...*”

Keywords: Kyrgyz Language, Conjunction “*ne...ne...*”, Comparative Prepositions, Singan Kılıç, Novels Kelkel.

1. Giriş

Türkçede çok sık kullanılan bağlaçlar, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri anlam ve şekil yönünden birbirine bağlayan, taşıdıkları görevleri ile cümle içerisinde bağlandıkları kelimeler arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli kelimelerdir.

Bu çalışmada Kırgız Türkçesindeki “*ne...ne*” bağlama edatı cümle içindeki kullanımlarından örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken “*ne...ne*” bağlacının Kırgız Türkçesinde kullanım şekilleri, işlevleri ve cümle içerisinde cümleye olan katkıları üzerinde durulmuştur. “*Ne...ne*” bağlacının Kırgız Türkçesindeki kullanım

özelliklerine geçmeden önce bu bağlaç üzerinde Türkiye’de ve Kırgızistan’da yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermek yerinde olacaktır.

Jean Deny, “*Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*” adlı eserinde “ne” edatı ile ilgili köken bakımından ister Türkçe ister Farsça olsun esasında cümle içinde olumsuzluk anlamında kullanıldığını belirtmekle birlikte Türkçede olumsuzluk edatı olan “ne”nin “ne”nin bir çeşidi olabileceğini söylemektedir. Farsçada hem tekrarsız ve fiili olumsuz, hem tekrarlı ve fiili olumlu olarak kullanılırken Türkçede bu kullanım, olumsuzluk anlamında tekrarsız kullanılmaz ve bu anlamı veren “ne”lerin yalnız iki defa yinelenmesi gerekmektedir, bu durum, Türkçede iki ya da ikiden çok sayıda yinelenmektedir (1941: 645).

Jean Deny, “ne...ne” bağlacı ile kurulan cümlelerde yüklem olumlu ya da olumsuz olarak kullanılmasını fiili ister olumlu ister olumsuz olabilen, fiili olumsuz olan ve fiili olumlu olan şekilde üç grupta değerlendirmiştir.

A) Fiili ister olumlu ister olumsuz olabilenler

a) Tekrarlı “ne”ler cümledeki hadlerin başında:

1. Cümlede tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonuncusu ile ardınca gelen fiil arasında ne bir kelime veya söz, ne de sesle bir duraklama bulunmayarak bunlar birbirinden ayrılıp uzaklaşmamışsa fiil isteğe göre olumlu veya olumsuz şekilde kullanılabilir.

2. Cümlede tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonra bir ortaç gelirse bu, yerine ya da isteğe bağlı ister olumlu ister olumsuz şekilde kullanılabilir.

b) Tekrarlı “ne”ler ulaklı cümleler başında:

Tekrarlı “ne”ler bağlamli fiiller (ulaklar) ile ulanan cümlelerin başında bulunursa bunlar ister yalnız olumlu, ister olumsuz, isterse kimi olumlu kimi olumsuz şekilde de kullanılabilir.

B) Fiili olumsuz olanlar

Tekrarlı “ne”ler cümledeki hadlerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonuncusu ile fiil arasında uzun, kısa bir kelime ya da bir söz bulunursa ve bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış olursa fiil olumsuz kalır.

2. Cümlede tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonuncusu ile fiil arasında sesle bir duraklama yapılır ve yine bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış ise fiil olumsuz olur.

3. Cümlede tekrarlı “ne”ler ile keşiklenen hadlerden sonra ulak ya da ulaklık tabir suretinde bir bağlamli fiil gelirse bu ulak fiil olumsuz kalır.

4. Cümlede tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonra gelen bağlamli fiil, atfiye ya da haliye siygalarından biri ise bu daha sonra gelen fiilin olumlu olduğuna göre olumsuz kalır.

5. Tekrarlı “ne”ler, fiili daha önce söylenilen devrik nesir bir cümlede ya da nazımda sonraya kalmışsa fiil olumsuz yazılır.

C) Fiili olumlu olanlar:

a) Tekrarlı “ne”ler cümlelerdeki hadlerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonra gelen bağlamli fiil atfiye ya da haliye siygalarından “kiplerden” biri ise bu daha sonra gelen fiilin olumsuz olduğuna göre olumlu bırakılır.

2. Cümlede tekrarlı “ne”lerin keşiklediği hadlerden sonra gelen fiil, sorulu ise olumlu bırakılır.

b) Tekrarlı “ne”ler cümle başlarında:

1. Tekrarlı “ne” aynı ya da ayrı yargıda olan müstakil cümlelerin başında bulunarak onları keşiklemek yoluyla birbirine bağladığı zaman fiil olumlu bırakılır (1941: 646-649).

Deny, çalışmasında yukarıdaki kullanım özelliklerini açıkladıktan sonra bu edatın Türk halk edebiyatı ve Divan edebiyatında olduğu gibi Tanzimat ve sonrası Türk edebiyatlarında, edebiyat dışı yapıtlarda ve halkın konuşma dilinde yerine göre olumsuz ya da olumlu, ister olumlu ister olumsuz şekilde kullanılmış olduğunu belirterek yıllardır bunların nerede ve nasıl

kullanılması gerektiğini saptayacak belirgin esasların ortaya konmamış olduğunu belirtmiştir (1941: 650).

Haydar Ediskun, “*Türk Dilbilgisi*” adlı çalışmasında “*ne... ne*” bağlacı ile ilgili şunları dile getirmiştir:

A) Tekrarlı “*ne*”lerin biçimce olumlu, anlamca olumsuz cümle kuruluşları:

a. Tekrarlı “*ne*”lerin her biri ayrı bir cümlede ise fiiller olumlu kalırlar. Fakat cümleler biçim olarak olumlu, anlam olarak olumsuz olurlar.

b. Tekrarlı “*ne*”lerin her biri ayrı bir cümlede bulunup da ikinci cümlede fiili düşmüşse birinci cümlede fiili olumlu kalır. Fakat cümleler biçim olarak olumlu, anlamca olumsuz olurlar.

B) Tekrarlı “*ne*”lerin biçimce ve anlamca olumsuz cümle kuruluşları:

a. Cümledeki fiil tekrarlı “*ne*”lerden önce gelirse fiil olumsuz kalır ve cümle biçim olarak da anlam olarak da olumsuz olur.

b. Tekrarlı “*ne*”ler şartlı bir cümlecikte bulunuyorsa şartlı cümlecğin fiili olumsuz kalır.

c. Tekrarlı “*ne*”ler bir ulaç ile kurulmuş bir cümlecikte bulunuyorsa ulaç olumsuz kalır.

ç. Bir cümlede tekrarlı “*ne*”lerden sonuncusu ile fiil arasında birtakım kelime ya da kelime öbekleri girerse fiil olumsuz kalır.

d. Tekrarlı “*ne*”lerden sonra anlamlı bir susuş yapılacak olursa fiil olumsuz olur.

C) Tekrarlı “*ne*”ler bir isim-fiil ya da bir ortaç ile kurulmuş cümlecikte bulunursa bu isim-fiil ya da ortaç yerinde ya da zevke göre olumlu ya da olumsuz da kalabilir.

Ç) Tekrarlı “*ne*”ler karşıt anlamlı kelimeleri bağladığı zaman fiil olumlu olur. Fakat ne’ler bu karşıt kelimelerin ikisini de olumsuz duruma getirdiği için cümle bunların ikisi ortasını gösterir (1999: 317-318).

Ergin, “*Türk Dil Bilgisi*” adlı çalışmasında “*ne...ne*” bağlama edatını “*karşılaştırma edatları*” başlığı altında değerlendirerek bu edatların fonksiyonlarını da karşılaştırılan unsurlardan “*biri*”, “*hepsi*” ve “*hiçbiri*” şeklinde üçe bölmüştür. Bunlardan “*ne...ne*” edatının “*hiçbiri*” ifadesi için kullanıldığını göstermekle birlikte Türkçe kökenli olduğunu belirtmiştir. Ergin, “*ne...ne*” edatının “*hiçbiri*” ifadesiyle olumsuzluk edatı olduğu için kullanıldığı cümlelerin fiilinin de genellikle olumlu olduğunu belirtirken aynı zamanda olumsuz olarak da kullanıldığını ifade etmiştir (1993, 353-354).

Mehmet Kaya Bilgegil, “*Türkçe Dilbilgisi*” adlı eserinde “*ne...ne*” bağlaçlarıyla kurulan cümlelerde terimlerin sıralı bir olumsuzluk ifade ettiğini belirterek şu şekilde değerlendirmiştir:

Bu bağlaçların bulunduğu cümlelerde genel olarak fiiller olumlu şekilde kullanılır.

“*Ne*”lerin sıralandığı terimler temel cümleye ait yüklemden önce gelirse yüklemi olumsuz yapmak caizdir.

Temel cümle sorulu ise cümlede yüklemi olumlu şeklini korur.

“*Ne*”lerin sıralandığı terimleri takip eden bağ fiiller, olumsuz halde yazılır.

“*Ne*”lerin sıralandığı terimleri aynı yüklem takip ederse bu yüklemden sonuncusu söylenmez.

“*Ne*” bağlacını taşıyan terimlerin birini olumlu, diğerini de olumsuz yüklem takip ederse bu bağlaç grubu tereddüdü ifade eder.

Diğer öğelerden önce söylenen yüklem olumsuz şekilde kullanılır.

Tekrarlanan “*ne*” bağlacının bulunduğu cümlelerde yüklemden önce olumsuzluğu pekiştiren bir söz bulunursa yüklem olumsuz şekilde yazılır (1982: 157).

Konuyla ilgili Zeynep Korkmaz, “*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*” adlı çalışmasında “*ne...ne*” bağlacının yapısı bakımından zamir kökenli olduğunu belirtmekle birlikte görevdeş veya zıt anlamlı kelimelerin başına gelerek bunları arka arkaya sıralayan bu bağlacın aynı zamanda sıraladığı öğelerden “*hiçbiri*” anlamını veren “*red*” bir “*olumsuzluk*” bildirme

işlevi taşıdığını ve cümle içinde ikiden fazla tekrarlı olarak kullanılabileceğini, “de” bağlacı ile de pekiştirilebileceğini belirtmiştir (2019: 938).

Sezai Güneş, “*Türk Dil Bilgisi*” çalışmasında “ne...ne” bağlacı ile ilgili sıralanan unsurlar arasında olumsuz yönde ilgi kuran denkleştirme edatı olarak bahsetmiştir. Güneş’e göre “ne...ne” edatı, sıralanan unsurlardan hiçbirinin, kurulan ilgi içerisinde yer almadığını gösterir. İlgiyi “ne...ne” edatı olumsuzlaştırdığı için cümlenin yükleyeni olumlu halde bulunur. Ancak cümle uzun ise yükleyenin de olumsuz olmasında bir sakınca yoktur (1997: 259).

Nurettin Koç, “*Yeni Dilbilgisi*” adlı çalışmasında bağlaçların kullanım özelliklerini belirtirken “ne...ne” bağlacı için tümceleri olumsuzluk belirterek bağladığını göstermiştir (1990: 186).

“*Türkçe Sözlük*”te “ne...ne” bağlacının kökeni Farsça olarak belirtilmekle birlikte cümledeki öğeleri veya cümleleri birbirine bağlayan ve olumsuzluk anlamı katan tekrarlı bağlaç ve “hem...hem” bağlacının karşıtı olarak açıklanmıştır. “Ne...ne” bağlacı, anlamca olumsuz olan cümlelerdeki fiilin olumlu kalmasını gerektirir (1998: 1644).

“*Türkçe Sözlük*”e göre “ne” bağlacı ile bağlanan özne veya cümlelerden önceki fiiller aşağıdaki durumlarda olumsuz olarak kullanılır.

a. Fiil, “ne” ile bağlanan özne veya cümlelerden önce gelirse fiil olumsuz şekilde kullanılır.

b. “Ne” bağlacı ile yapılan cümlelerin fiili şartlı olursa fiil olumsuz şekilde kullanılır.

c. Fiilden önce olumsuz bir anlam katan bir ünlem veya zarf bulunursa fiil olumsuz şekilde kullanılır.

d. *-diği, -eli beri, -inceye kadar, -ince, -dikçe, -dikten sonra* veya *-den önceki* biçimindeki zarf-fiiller ile kullanıldığında fiil olumsuz şekilde kullanılır (1998: 1645).

Tahsin Banguoğlu, “*Türkçenin Grameri*” adlı çalışmasında “ne...ne” bağlacını ulama bağlamları başlığı altında olumsuz (1974: 391) olarak belirtmekle birlikte köken olarak yabancı asıllı bağlamlar içinde değerlendirmiştir (1974: 395).

Necmettin Hacıeminoğlu, “ne...ne...” edatını kuvvetlendirme ve denkleştirme edatları içerisinde ele alarak tarihi Türk lehçelerinde “ne...ne” ve “ni...ni” şeklinde kullanıldığını belirtmekle birlikte edatın cümle içerisinde kullanılışıyla ilgili J. Deny’nin yukarıda vermiş olduğu bilgilere atıfta bulunmuştur (1992: 265-266).

Kırgızistan’da ve Türkiye’de Kırgız Türkçesi üzerinde yapılmış olan çalışmalarda ne bağlacı ve onun kullanım şekilleri ile ayrıntılı bilgilere rastlanmamakla birlikte Kasapoğlu Çengel’in “*Kırgız Türkçesi Grameri*” adlı çalışmasında “ne...ne” bağlacı “karşılaştırma bağlaçları” başlığı altında ele alınarak ayrıntılı bilgi verilmemiştir (2020: 314).

Radloff, “*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*” adlı çalışmasının 3.cildinin 1.bölümünde “ne” kelimesinin üç farklı şeklini belirtmiştir. Bunlardan birinci ve ikinci şekli Türkçedeki “ne”dir. Üçüncü şeklinin kökenini ise Farsça olarak belirtmiştir ve bu şeklinin ise Müslüman edebiyatının etkisi altındaki kuzey lehçelerinde, cümle içerisinde fiilin olumsuz biçimleriyle birlikte kullanıldığını belirtirken güney lehçelerinde ise Farsçanın etkisi ile “ne” bağlacının cümlede fiilin olumsuz biçiminin yerini aldığını belirtmiştir (1905: 666-669).

Yudahin, “*Kırgızca-Rusça*” sözlüğünde iki şekil “ne...ne” bağlacına yer vermektedir. Bunlardan birincisi “ne...ne” şeklinde Rusçadaki “*ili...ili...*”, “*ne to...ne to...*” yapısı ile aynı yapıda kullanılan Türkiye Türkçesindeki “*ya...ya*”nın karşılığıdır. *Al kezde ne cıyırma, ne cıyırma birdegi kuragım* “O zaman ya yirmi ya yirmi bir yaşındaydım”. İkinci şekil ise aynı şekilde “ne...ne” şeklinde olup yazar tarafından Farsça kökenli olduğu ve Kırgız Türkçesinin güney ağızlarında kullanıldığı belirtilmiştir. *Bizdin tilibiz ne tacik emes, ne kırgız emes* “Bizim

dilimiz ne Tacikçe değil, ne Kırgızca değil” (1965b: 55). Bu cümleyi “Bizim dilimiz Tacikçe de değil, Kırgızca da değil” ya da “Bizim dilimiz Tacikçe de Kırgızca da değil” şeklinde aktarmak mümkündür.

Muratallyev, bağlaçlarla ilgili yapmış olduğu “*Azırkı Kırgız Tilindegi Baylamtalar*” adlı çalışmasında “*ne*” bağlacını “*ce*” bağlacı ile birlikte ele almıştır. Yazar, eserinde Kırgız Türkçesinde “*ne*” bağlacı ile birlikte kullanılan “*ce*” bağlacının kökeni eski yazılı metinlerde “*ya*” olarak geçtiğini kaydetmiştir. Aynı zamanda Kırgız Türkçesinde sesteş iki farklı “*ne*”nin bulunduğunu, bunlardan birinin Türkçe kökenli soru zamiri olduğunu bir diğersinin ise bağlaç olarak kullanıldığını ve köken olarak da Farsça olduğunu belirtmiştir. Bağlaç görevinde kullanılan ve Farsça olarak belirttiği “*ne*”nin ise Kırgız Türkçesine Özbek ve Tatar Türkçesi aracılığıyla geçtiğini kaydetmiştir (1959: 31-33).

“*Azırkı Kırgız Adabiy Tili*” adlı çalışmada “*ne*” bağlacı “basit bağlaçlar” başlığı altında gösterilmekle birlikte cümle içinde aldığı görevler ile ilgili bilgi verilmemiştir (2009: 490). Ancak çalışmanın devamında *acıratkiç baylamtaluu teñ baylanıştağı tataal süylöm* “karşılaştırma bağlaçları ile yapılmış birleşik cümle” başlığı altında *ce* “*ya*” ve *ce bolboso* “*ya da*” şeklindeki bağlaçlarla kurulmuş cümlelerin özellikleri hakkında bilgi verilirken “*ne*” bağlacı, “*ce*” bağlacının bir varyantı olarak değerlendirilerek az da olsa bazı yazarların eserlerinde görüldüğü belirtilmiştir (2009: 705).

“*Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*” adlı çalışmada da “*ne*” bağlacı “basit bağlaçlar” başlığı altında “*ce*” bağlacı ile yan yana “*ce/ne*” şeklinde gösterilmiştir (1980: 501). “*Ce*” veya “*ce bolboso*” karşılaştırma bağlaçları ile kurulmuş olan birleşik cümlenin içerisinde bulunan basit cümleler, etraftaki göze görünmeyen şeyleri, olayları basit bir şekilde gösterirken cümle içerisinde biraz kaygı ve hoşnutsuzluğun yansımaları da bulunur. Bu durumda bu basit cümlelerin her birinin yüklemi olumsuzluk eki almış fiillerden veya olumsuzluk bildiren *yok* kelimesi ile kurulur (2009: 705).

Bilge Özkan Nalbant, *ne* bağlacının kökeniyle ilgili yabancı bir dilden Türkçeye girdiği görüşünde olmakla birlikte, Vladimirtsov’un Moğol’ca “*neme*” ile Türkçe “*yeme*” arasında kurduğu ilişki, Kotwicz’in *ye me* kelimesi için *ye* “bütün, umumi”+ *me* “da, de, dahi” şeklinde yaptığı etimolojiyle “*Kutadgu Bilig*”de farklı nüshalarda birbirinin yerine kullanılan “*ya*”, “*ne*” ve “*me*” edatlarının durumu göz önünde bulundurularak “*ne*”, “*me*” ve “*ya*” kelimelerinin ilişkisi üzerinde durulması gerektiğini belirtmiştir (2003: 85).

Nergis Biray, “*Kazak Türkçesinde “ne” Kelimesi ve İşlevleri*” adlı çalışmasında *ne* bağlacının kökeni ile ilgili Bilge Özkan Nalbant’ın görüşleri dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte *ne* kelimesinin Kazak Türkçesinde tek başına bağlama edatı olarak kullanımını sürdürdüğünü belirtmiştir (2013: 214).

Bu çalışmada *ne* bağlacının kökeni ve kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında yukarıda kısa bir bilgi verildikten sonra Tölögön Kasımbekov’un “*Kelkel*” ve “*Sıngan Kılıç*” adlı tarihi romanları örneğinde Kırgız Türkçesindeki kullanımı ve işlevleri üzerinde durulacaktır.

Söz konusu romanlarda geçen “*ne*” bağlama edatı, tespit ettiğimiz cümlelerde yaygın olarak “*ne...ne...*” göreviyle birlikte “*ya...ya...*”, “*da...de...*”, “*hem...hem...*” ve “*mi...mi...*” görevinde kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle tespit ettiğimiz bu cümleler, beş başlık altında ele alınmıştır.

2. “Ne” Bağlacının “ne...ne...” Görevinde Kullanılması

Bu başlık altında incelemiş olduğumuz cümlelerde geçen “*ne...ne...*” bağlacı cümle içerisinde hiçbir ifade için kullanıldığı görülmektedir.

Kemise kemiyt, biröö da akıldı aşırıp, köböytüp almakçı bolup da, ne aşırıp, ne köböytüp ala albayt- çöyçögünön aşırıp tögülöt (Kelkel, 1990: 58).

“Eksilirse eksilir, biri de çıkıp aklını kullanarak çoğaltmak istese de ne arttırıp ne de çoğaltamaz, çanağından taşar”.

Ne çögö albay, ne cez buylasın cırdırıp kete albay kazıkka tınımsız aylanıp turgandır (Kelkel, 1990: 61).

“Ne çöküp ne bakır olan burunsağını yırtıp gidemeden kazık etrafında durmadan dönüyor olmalıdır”.

Komuzçu da meltirey közün cumgan boydon, korduk menen öçöştük, kaygı menen kayrat, sinuu menen ergüü arasında ne ölüm kasireti, ne ömürdün ümüt nişanası, arañ gana tinoosunan üzül-kesil gana demi kalgan (Kelkel, 1990: 126).

“Kopuzcu da sessizce gözleri kapalı şekilde, eziyet ile intikam, kaygı ile gayret, kırılma ile dinlenme arasında ne ölüm hasreti ne ömrün ümit nişanesi, sadece boğazında kısık bir nefesi kalmıştı”.

Ne soylogon cılan sorup ketpey, ne şimşigen tülkü cep ötpöy, ne tünküsünükü, kündüzü ılaçın tap kılbay bağıştıgo?! (Kelkel, 1990: 179)

“Ne sürünen yılan yutmadan ne iz süren tilki yemeden ne de gece gündüz kuşa yem etmeden beslemişlerdi ya?!”.

... Turmuş erecesi, adebi, mıyzamı ne cıgaçka, ne köp terige, ne taşka, ne bışırılğan ılayga cazılbay oozeki aytılp kelgen el (Kelkel, 1990: 193).

“Hayat tarzı, adabı, töresi ne ağaca, ne deriye, ne taşta, ne pişirilmiş çamura yazılmadan sözlü olarak söylene gelen halk”.

Biz taraptan ne bir kısım, ne bir taarında turgan birdeme dele bolo koygon çok (Kelkel, 1990: 195).

“Bizim tarafımızdan ne bir baskı, ne de darıltacak bir şey olmadı”.

Bu sapar ne kızıulugu taragan, ne kuulanganı- keypi kadırese cumşarıp kalgan (Kelkel, 1990: 204).

“Bu sefer ne siniri dağılmıştı, ne de kurnazlığı- şekli tamamen yumuşamıştı”.

Oşol tapta bir tarapka kayırlıgıs bolup kete berer, ne ömür, ne ölüm, tobokelge baş baylaar sanaanın akırına cakındadı (Kelkel, 1990: 237).

“O sırada bir yana kımıldayamayacak şekilde gider, ne ömür, ne ölüm, teslim olduğu kaygının sonuna yaklaştı”.

Ne özüörünön, ne bötöndön kim, kaysı törö uşintip anı tüşünüp, kastarlap, anı adam, anı ırçı dep baalap oturdu ele?! (Kelkel, 1990: 255).

“Ne kendilerinden, ne yabancılardan birisi, hiç bir bey bu şekilde onu anlayarak, destekleyerek; onu insan, ozan diye değerlendirmişti”.

Ne bir daragı, ne bir catkan taşı aga çooçun emestey (Kelkel, 1990: 283).

“Ne bir ağacı, ne de yattığı bir taşı ona yabancı gibi değil”.

Bul cerdik bolbosom ele eç bir ne alasam, ne bersem çok ele kanın moynuma kötörö berembi biröönün (Kelkel, 1990: 314).

“Buralı olmadığım halde, ne hiçbir alacağım, ne de vereceğim yokken birisinin kanını üstlenecek miyim?”.

Kuday urup, ne kök keltek menen, ne şirin söz menen oñgo bastıra albay otursak emi?! (Kelkel, 1990: 324).

“Allah kahretsin, ne dayak ile ne de tatlı söz ile doğru yola koyamadan kalırsak şimdi”.

Az kor bolup ne kудaydan, ne pendeden buga aralcı tabılbagandan soñ (Kelkel, 1990: 347).

“Az hor olmuş, ne Huda’dan ne de kuldandan yardım olmadığı için”.

Tişteym desem azuum bolboso, süzöyün desem müyüzüm bolboso, ne korunarga köñülüm, cılınarga tügüm bolboso! (Kelkel, 1990: 364).

“Isırmak için dişim, toslamak için boynuzum olmasa, ne korunmağa gönlüm, (ne de) ısınmağa tüyüm olur!”.

Caş cubandın kumar otun ne abiyir kütüm, ne şariyat adebi, ne küñçül erdin kaarı calp öçürdü belem, eki cagın karanıp, kirip ketti üyünö (Kelkel, 1990: 131).

“Genç kumanın arzularını ne vicdanı, ne şariat adabı, ne nöbetleşe kocanın kahrı söndürmüştü, etrafına bakınarak evine girdi”.

Erini kımtılap, kılıçtı sabınan bek karmap, közün cuma toktolo kaldı basmacı, oşol tapta bütkül oy-sanaası kumkuut bolo, uşul azır ne kılıçtı şiltepkalar, ne taşka çabar abalda (Kelkel, 1990: 314).

“Eyerini düzeltip kılıcını sapından sımsıkı tutarak gözleri kapalı şekilde durdu kaldı basmacı, o sırada bütün düşünceleri sarsılarak ne kılıcı sallayacak ne de taşla vuracak durumda”.

Bir ubakta, dağı ele közün açpay, köñülünö tüşköñ acayıp nişanadan ne süyüngön, ne sürdöngön abalda demige kübürödü eşen (Kelkel, 1990: 103).

“O sırada, hala gözünü açmadan beğendiği acayıp nişaneden ne sevinmiş ne de çekinmiş bir halde nefes nefese kalarak mırıldadı hoca”.

Kurmancan baybiçe ne çıdap, ne “özüm cebegen et boroku bolsun” dep taba oylop otura albay bel baylap kelip turganı boluçu (Kelkel, 1990: 117).

“Kurmancan Hatun ne dayanarak, ne de “kendim yemediğim fokur fokur olsun” diye düşünerek oturamadan hazırlanıp gelmişti”.

-Ne özübüz çooçup, ne alardı çooçutup albaylı, böödö atış bolup ketpesin (Kelkel, 1990: 332).

“-Ne kendimiz ürküp ne de onları korkutmayalım, beyhude savaş çıkmasın”.

Inagının suroosuna ne baş çaykagan çok, ne baş iygen çok (Sıngan Kılıç, 1998: 77).

“Arkadaşının sorusuna ne kafa salladığı, ne başını eğdiği yok”.

Kaçanga deyre birin toodo, birin oydo, ne ölüktön, ne tirikten kabar alışpay, calgızdap kor bolup cürösünör?! (Sıngan Kılıç, 1998: 141).

“Nereye kadar biriniz dağda, biriniz ovada, ne ölüden ne de diriden haber almadan yalnız başınıza hor olarak yaşarsınız”.

Ne kubanıç, ne kooptu bir okuya sezgeni belgisiz (Sıngan Kılıç, 1998: 151).

“Ne mutlu, ne de tehlikeli bir hadise sezdiği belirsiz”.

Ne kaygırbay, ne kubanbay nesteyip kala berdi (Sıngan Kılıç, 1998: 154).

“Ne kaygılandı ne sevindi, nutku tutuldu”.

Ne kural kezep, ne kerney bakıldatıp, aldınan çıkkın el bolgon çok (Sıngan Kılıç, 1998: 158).

“Ne silah dayayıp, ne de borazan üfleyerek karşılayan halk olmadı”.

Kurmancan meltirep cer tiktep, kabagınan ne kubanganı, ne çooçuganı baykalbay tuncuray tüştü (Singan Kılıç, 1998: 163).

“Kurmancan sessizce yere bakarak çehresinden ne sevindiği ne de korktuğu bilinmeden sessizliğe büründü”.

Eñ artta Abilbiy, irañinen ne kubanç, ne koop körünböyt (Singan Kılıç, 1998: 325).

“En arkada Abil Bey, renginden ne sevinç ne de endişe anlaşılır”.

Şabdan- murza, sıpaa, sılık, kılaysan kara murutunan cımıyıp, közü külündöp dili tazabı, ne kebinen bemaani, ne cüzünön beyadep birdeme ketirbeyt (Singan Kılıç, 1998: 430).

“Şabdan Mirza, nazik, kibar, azıcık kara bıyığı altından sırtarak gözleri gülümseyip gönlü temiz midir ne sözlerinden manasız, ne de yüzünden edepsiz bir şey görülür”.

Ne kimdir biröönü izdeybi, ne tirüü biröö barbı deybi (Singan Kılıç, 1998: 121).

“Ne birini arar, ne diri biri var mı der”.

Meyli, ne şıltoo aytıp, ne doo aytıp kiñirılıp oturbaylı (Singan Kılıç, 1998: 162).

“Tamam, ne bahane üreterek ne de dava ederek kırılmayalım”.

3. “Ne” Bağlacının “da...de...” Görevinde Kullanılması

Bu başlık altında incelemiş olduğumuz cümlelerde geçen “ne...ne...” bağlacı cümle içerisinde hepsini ifade etmek için karşılaştırma edatı olan “da...de...” edatı görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Biröönün tuuganı, biröönün tamur-söögü, işi kılıp, kıybağan adamı kelip, ne kaytarı, ne uşulboydon dareksiz keteri bolcogus, koş aytışıp kaluuga kelişken (Kelkel, 1990: 127).

“Birisinin akrabası, birisinin can ciğeri, bir şekilde, kıyamadığı insanı gelip dönüşü de, bundan böyle habersiz gideceği de belirsiz, vedalaşmaya gelmişlerdi”.

Ne oozaçpay, ne köz irmebey meltirep ele tiktep oturat (Singan Kılıç, 1998: 75).

“Ağız da açmadan, göz de kırpmadan sessizce bakıyor”.

Ne ökünörün, ne köñülgö tötök kılarnı takmınday albayt, ne “tagdır uşugo” dep, müñküröp moyun sunalbayt (Singan Kılıç, 1998: 450).

“Pişman olacağını da, memnun olacağını da tahmin edemez, “hayat budur galiba” diye kaygılanarak da teslim olamaz”.

-Ookat kılıp bere albasam, cakañardı ağartıp tura albasam, ne beri bolboy, ne narı bolboy... (Singan Kılıç, 1998: 224).

“- Yemek de yapamam, yakanızı da ağartamam, ne ileri ne de geri olmadan...”.

4. “Ne” Bağlacının “mı...mı...” Görevinde Kullanılması

Bu başlık altında incelemiş olduğumuz cümlelerde geçen “ne...ne...” bağlacının cümle içerisinde kuvvetlendirme edatı olan “mı...mı...” edatı görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Irsayıp külgön bolup ne irakmatı, ne keyişi ekeni belgisiz (Kelkel, 1990: 87).

“Sırtarak gülüyormuş gibi teşekkürü mü kaygısı mı olduğu belirsiz”.

Kantalagan kızıl köz, ne tabalaganıbı, ne booru açıganıbı, köpkö imerip tiktedi (Kelkel, 1990: 121).

“Kızarmış olan kızıl göz, sevinç midir, acıma mıdır uzun süre baktı”.

Cönü çok, obu çok dımak kütküdüy Kurmancan-bübü ne han ordosunda, ne bek örgöösündö tuulgan bele?! (Kelkel, 1990: 150).

“Sebepsiz, yersiz istek içinde olacak kadar Kurmancan han sarayında mı, beyin otağında mı doğmuştu?!”.

Ne sürdödübü, ne şaşıldıbı, celdiregendey tez kayırıp bütörö cürögü düküldöp oturup kaldı (Kelkel, 1990: 388).

“Heyecandan mı, aceleden mi, çabucak bitirerek oturdu kaldı”.

Üç kıl, üç başka çınalıp küülönöt, çertkende birin biri toluktagan üç ün çıgat da, oñ koldun kağışına, sol koldun beş mancasının terip basışına caraşa mukamdalıp, adamdın oynasanaasındagı ne armanbı, ne nazduu köñülbü, ne albuut kubanıçıbı, ne parendenin sayraşı, ne keñ tabiygattın şardanşañbı, işi kılıp özgöçö bir maani tuydurgan köp ün tolkunı- küü caralat (Kelkel, 1990: 389).

“Üç kıl, üç farklı şekilde akort edilir, çaldığında birbirini tamamlayan üç ses çıkar, sağ elin vuruşuna, sol elin beş parmağının basmasına göre nağme çıkararak insanın düşüncelerindeki ukde midir, nazlı gönül mü, ateşli sevinç mi, yoksa kuşların ötüşü mü veya geniş tabiatın neşesi mi, bir şekilde ayrı bir anlam hissettiren birçok ses dalgası- nağme ortaya çıkar”.

Kulan çaar argımak temindirbey ne baskanı, ne uçkanı sezilbey (Sıngan Kılıç, 1998: 387).

“Kulan boz at, ayaklarına üzengi vurmaktan yürüdüğü mü uçtuğu mu hissedilmeden”.

5. “Ne” Bağlacının “hem...hem...” Görevinde Kullanılması

Bu başlık altında incelemiş olduğumuz cümlelerde geçen “ne...ne...” bağlacının cümle içerisinde hepsini ifade etmek için karşılaştırma edatı olan “hem...hem...” görevinde kullanıldığı görülmektedir.

A tayekesi bopboz, korlugunun eki közünön çaş körünö ne kurgabay, ne tögülüp ketpey cıltırap turğan (Kelkel, 1990: 76).

“Dayısının rengi solmuş, iki gözü yaşlı, hem kurumadan hem dökülmeden parlayıp duruyor”.

Törö alaktap, ne ırdooçunu “koy” debey, ne aydooçudan ayoo suranbay ulam Toktoguldu korgoloy, ulam sop kamçıga öz tula boyun dalbas kıla toskulayt (Kelkel, 1990: 130).

“Efendi korkudan gözleri fırlayacakmış gibi hem şarkıcıya “yapma” demeden, hem de sürgün edecek olandan af dileyemedi Toktogul’u koruyarak kırbaçlara karşı kendi vücudunu siper ediyordu”.

Ne süyünö albay, ne kaygıra albay, oozuna söz kirbey cer tiktep oturup kaldı Toktogul (Kelkel, 1990: 184).

“Hem sevinmeden, hem de kaygılanmadan ağzına söz gelmeden yere bakarak durdu kaldı Toktogul”.

Ne kamçı üyürüpöy, ne temintpey, beli solk etpey, soorusu kıl etpey corgolop barattı (Kelkel, 1990: 187).

“Hem kamçı sallamadan, hem üzengiye vurmaktan, beli kıpırdamadan, sağrısı kıpırdamadan hızlıca yürüyordu”.

Ne eerçiy alışpay, ne ters burulup ketişe alışpay dendaroo bolo añkayıştı (Kelkel, 1990: 196).

“Hem arkasından gidemeden, hem ayrı düşmeden müteredit şekilde ağzı açık vaziyette kaldılar”.

“O, attıñ ay... ne Kerimbaydın kolunan ölböy, ne alıskı Sibirda çok bolboy... attıñ ay, emi uşu adam sıyagınan ketken karakçılardıñ kolunan ölüm tabamınbı?” (Kelkel, 1990: 310).

“Hey, eyvah... Hem Kerimbay’ın elinden ölmeden, hem de uzaktaki Sibiryada yok olmadan... Eyvah, şimdi bu insanlığı yitirmiş haramilerin elinden mi ölürüm”.

Ne canduunun şıbışı emes, ne şamal epkini emes, ne daraktın şooduru emes, bu öz sanaasınan gana caralğan künügö miñ kaytalangan şokum (Kelkel, 1990: 392).

“Hem bir canlının sesi, hem rüzgârın esintisi, hem de ağacın gıcirtısı değil, bu sadece kendi kaygısından ortaya çıkan her gün bin kez tekrarlanan sestir”.

Ne sezip, ne kimdir biröödön ayla suragısı gelgendey, ne akılı aldastay tüşkündöy Maamıtбек eki cagın, artın kaysañday karanıp aldı (Kelkel, 1990: 155).

“Hem sezip, hem herhangi birisinden çare bekler gibi hem de akılı telaşa kapılmışçasına Mamıtбек iki yanına ve arkasına bakındı”.

Ne tootmokson, ne atanın köñülgö albamaksan boluşup kemsintti (Kelkel, 1990: 90).

“Hem umursamamış hem de atayı dikkate almamış gibi küçümsediler”.

“Vaay, canga ölçögön buudanın tartuulap ciberdigo bizdin bek, bu ne canın, ne imanın koşo bergeni...” dep camandıkka coorup, kalıp kalıştı (Kelkel, 1990: 240).

“Eyvah, en sevdiği atını hediye etti bizim bey, bu hem canını, hem imanını birlikte vermesidir...” diye kötülüğe yordular”.

-Atı tuylap, eki közü ne kan köksöp, ne ıylamsırap, çaşıldana kızarıp çıktı (Kelkel, 1990: 341).

“-Atı huysuzlanarak iki gözü hem kan hem de gözyaşı dökerek yşarıp kızardı”.

Öz ömürü tespedey sanalıp, az da bolso ne cakşı küñün, köpbolso da ne tartkan azabın estep, türkün adamdın üröyü köz aldına kelip, biröñünün aytkan ne cumşak, ne katuu sözü, ne çağır, ne muñayım ünü kulağına cañılanıp, ömür sabaktarın kayradan öz baamınan ötköröt (Kelkel, 1990: 386).

“Kendi ömrü tespih gibi sayılarak az da olsa hem iyi günlerini, çok olsa da hem çektiği azapları hatırlayarak türlü insanın sureti gözleri önüne gelerek birisinin söylediği ne tatlı ne sert sözü, ne keskin ne mülayim sesi kulağında yankılanarak hayat öyküsünü kendi zihninden geçirir”.

Ne tışka çıgıp cer körböppüz, ne öskön bir elden taalim alalı debeppiz (Singan Kılıç, 1998: 160).

“Hem dışarı çıkıp yer görmemişiz, hem de gelişmiş bir halktan talim alalım dememişiz”.

-Ne er cırgalın körbösöm, ne bala cıtın sezbesem- ubayı kaysı ömürdün (Singan Kılıç, 1998: 252).

“-Hem koca rahatını görmesem, hem çocuk kokusunu hissetmesem- kaygısı nedir ömrün”.

6. “Ne” Bağlacının “ya...ya...” Görevinde Kullanılması

Bu başlık altında incelemiş olduğumuz cümlelerde geçen “ne...ne...” bağlacının cümle içerisinde karşılaştırılan unsurlardan birini ifade etmek için “ya...ya...” karşılaştırma edatı görevinde kullanıldığı görülmektedir.

“*Me, baykuş, moynuña ne sıyırtmak tüşörünö, ne bir ok zarp boloruna az kaldı, me armanındı çıkarıp al...*” *değendi tüşündü Toktogul anın közünön* (Kelkel, 1990: 25).

“Al, zavallı, boynuna ya kement geçecek, ya bir ok saplanacak az kaldı, al içindeki endişelerini çıkart...” dediğini anladı Toktogul onun gözlerinden”.

Birööo şol tapta ne tıştan kirip, ne tündüktön tüşüp kelerin kütökön sıyaktuu ulam baş burup, karana berdi (Kelkel, 1990: 154).

“Birisini o sırada ya dışarıdan girip ya da tepeden ineceğini bekliyormuşçasına süreli etrafına bakındı”.

Bir balee bar... Ne kızıl asker keke catat, ne Moydun birdeme bolgon...(Kelkel, 1990: 335).

“Bir felaket var... Ya kızıl asker geliyor, ya da Moydun’a bir şey oldu...”.

Ne kulağı çıp büttü, ne tyaktan atışuu toktodu (Kelkel, 1990: 342).

“Ya kulağının zarı patladı ya da uzaktaki atışma durdu”.

“*Ee...-dep, anı ne urunar buyum, ne miner at sıyaktuu mamile kılğanına asteydil köñülü sındı Toktoguldun* (Kelkel, 1990: 93)”.

“*Ee...- diye onu ya kullanacak eşya, ya binecek at gibi muamele ettiği için gönlü kırıldı Toktogul’un*”.

Ne cüyö suraşka, ne batasın almakka, ne cön ele salam aytıp cüz körüşüp koymokko kelgen el köp (Kelkel, 1990: 98).

“Ya hal hatır sormaya, ya duasın almağa, ya öylesine selam verip görüşmek için gelenler çok”.

Közünön zaar kördü Moydun, oşol zamat ne tarıntıp, ne uyalıp kaluu orduna itatayı tutuldu (Kelkel, 1990: 327).

“Gözlerinden zehir gördü Moydun, o sırada ya darılıp ya da utanmak yerine öfkesine hâkim olamadı”.

Ne başı aylanıp ketti, ne körböy küyöyün dedi, Enver paşa kayta kayrılıp karay albay te aldı cakta arkan boyu kalgan ayrı belesten közü ötüp, oozun aça entigip, kulaçtap cıgıldı (Kelkel, 1990: 341).

“Ya başı döndü, ya da görmeden kahrolayım dedi, Enver Paşa geri dönüp bakmadan ta ileride küçücük kalan kıra bakarak ağzını açıp nefes nefese kalarak kollarını açıp yere serildi”.

Biyliği da çoñ akimderibiz bar, al akimder ne caratat, ne caratpay koyo alat (Singan Kılıç, 1998: 437).

“Yönetimi yüksek idarecilerimiz var, o idareciler ya uygun görürler ya da uygun görmeyebilirler”.

Akırı mindan ne öz kanı menen cuunup, ne başka dağı biröönün kanına satıp almayınca kutulbasına közü cetip cürgön (Singan Kılıç, 1998: 160).

“Sonunda bundan ya kendi kanı ile yıkanıp, ya da başka birisinin kanını satın almadan kurtulamayacağımı kestirmişti”.

Bügün biz kılğan şartname erteñki küni ne caratılбай, ne kem baa bolup kalsa, orustar curtkı eçteme emes, a bizdin birtke curttun başına kıyınçılık tüşüp kalat (Singan Kılıç, 1998: 437).

“Bugün bizim yaptığımız şartname yarın ya uygun görülmezse ya eksik değerlendirilirse Ruslar vatan için bir şey değil, bizim küçücük yurdun başına zor günler gelir”.

7. Sonuç

“Ne” bağlacının cümle içerisinde kullanım özellikleri üzerinde yapılmış olan çalışmalara baktığımızda Türkiye’de yapılan çalışmalarda daha ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir. Kırgızistan’da yapılan çalışmalarda ise “ne” bağlacı “ce” bağlacı ile birlikte değerlendirilerek “ne” bağlacı ile kurulmuş örneklerin bulunmadığı dikkatimizi çekmektedir. Çünkü Kırgızistan’da bu konu üzerinde ayrıntılı çalışmalar mevcut değildir.

Cümlelerde geçen “ne” bağlacının kökeni ile ilgili Türkiyeli bilim adamları birbirinden farklı olarak Farsça veya Türkçe olarak değerlendirirlerken Kırgızistan’daki çalışmalarda da özellikle iki farklı “ne...ne...” bağlacının olduğunu ve bunlardan birinin Türkçe diğeri ise Farsça olduğu belirtilmiştir.

Çalışmada ele aldığımız romanlarda yaygın olarak “ne...ne...” bağlacının kullanıldığı cümleler tespit edilmiştir. Bu cümlelerde geçen “ne...ne...” bağlacı, Türkiye Türkçesinde “hiçbiri” anlamında kurulan “ne...ne...” bağlacı görevinin yanında incelediğimiz cümlelerde “hem...hem...”, “da...de...”, “mi...mi...”, “ya...ya...” görevinde de kullanıldığı görülmektedir.

Bu nedenle “ne...ne...” bağlacının kullanımı ve kökeniyle ilgili yukarıda Yudahin, Radloff, Nalbant ve Biray’ın vermiş olduğu bilgiler dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmelidir. Çünkü incelediğimiz cümlelerde “ne...ne...” bağlacının farklı görevlerde kullanılması, diğer Türk lehçelerindeki durumu üzerine yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz.

Özellikle Yudahin ile Radloff’un vermiş olduğu bilgilerden hareketle Kırgız Türkçesinde iki farklı “ne...ne...” bağlacının olduğunu ve bunlardan birinin “hiçbiri” anlamında kullanılan Farsçadaki “ne” olduğunu ve bunun yanında “ya...ya...” görevinde kullanılan Türkçe “ne...ne...” bağlacının olduğunu söylemek mümkündür.

Yudahin, “ne” bağlacının Kırgız Türkçesinin güney ağzında “hiçbiri” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca ele aldığımız eserlerde de Kırgızistan’ın güney bölgesinde meydana gelen olaylar anlatıldığı için Kırgız Türkçesinin güney ağzının dil özellikleri yansıtılmıştır.

Kaynaklar


- Azırka Kırgız Adabiy Tili (2009). Bişkek: Avrasya Press.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Bilgegil, M.K. (1982). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Biray, N. (2013). Kazak Türkçesinde “Ne” Kelimesi ve İşlevleri. *Turkish Studies*, 8/9, s. 207-216.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (Çev. Ali Ulvi Elove). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (1997). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın.
- Güneş, S. (1997). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasımbekov, T. (1990). *Kelkel*. Frunze: Mektep Basması.

- Kasimbekov, T. (1998). *Singan Kılıç*. Bişkek: Kırgızstan Basma Üyü.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*. (1980). Frunze: “İlim” Basması.
- Koç, N. (1990). *Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Murataliyev, M. (1959). *Azırkı Kırgız Tilindegi Baylamtalar*. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, Til cana Adabiyat İnstitutu.
- Nalbant, B. Ö. (2003). Ne Kelimesinin Farklı Bir Kullanılışı Üzerine. *Türkoloji Dergisi*. XVI. Cilt. Sayı:1. s.73-86.
- Radloff, V.V. (1905). *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, C.3, 1.Bölüm, Petersburg.
- Türkçe Sözlük*. (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K.K. (1965b). *Kırgızça- Orusça Sözdük*, Moskva: “Sovetskaya Entsiklopediya” Basması.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1227996>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 02.01.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.06.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Çelik, G. ve Çelik, Ö. (2023). Türk Soylulara Türkçe Öğretiminde Sıkça Karşılaşılan Noktalama İşaretleri Sorunları Ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 105-116.

**TÜRK SOYLULARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SIKÇA KARŞILAŞILAN
NOKTALAMA İŞARETLERİ SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**
Common punctuation problems in teaching Turkish to speakers of other Turkic languages and solutions


GÖKCAN ÇELİK¹
ÖZKAN ÇELİK²

Öz

Noktalama işaretlerinin dilin yapı ve anlam özelliklerini korumada ve işleyişini sağlamada önemli görevleri vardır. Daha açık bir ifadeyle, noktalama işaretleri metnin daha kolay yazılmasını ve daha net anlaşılmasını sağlar. Bu bağlamda, hem ana dil öğretiminde hem de yabancı dil öğretiminde önem verilmesi gereken bir husustur.

Bu çalışmanın amacı, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi hazırlık sınıflarında Türkiye Türkçesi öğrenen Türk soylu öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinde sıkça yaptıkları noktalama hatalarını araştırmak, bu hataların sebeplerini irdelemek ve bu hataların giderilmesine ilişkin çözüm önerileri sunmaktır. Araştırmaya B1 düzeyinde ana dili Kırgızca ve Rusça olan 96 Türk soylu öğrenci katılmıştır. Araştırmanın veri kaynağını bu öğrencilerin önceden belirlenen ve giriş paragrafı verilen bir masalın devamını yazma etkinliğinde ürettikleri metinler oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi metodu kullanılmış ve öğrencilerin bu metinlerde noktalama işaretleri konusunda sıkça yaptıkları hatalar tespit edilmiştir. Daha sonra bu hatalar alt başlıklar hâlinde sınıflandırılarak nedenleri yorumlanmıştır. Araştırmanın sonucunda tespit edilen hataların daha çok öğrencilerin ana dilleri olan Kırgızca ve Rusçanın etkisinden ve noktalama işaretlerinin kullanım yerlerine dair bilgi eksikliğinden kaynaklandığı görülmüştür. Araştırmanın bulgu ve sonuçlarından yola çıkarak yapılan değerlendirmeler ve öneriler, Türk soylulara Türkçe öğretiminde özellikle noktalama

¹Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü. Bişkek/ KIRGIZİSTAN. el-mek: gokcan.celik@manas.edu.kg

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0404-5591>

²Okutman, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü. Bişkek/ KIRGIZİSTAN. el-mek: ozkan.celik@manas.edu.kg

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4851-7186>

işaretlerinin kullanımında dikkat edilmesi gereken hususları göstermesi ve bu konuda öğrencilere düşen sorumlulukları ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Soylu, Yazma Becerisi, Noktalama İşaretleri

Abstract

Punctuation marks have important duties in preserving the structure and semantic features of the language and ensuring its functioning. In other words, punctuation marks make the text easier to write and understand more clearly. In this context, it is an issue that should be given importance in both mother tongue teaching and foreign language teaching.

The aim of this study is to investigate the punctuation errors frequently made by Turkic origin students learning Turkish in the preparatory classes of Kyrgyzstan-Turkey Manas University in their written expression skills, to examine the causes of these errors and to offer solutions for eliminating these errors. 96 students of Turkic origin, whose mother tongue is Kyrgyz and Russian at B1 level, participated in the research. The data source of the research consists of the texts that these students produced in the activity of writing the continuation of a tale, which was predetermined and given an introductory paragraph. In the research, the document analysis method, one of the qualitative research methods, was used and the mistakes that the students made about punctuation marks in these texts were determined. Later, these errors were classified under sub-headings and their reasons were interpreted. As a result of the research, it was seen that the errors detected were mostly caused by the influence of the students' mother tongues, Kyrgyz and Russian, and the lack of knowledge about the use of punctuation marks. The evaluations and suggestions made based on the findings and results of the research are important in terms of showing the points that should be considered especially in the use of punctuation marks in teaching Turkish to the Turkic origin students and revealing the responsibilities of the instructors in this regard.

Keywords: Turkic Origin, Writing Skills, Punctuation Marks

1. Giriş

Yabancı dil eğitimi okuma, dinleme, konuşma ve yazma olarak dört temel beceri üzerinden ilerlemektedir. Bu dört temel beceri birbiriyle sıkı bir ilişki içindedir. Dolayısıyla öğrenci öğrendiği yabancı dilde hem okuduğu ve dinlediğini anlamalı hem edindiği dil bilgisi yapılarını ve sözcükleri kullanarak konuşmalı bir de bunu kâğıda dökebilecek yeterlikte olmalıdır. İyi bir yabancı dil eğitiminde hedef tam anlamıyla budur. Ancak her ne kadar bu dört temel beceri birbiriyle sıkı ilişki içinde olsa da becerilerin öğrenci açısından kazanımı eş zamanlı değildir. Yapılan çalışmaların (Ungan, 2007; Çakır, 2010; Bağcı ve Başar, 2013; Tiryaki, 2013; Tağa ve Ünlü, 2103; Biçer, Çoban ve Bakır 2014; Genç, 2017; Aykaç, 2018) önemli bir kısmı ortaya koymuştur ki yazma eğitimi diğer beceriler arasında diğerlerine oranla en zor ve en uzun sürede kazanılan beceridir. Çünkü yazma becerisi öğrenciden duygu ve düşünce yoğunluğunu bir mantık çerçevesinde kâğıda dökebilmeyi, bunu yaparken de dil bilgisi yapılarını, yazım kurallarını, noktalama işaretlerini bilmesini ve doğru kullanmasını talep etmektedir. Bu talepler doğrultusunda bir metin oluşturmak genellikle öğrencileri ana dilinde de öğrendiği yabancı dilde de zorlamaktadır. Kaldı ki bu durum özellikle dil öğreniminde oldukça motivasyon bozucudur. Öte yandan eğitim amacıyla öğrenilen bir yabancı dilde öğrencinin yazma becerisi diğer becerilere oranla daha düşükse ve kendini ifade etmekte zorlanıyorsa derse olan ilgisinin azalacağı ve motivasyonunu kaybedeceği açıktır.

Yazma becerisinde temel hedef hiç şüphesiz iyi bir metin ortaya koymaktır. Bağdaşıklık ve tutarlılık başta olmak üzere bir metinde önemli olan hususlardan bir de noktalama işaretleridir. Daha açık bir ifadeyle, öğrenci öğrendiği yabancı dilin sahip olduğu yazım

kurallarını ve noktalama işaretlerini de bilmeli ve bunu oluşturduğu metinlerde doğru kullanmalıdır. Çünkü konuşma becerisinde kullanılan jest ve mimikler ile tonlamalar yazma becerisinde yerini yazım kurallarına ve noktalama işaretlerine bırakır. Özellikle de noktalama işaretlerini bilmek ve onları doğru kullanmak yazan ile okuyan arasında yaşanacak anlam kargaşasını önler. Kavcar, Oğuzkan ve Aksoy (2012: 42) da çalışmalarında sesin belirlediği anlatım değerinin yazılı anlatımda noktalama işaretlerinin sağladığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte noktalama işaretleri anlamı daha açık hâle getirdiği gibi yazının daha da kolay okunmasına zemin hazırlar. Anlamın temel birimi olan cümleleri ayırarak anlamı etkili kılar ve okuyucunun ilgisini uyanık tutmasını da kolaylaştırır (Erten, 1959: 2; Kavcar, Oğuzkan ve Sever, 2004: 84). Başka bir deyişle, noktalama işaretleri konuşma sırasındaki vurgu ve tonlamaların yerine geçtiğinden yazarın sesini okuyucuya ulaştıran en önemli araçlardır. Konuyla ilgili olarak Memiş & Kansızoğlu'nun (2022: 55) tespitleri oldukça yerindedir:

Birey yazarken içsel bir konuşma süreci geçirir ve bu iç konuşmaları yazıya aktararak bir mesaja dönüştürür. Oluşturduğu mesaj bir başkası tarafından okunduğunda ise süreç yazar açısından sonuçlanır. Okunan mesaj anlaşıldığında ise iletişim süreci tamamlanır. İşte noktalama işaretleri bu mesajın doğru anlaşılmasında ve konuşma sırasında yardımı alınan beden dili, vurgu, tonlama, ezgi, durak, ulama, ton ve uzunluk gibi unsurların yerinin doldurulmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Noktalama işaretleri kullanılmadığında veya yanlış kullanıldığında, yazıdaki anlam bulanıklaşır, cümlelerin ve cümleleri oluşturan öğelerin nerede başlayıp nerede bittiği belirsizleşir, bunu tespit etmek zorlaşır ve okunan metnin anlaşılması çok güç bir hâl alır. Bu açıdan noktalama işaretlerinin, etkili bir okuma ve yazma becerisi sahibi olabilmeleri için Türkçeyi yabancı/ikinci dil olarak öğrenenlere mutlaka öğretilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda noktalama işaretleri yazma becerisinin önemli bir bölümüdür. Bu durum yabancılara Türkçe öğretiminde olduğu kadar Türk soylulara Türkçe öğretiminde de geçerlidir.

2. Araştırmanın amacı ve önemi

Alanyazı incelediğinde noktalama hususunda yapılan çalışmaların yoğun olarak noktalama işaretlerinin kullanım becerilerine, noktalama işaretlerinin öğretiminde çeşitli yöntem, teknik ve stratejilerin işlevine yönelik (Uludağ, 2002; Ergin, 2009; Kara, 2010; Karakoyun, 2010; Kırbaş, 2010; Maden, 2013; Sever ve Memiş, 2013) olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı ise, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi hazırlık sınıflarında Türkiye Türkçesi öğrenen Türk soylu öğrencilerin yazılı anlatım becerilerinde sıkça yaptığı noktalama hatalarını araştırmak, bu hataların sebeplerini irdelemek ve çözüm önerileri sunmaktır. Araştırma sonucunda ortaya konulan hatalar alt başlıklar hâlinde tasnif edilmiş ve bu hataların nedenleri yorumlanmıştır. Araştırmanın bulgu ve sonuçlarından yola çıkarak yapılan değerlendirmeler ve öneriler, Türk soylulara Türkçe öğretiminde özellikle noktalama işaretlerinin kullanımında dikkat edilmesi gereken hususları göstermesi ve bu konuda öğrencilere düşen sorumlulukları ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

3. Araştırmanın çalışma grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu hazırlık sınıflarında Türkiye Türkçesi öğrenen B1 düzeyinde ana dili Kırgızca ve Rusça olan 96 Türk soylu öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma grubu *tabakalı örnekleme yöntemiyle* seçilmiştir. Araştırma evreninin yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik durum, eğitim vb. gibi açılardan homojen olmaması bu örnekleme yönteminin kullanılmasını zaruri kılmıştır.

4. Verilerin toplanması

Araştırmanın veri kaynağını bu öğrencilerin önceden belirlenen ve aşağıda giriş paragrafı verilen bir masalın devamını yazma etkinliğinde ürettikleri metinler oluşturmaktadır.

Aşağıdaki masalın devamını yazalım.

Bir varmış bir yokmuş. Çok eskiden bir padişah ve bu padişahın da üç oğlu varmış. Padişah çok hastaymış. Bir gün oğullarını yanına çağırıp şöyle demiş:

- Oğullarım biliyorsunuz, çok hastayım. Pek yakında bu dünyadan göç edeceğim...

Araştırmanın örneklemini oluşturan öğrencilerden yukarıda giriş paragrafı verilen masalın devamını yazmaları istenmiştir. Bu yöntemin seçilmesindeki başlıca faktör öğrencilerin B1 düzeyinde olmalarıdır, yani masalı devam ettirecek başta Belirsiz Geçmiş Zaman/Duyulan Geçmiş Zaman (-miş) dilbilgisi yapısı ile ihtiyaç duyacakları temel söz varlığını bilmeleridir. Bir diğer etmen ise, yazacakları masalı oluştururken daha önce ailesinden ve sosyal çevresinden duyduğu bir masala benzeterek daha rahat şekilde hareket etmelerini sağlamaktır. Deneme tarzındaki bir yazılı metinde kullanabileceği pek fazla noktalama işaretleri olmayacağından soru işareti (?), ünlem işareti (!), tırnak işareti (""), kısa çizgi (-), noktalı virgül (;) vb. gibi noktalama işaretlerini bolca kullanabileceği masal tarzının seçilmesi de bir diğer etmendir. Bu bağlamda B1 düzeyindeki 96 öğrencinin hemen hemen hepsi 60 dakikalık sürede yaklaşık iki sayfalık bir masal oluşturmuştur.

5. Verilerin analizi

Oluşturulan masallardaki noktalama işaretleriyle ilgili hataların tespitinde nitel araştırma yöntemlerinden *doküman analizi* metodu kullanılmıştır. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır (Karasar, 2005). Ayrıca, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesi olarak da tanımlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Böylelikle öğrencilerin noktalama işaretleri konusundaki yeterlik düzeyleri ve sıkça yaptıkları hatalar net bir şekilde tespit edilmiştir. Bu aşamada yorumlarda doğrudan alıntılara yapılacak yerlerde öğrencilerin ismi yerine Katılımcı 1 (K.1) şeklinde kısaltma ve kodlamalar da yapılmıştır.

6. Bulgular ve yorum

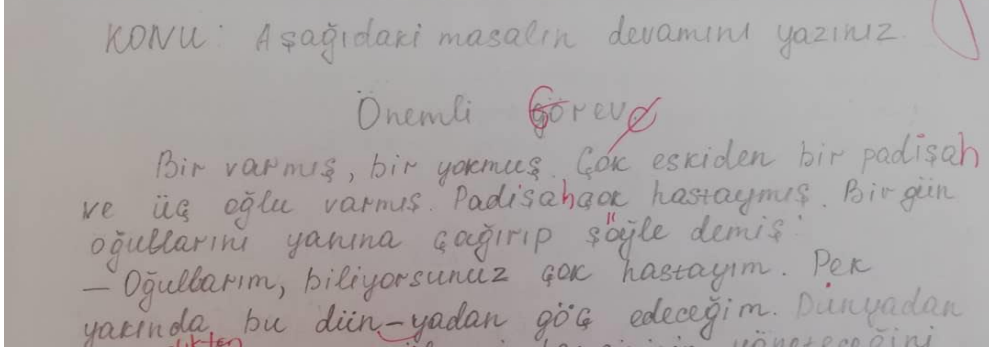
Katılımcıların oluşturdukları masalların içeriklerinde padişah, ölmeden önce tahtın kendinden sonraki varisini belirlemek için yarışmalar düzenlemiş, kimisinde bilmeceler sormuş, kimisinde oğullarından dünyanın en pahalı hediyelerini istemiş, kimisinde ise maharetlerini göstermelerini beklemiştir.

Metinler yazım ve noktalama açısından incelendiğinde ise öğrencilerin noktalama işaretlerinden özellikle nokta, virgül, tırnak işareti ve kısa çizginin kullanımında pek çok hata yaptığı görülmüştür. Ancak bu hatalar zikredilen işaretlerin tüm kullanımlarıyla ilgili değildir. Yanlış noktalama işaretlerinin kullanılması kadar gereksiz noktalama işaretlerine de yer verildiği saptanmıştır. Ayrıca Türkçedeki mevcut noktalama işaretlerinden pek çoğuna da yer verilmediği anlaşılmıştır.

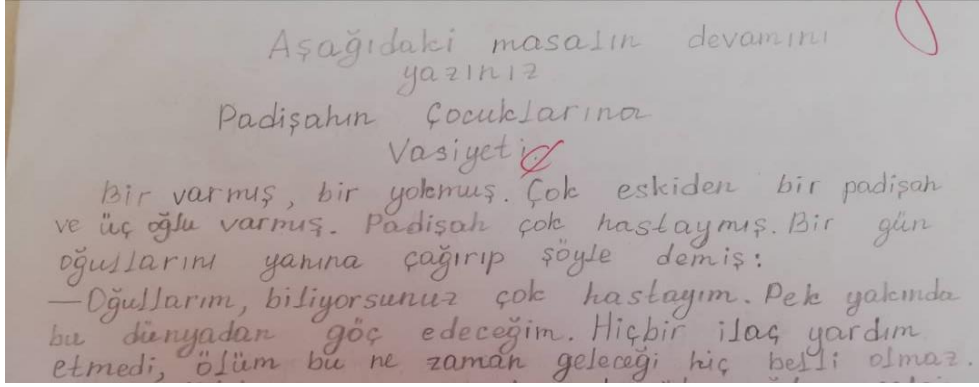
B1 düzeyindeki Türk soylu öğrenciler noktalı virgül, tek tırnak, ayraç çeşitleri gibi noktalama işaretlerine hiç yer vermezken, nokta, virgül, soru işareti, ünlem işareti, tırnak işareti, kısa çizgi gibi temel noktalama işaretlerini sıkça kullanmıştır. Bu kullanımlar sırasında yaptıkları yanlışları alt başlıklar hâlinde şöyle tasniflemek mümkündür.

6.1. Nokta işaretinin (.) kullanımı ile ilgili yapılan yanlışlar

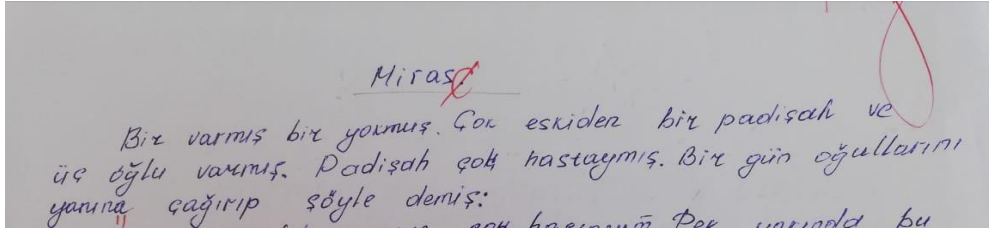
Araştırmaya katılan 96 öğrencinin çoğunluğunda biten cümle sonuna -kısmen tırnak içindeki cümlenin de- nokta koyma gerekliliğini yerine getirdiği ancak 42'sinin başlık yazarken de sonuna nokta koyduğu görülmüştür. Aşağıda numaralandırılmış bazı örneklerin resimleri verilmiştir:



Şekil 1: K.2'nin başlığındaki nokta işareti



Şekil 2: K.5'in başlığındaki nokta işareti



Şekil 3: K.11'in başlığındaki nokta işareti

Yukarıda verilen örneklerden başka;

Altın Kuş. (K7),

Tahtdaki Padişah. (K21) (Tahttaki Padişah),

Derinden Aşık prens. (K24) (Derinden Aşık Prens),

Nezaket. (K29),

Kralın İlginç Bir Hediyesi. (K39),

Taht oyunları. (K41) (Taht Oyunları),

Müslüman ülkenin yok oluş sebebi. (K31) (Müslüman (Bir) Ülkenin Yok Oluş Sebebi)

Padişahın isteği. (K56) (Padişahın İsteği),

En Güzel Hediye. (K33),

Köle Kral Oldu. (K62),

Genç Kralın Masalı (K67),

Kralın oğulları. (K74), (Kralın Oğulları)

Komşu ülkeler hikayesi. (K56) (Komşu Ülkeler(in) Hikâyesi),
Suçiçeği. (K56)

şeklindeki örnekler de toplanan veriler arasındadır. Bu durum öğrencilerin ana dili olan Kırgızcanın ve dolayısıyla Rusçanın yazım özellikleriyle doğrudan ilintilidir. Çünkü Sovyetler döneminde Türk lehçelerinin yazı dilleri oluşturulurken Rusça ile ortak olan Kiril alfabesi ve Rusça imlâ (yazım) kuralları dayatılmıştır (Özeren, 2019: 105). 1990 yılında Sovyetler Birliği resmen dağılmış ve akabinde Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmişse de Kırgız Türkçesinde yazım açısından hâlâ Rusça imlâ kuralları dikkate alınmaktadır.³ Bu nedenledir ki katılımcılar metinlerinde başlık yazımında ana dil etkisiyle (.) nokta kullanma eğilimindedirler.

6.2. Virgülün (,) kullanımı ile ilgili yapılan yanlışlar

TDK Yazım Kılavuzunda “Birbiri ardınca sıralanan eş görevli kelime ve kelime gruplarının arasına konur.”⁴ şeklinde ilk kullanım yeri belirtilen virgül işaretinin araştırma kapsamında öğrenciler tarafından doğru şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir, ancak sıralı cümleleri birbirinden ayırmak için konan virgül işaretinin genelde “ve” bağlacından hemen önce de bulunduğu görülmüştür. Aynı hatanın –(y)İp ulacından hemen sonra da yapıldığı tespit edilmiştir. Dönüt yapılırken öğrencilere nedeni sorulduğunda da “her ikisinde de sıralı cümleler ve/veya sıralı işleri ayırmak maksadıyla konduğu” bildirilmiştir.

Atlara binmişler, paralar(ı) almışlar, ve her biri kendi yoluna gitmiş. (K42)

Babasının parasını akıllı kitaplara harcamış, ve kralın hizmetinde kalmış. (K47)

Bütün gece çalışmış, yorulmuş, ve eve dönmüş. (K18)

Ben sadece seninle son dakikalarını geçirmek istiyorum, ve sevgimi sana hediye etmek istiyorum. (K83)

Babası tüm mücevherlere sahip, hazinesi dolu, ve oğlu kendinin sevgisinden hiçbir şey bulamadı. (K87)

(Babası tüm mücevherlere sahip, hazinesi dolu (ama) oğlu onun sevgisinden hiçbir şey bulamamış.)

Sabah onlar kızların(ı) çağırıp, bu haberi onlara bildirmişler. (K14)

Cadı da delikanlıya “Duy beni, ben sana hiçbir şey yapmam.” diye söylep, onu aldatıp, gitmiş. (K24)

(Cadı da delikanlıya “Duy beni, ben sana hiçbir şey yapmam.” diye söyleyerek onu aldatıp gitmiş.)

Bir gün kral şehirdeki bütün büyücüleri çağırıp, onlardan yardım istemiş. (K79)

Eşyaların topla, prensler yola çıkmış. (K5)

(Prensler eşyalarını toplayıp yola çıkmış.)

6.3. Tırnak işaretinin (“”) kullanımı ilgili yapılan yanlışlar

Araştırma kapsamında incelenen dokümanlarda en çok tırnak işaretiyle ilgili hatalara rastlanmıştır. Hemen hemen bütün dokümanlarda tırnak işaretinin bulunması hiç şüphesiz seçilen masal türünün diyaloglarla ilerlemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu durum öğrencilerin tırnak işaretinin kullanımıyla ilgili hatalarını da ortaya çıkarmıştır.

³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Özeren (2019). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım Sorunu), Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 3 (1), 104-121. DOI: 10.30563/turklad.515705

⁴ <https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/noktalama-isaretleri-aciklamalar/> Erişim Tarihi: 30.11.2022

Tırnak işaretinin kullanımında göze çarpan ilk durum cümle içinde verilen direkt cümlelerde tırnak işaretinin hiç kullanılmaması gelmektedir:

Reyyan tamam dedi. (K20) (Reyyan “Tamam.” dedi.)

Sen bu böreği küçük kardeşine ver demiş. (K2)

(“Sen bu böreği küçük kardeşine ver.” demiş.)

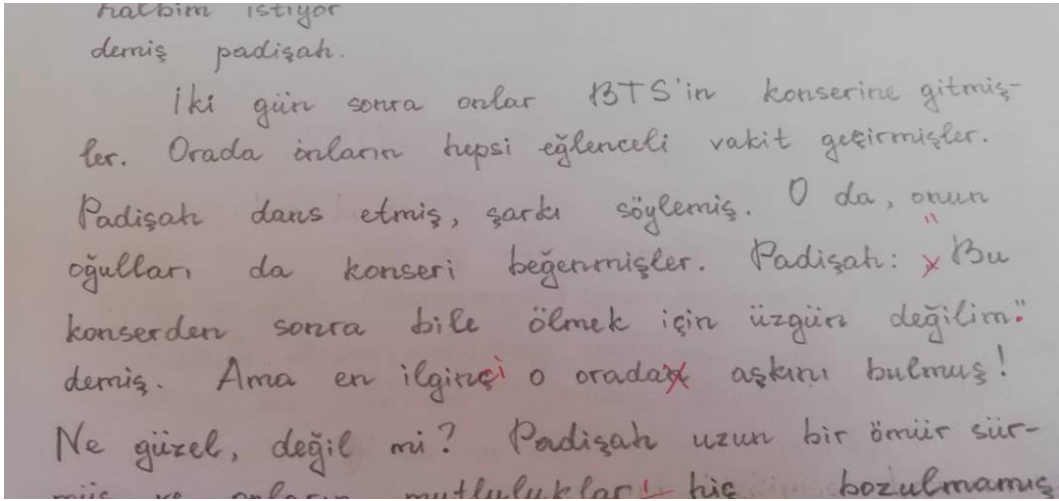
Orada kuşlar erkenden ötüyor beni uyandırıyor diye düşündü ve her şeyini hazırlayıp ormana gitmiş. (K46)

(“Orada kuşlar erken ötüyor, beni uyandırıyor.” diye düşündü ve her şeyini hazırlayıp ormana gitmiş.)

Oğlan benim için en önemli benim ailem diye cevap vermiş. (K58)

(Oğlan “Benim için en önemli (şey) ailem.” diye cevap vermiş.)

Tırnak işaretinin kullanıldığı durumlarda ise genelde birinin aşağıdan diğerinin yukarıdan yazılması söz konusu olmuştur. Örneğin;



Şekil 4: K22'nin kâğıdında görülen tırnak işareti ile ilgili hata

„Bu konserden sonra bile ölmek için üzgün değilim.” demiş.

cümlesindeki tırnak işaretinin yanlış kullanımı 27 katılımcıda daha tespit edilmiştir. Öğrenciler Türkçede tırnak işaretlerinin her birinin yukarıdan kullanıldığına dikkat etmeden ilk işareti aşağıdan ikincisini ise yukarıdan koymuştur. Bu durum yine ana dili etkisiyledir, çünkü Kırgızca ve Rusçada tırnak işaretlerinin ilki aşağıdan ikincisi yukarıdan konmaktadır. Buradan hareketle öğrencilerin işareti nerede kullanacaklarını bildiklerini ancak ileriye ket vurma bağlamında nasıl kullanacaklarını bilmediklerini söyleyebiliriz.

„Kim benim kızımı iyileştirirse kızımı onunla evlendireceğim.” demiş kral. (K19)

„Ben bir fikra anlatsam siz bana çiçeği hediye eder misiniz?” diye söylemiş. (K56)

„Oğullarım, bu üç tavuğu kimse görmediği bir yerde soğuşunuz gerek.” demiş. (K44),
(“Oğullarım, bu üç tavuğu kimsenin görmediği bir yerde kesmeniz gerek.” demiş.)

Kral: „Bizim hala oğlumuz olmadı. Ama biz oğlumuz olmasın(t) çok istedik.” demiş. (K91)

Tırnak işaretinin kullanımıyla ilgili bir diğer hata ise tırnak işareti ile alıntılanan cümlelerin sonuna gerekli noktalama işaretinin konulmadan tırnağın kapatılmasıdır. Örneğin;

Cadı “sen kimsin” diye sordu. (K24) (Cadı “Sen kimsin?” diye sordu.)

Kral “ok nereye çarparsa oradaki kızla evleneceksinler” diye emir emretmiş. (K14)

(Kral “Ok nereye düşerse oradaki kızla evleneceksiniz.” diye emretmiş.)

“bana samimi aşkı bulun o insanı kral seçeceğim” demiş. (K58)

(“Bana samimi aşkı bulun, onu kral seçeceğim.” demiş.)

Kral Bekzat ve Oroz gelmiş “ne oldu ne oldu” diye sormuşlar. (K42)

(Kral Bekzat ve Oroz gelmiş “Ne oldu? Ne oldu?” diye sormuşlar.)

Annesi “Çocuğum ben seni sırtımda taşıyım haydi sırtıma çık” demiş. (K63)

(Annesi “Çocuğum, ben seni sırtımda taşıyım, haydi sırtıma çık.” demiş.)

Vezir kralı “Torunlu olacaksınız” diye kandırmış. (K19)

(Vezir, kralı “Torun sahibi olacaksınız.” diye kandırmış.)

Konuşma çizgisi tercih edilen yerlerde konuşma çizgisinden hemen sonra tırnak işaretinin de kullanılması tırnak işaretleriyle ilgili tespit edilen son hatadır. Bu hatayı yapan öğrencilerin konuşma çizgisi kullanılan yerde tırnak işaretinin olamayacağını bilmedikleri açıktır. Örneğin;

Oğulları babasına – “Biz senin acın için bir çare bulacağız.” diye söz vermişler. (K22)
(Oğulları babasına “Biz senin acın için bir çare bulacağız.” diye söz vermişler.)

6.4. Kısa çizginin (tire) (-) kullanımı ile ilgili yapılan yanlışlar

Kısa çizginin kullanımıyla ilgili görülen yanlışlık ise tırnak içindeki cümlelerin bitiminden hemen sonra kısa çizgi konarak ana cümlelerin devam ettirilmesi şeklindedir. Böyle bir kullanım Türkçede yoktur. Ancak Rusçada tırnak içinde olan ya da olmayan alıntı cümlelerden sonra, konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlelerin bitiminde (bazen virgülün ardından) tire kullanılır (Özeren, 2019: 114). Bu da yine ana dil etkisiyle yapılan yanlışlardan biridir diyebiliriz.

“Sen benim müthiş kızım değilsin, sen faydasızın.” - diye kızın(ı) kovdu. (K51)

“Şimdi haydi gidip yarınki yarışmaya hazırlanın.” - diye sözünü bitirmiş. (K14)

“Sizde bir eksir (iksir) varmış.” - diyerek eksiri sormuşlar. (K24)

“... Sen karşılığında kral oldun zamanda beni baş vezir yap.” - diye Hasan’a söyledi. (K19) (Bunun karşılığında kral olduğun zaman sen de beni başvezir yap.” diye Hasan’a söyledi.)

Büyük oğlu Uğur “Sizden sonra ben kral olacağım, ne böyle kendini rahatsız ediyorsun.” - demiş.

„Bu nedenle ben sizlere miraslarımı bırakmam lazım.” - demiş. (K24)

(“Bu nedenle benim sizlere mirasımı bırakmam lazım.” demiş.)

7. Sonuçlar ve öneriler

Araştırmanın sonucunda B1 düzeyindeki Türk soylu öğrencilerin nokta, virgül, soru işareti, ünlem işareti, tırnak işareti, kısa çizgi gibi temel noktalama işaretlerini sıkça kullandıkları ancak kullanım sırasında pek çok hata yaptıkları tespit edilmiştir. Bunlar;

- başlıkta noktanın kullanılması,
- genelde “ve” bağlacından hemen önce ve -(y)İp ulacından hemen sonra virgül işaretinin konulması,

- cümle içinde verilen direkt cümlelerde tırnak işaretinin hiç kullanılmaması,
- tırnak işaretinin birinin aşağıdan diğerinin yukarıdan yazılması,
- tırnak işareti ile alıntılanan cümlenin sonuna gerekli noktalama işaretinin konulmadan tırnağın kapatılması,
- konuşma çizgisi tercih edilen yerlerde konuşma çizgisinden hemen sonra tırnak işaretinin de kullanılması,
- tırnak içindeki cümlenin bitiminden hemen sonra kısa çizgi konarak ana cümlenin devam ettirilmesidir.

Bu hataların bazılarının ana dil Kırgızca ve Rusçanın tesiriyle oluştuğu bazılarının ise işaretlerin kullanım yerlerine dair bilgi eksikliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Bununla birlikte Kırgızca ve Rusçanın etkisiyle yapılan hataları ileriye ket vurma bağlamında da değerlendirmek mümkündür. Bilindiği gibi *ket vurma* öğrenilmiş bir malzemenin hatırlanması sırasında ortaya çıkan bozucu etkiye denir. İkiye ayrılır “ileriye ket vurma” ve “geriye ket vurma”. *İleriye ket vurma*; öğrenilmiş iki malzemenin daha önce öğrenilen daha sonra (daha yeni olan) öğrenilmiş olanı hatırlamayı engellemesi ya da bozmasıdır (Gündoğdu, 2013: 177-178). Dolayısıyla öğrenciler Türkçe metin yazarken eski bilgileriyle yeni bilgileri arasındaki ayrımı her ne kadar dikkat etseler de yazım aşamasında eski bilgileri baskın geldiği için Türkçe noktalama işaretleri konusunda hata yapmaktadırlar. Bunun yanı sıra öğrencilerin noktalama işaretlerini temel anlamda tanıdıkları ancak kullanım yerlerine ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıkları saptanmıştır.

Yazılı metinlerde standardı ve yazım birliğini sağlamak, duygu ve düşünceleri daha açık şekilde ifade ederek anlatılmak istenenleri karşı tarafa iletme, sözün vurgu ve ton gibi özelliklerini göstererek konuşmadaki incelikleri yazıya aktarmakla görevli noktalama işaretleri Türkçede önemli bir husustur, ancak bu duruma yeterli ilgi gösterilmediği açıktır. Avrupa Ortak Çerçeve Metninde de noktalama ile ilgili yeterli açıklama yapılmaması da tezimizi destekler niteliktedir.

Noktalama işaretlerini öğretme ve öğrenme belirli bir süreci kapsar. Öğrenci, okuma metinlerinde karşılaştığı noktalama işaretlerinin görevlerini A1 seviyesinde yaptırılacak dikte çalışmaları ve sonrasında kontrollü-güdümlü yazma çalışmalarıyla öğrenecektir. Ancak burada öğreticinin yazma etkinliklerinin sonunda verdiği dönüt tek başına yeterli değildir, daha doğrusu tahta başında verilen bu dönütler anlık öğrenmeye yardımcı olurken bilgiyi kalıcı hâle getirmeye yetmemektedir. Öte yandan noktalama konusu öğreticinin inisiyatifine ve çabalarına bırakılacak kadar da basit bir konu değildir. Bu bağlamda noktalama işaretleri ile ilgili belli başlı önerilerimiz şöyledir:

- Noktalama işaretleri belirli bir program dâhilinde derslerde işlenmeli ve ders kitaplarına konu olarak girmelidir. İlk olarak nokta, virgül, soru işaret gibi temel noktalama işaretleri öğretilmelidir. Seviyelere ve işlenen metin türlerine göre de kullanım yerleri açıklanmalıdır.

- Ders kitaplarıyla birlikte çalışma kitaplarında da noktalama işaretlerinin kullanım yerlerini öğreten ve öğrettiğini pekiştiren alıştırmalar hazırlanmalıdır. Örneğin; 4-5 cümlelik bir paragraf yazılarak noktalama işaretleri boş bırakılmalı, öğrencilerden bu boşlukları uygun noktalama işaretleriyle tamamlamaları istenmelidir.

- Uygun okuma metinleri sadece doğru-yanlış, var-yok ya da çoktan seçmeli sorular üzerinden değil bir de noktalama üzerinden işlenmelidir. Metinler sınıf içinde okutulurken noktalama işaretlerine uygun olarak okunması, vurgulanması istenmelidir.

- Öğrenciye konuyla ilgili olarak başta TDK yayınları ve internet sitesi olmak üzere kaynaklık edecek materyaller gösterilmelidir. Böylece öğrenci gerektiğinde en güvenilir bilgiyi kendisi direkt edinebilmelidir.

• Noktalama işaretleriyle ilgili en az bir ara sınavda ya da kur sınavlarının birinde bir puanlık bir soru sorulmalı, yazılı anlatım sınavlarında puan kriterlerine noktalama işaretleri de eklenmelidir.

Böylelikle öğretmenler üzerlerine düşen sorumlulukları tam anlamıyla yerine getirecek, öğrenciler de yazma becerisinin bir bölümü olan noktalama işaretlerini doğru ve etkin şekilde öğrenecektir.

Kaynaklar

Aykaç, N. (2018). Yükseköğretim Öğrencilerinin Yazılı Anlatımlarında Noktalama İşaretlerini Kullanmama Nedenleri (Dicle Üniversitesi Ergani Myo Örneği). *Journal Of Social And Humanities Science Research*, 2018 Vol:5 / Issue:27, 2761-2769

Bağcı, H. ve Başar, U. (2013). Yazma Eğitimi. *Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı* içinde, Ed: M. Durmuş ve A. Okur, 309-331.

Biçer, N., Çoban, İ., ve Bakır, S. (2014). Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Karşılaştığı Sorunlar: Atatürk Üniversitesi Örneği. *Journal Of International Social Research*, 7(29), 125-135.

Çakır, İ. (2010). Yazma Becerisinin Kazanılması Yabancı Dil Öğretiminde Neden Zordur? *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 164-176.

Ergin, S. (2009). İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Noktalama İşaretlerini Kullanma Becerileri. *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.

Erten, C. (1959). *Örneklerle Noktalama* (3. Baskı). İstanbul: Bilgin Çocuk Yayınları.

Genç, H. N. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Eğitimi Bağlamında Yazım Ve Noktalama. *Dil Dergisi*, 168(2), 31-42.

Gündoğdu, R. (2013). *Öğrenmenin Doğası ve Temel Kavramlar*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.researchgate.net/profile/Rezzan-Guendogdu/publication/315387376_ogrenmenin_dogasi_ve_temel_kavramlar/links/58cfb40f458515b6ed8c13e5/ogrenmenin-dogasi-ve-temel-kavramlar.pdf Erişim Tarihi: 28.11.2022

Kara, E. (2010). Yazım, Noktalama Ve Dil Bilgisel Becerileri Kazandırma Bakımından 6. 7. 8. Sınıf Öğrenci Çalışma Kitaplarının İncelenmesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Erzincan.

Karakoyun, M. E. (2010). İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerine Noktalama İşaretlerinin Öğretiminde İşbirlikli Öğrenme Tekniklerinden Jıgsawı'nın Akademik Başarıya Etkisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Erzurum.

Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım.

Kavcar, C., Oğuzkan, F. ve Aksoy, Ö. (2012). *Yazılı ve Sözlü Anlatım* (9. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Kavcar, C., Oğuzkan, F. ve Sever, S. (2004). *Türkçe Öğretimi* (7. Baskı). Ankara: Engin Yayınları.

Kırbaş, B. (2010). Yeni Türkçe Ders Programına Göre İlköğretim Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Yaratıcı Yazma Çalışmalarının Yazım Noktalama ve Planlama Açısından Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Erzurum.

Maden, A. (2013). Aktif Öğrenme Tekniklerinin İlköğretim 6. Sınıf Öğrencilerinin Yazım Ve Noktalama Kuralları Başarısı ve Derse Karşı Tutumlarına Etkisi. *Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Erzurum.

Memiş, M. & Kansızoğlu, H. B. (2022). Türkçe Öğrenenlerin Noktalama İşaretlerinin Kullanımı Konusundaki Yetkinlik Düzeyleri. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(33), 54-72.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2006). *Avrupa Dilleri İçin Ortak Başvuru Metni*, öğrenme-öğretme-değerlendirme. Ankara: Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3 (1), 104-121 . DOI: 10.30563/turklad.515705

Sever, E. ve Memiş, A. (2013). Süreç Temelli Yazma Modellerinin İlkokul Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Yazım-Noktalama Becerisine ve Yazma Eğilimine Etkisi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 243- 259.

Tağa, T. ve Ünlü, S. (2103). Yazma Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 8(8), 1285-1299.

Tiryaki, E. N. (2013). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Eğitimi. *Türkiye: Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(1), 38-44.

Tiryaki, E.N. (2017). Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Öğrencilerin Metin Oluşturma Becerilerinin ve Sorunlarının Belirlenmesi, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 21-32, e-ISSN 2148-7510 dergipark.gov.tr/erziefd Doi numarası: 10.17556/erziefd.300077

Türk Dil Kurumu, <https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/noktalama-isaretleri-aciklamalar/> Erişim Tarihi: 30.11.2022

Uludağ, E. (2002). İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Yazım ve Noktalama Kurallarını Uygulama Beceri Düzeyleri. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 97-114.

Ungan, S. (2007). Yazma Becerisinin Geliştirmesi ve Önemi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 461-472.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1115835>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 12.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 30.05.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2023

Atıf / Citation

Muhammedoğlu, M. Y. (2023). Şamanizmde və Digər Qədim Türk Ədəbi Nümunələrində Təbiət-İnsan Münasibətləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 117-126.

ŞAMANİZMDƏ VƏ DİGƏR QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT-İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Nature-human relations in Shamanism and other ancient Turkic literature


MAHMUDOV YUSUF MUHAMMEDOĞLU¹

Öz

Şamanizm qədim Türk tarixində zəngin bir inanc sistemi olmuşdur. Şamanlar Göy Tanrını hər şeyin fəvqündə duran bir qüvvə hesab edirdilər. Ruhlarla insan arasında əlaqələri tənzimləyən və praktik inama söykənən şamançılıq dünyagörüşü əski Türk mədəniyyətinin bütün qatlarına zaman-zaman öz təsirini göstərmişdir.

Şamanizm Türk ruhuna yaxın bir inanc kimi təbiəti dərk etmə və ona inamla şərtlənir. Burada ətraf mühit amillərinə inam anlayışı çox geniş və əhatəlidir. Onların inanc sistemindəki praktik fəaliyyəti bilavasitə təbiətlə bağlıdır. Ona görə də ətraf mühitin bütün komponentləri şaman söyləmələrində və əfsanələrində özünə geniş yer tapmışdır. Mahiyyətə çətin və müqəddəs hal hesab edilən şaman doğulma bir qayda olaraq təbiətdən kənarında deyil, dağda, göl və çay qırağında, meşə və torpaqda baş verir. Bu səbəbdən də şamanlarda təbiətə inam çox güclü idi. Ağac və daş kultu şaman möcüzələrində və etiqadlarında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Onların canlı orqanizm kimi heyvanlara qarşı münasibətlərində də bir doğrmaqlıq olmuşdur. Məqalədə şamanizmin və qədim Türk ədəbiyyatında təbiətə inam, ətraf mühitə münasibət, onun qorunması yönündə həyata keçirilən tədbirlər araşdırılır. Əski Türklərin inanc sisemində təbiət ilahi varlıq kimi qəbul edilir. Onun gücünə əsaslanan şamanlar xəstə insanları sağaldır, həlli müşkül olan məsələləri asanlıqla həll edir, çoxalama ilə bağlı müvafiq ayınlar həyata keçirməklə nəslin kəsilməsinin qarşısını alır və növün davamlılığını təmin etmiş olurlar. Şamanlar bəduğur uğur insanları yamanlayır, cəza tədbirlər görür, bu yolla onları tərbiyə etməyə və düz yola qaytarmağa çalışırdılar. Bu zaman müxtəlif heyvanlardan vasitə kimi istifadə edirdilər.

¹ Dr., Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan. el-mek: diriliyusuf@gmail.com,

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-8262>

Göründüyü kimi, tədqiqatımızda bioloji müxtəliflik, sağlam ətraf mühit və onun qorunması, insan ekologiyası kimi problemlərə də toxunulmuşdur. Araşdırmalarımız göstərir ki, qədim Türklərin həyat tərzində və onların inanc sistemində təbiətə özəl münasibət həmişə öndə olmuşdur.

Anahtar Kelimələr: Şamandoğulma, Qədim Türk Ədəbiyyatı, Ətraf Mühitin Qorunması, Təbiətə Münasibət

Abstract

Shamanism has been a rich belief system in ancient Turkic history. The shamans considered the heavenly god to be a supernatural force. The shamanistic worldview, which regulates the relationship between spirits and people and is based on practical beliefs, has influenced all layers of ancient Turkic culture from time to time.

Shamanism, as a belief close to the Turkic spirit, is conditioned by understanding and believing in nature. The concept of belief in environmental factors is very broad and comprehensive. Their practical activity in the belief system is directly related to nature. Therefore, all components of the environment have found a place in shamanic sayings and legends. Shamanism, which is inherently difficult and sacred, usually takes place not out of nature, but in the mountains, lakes and rivers, forests and lands. For this reason, shamans have a very strong belief in nature. The cult of wood and stone is of special importance in shamanic miracles and beliefs. Their attitude towards animals as a living organism is also innate. The article examines the measures taken in shamanism and ancient Turkic literature to believe in nature, attitude to the environment and its protection. In the belief system of the ancient Turks, nature was perceived as a divine being. Shamans, based on its power, heal sick people, easily solve difficult problems, prevent the extinction of offspring by performing appropriate rites of reproduction, and ensure the sustainability of the species. The shamans cursed the people, punished them, and tried to educate them and bring them back to the right path. At that time, various animals were used as a means.

As can be seen, our research also addresses issues such as biodiversity, a healthy environment and its protection, and human ecology. Our research shows that the ancient Turks' way of life and their belief system always had a special attitude to nature.

Keywords: Shamanism, Ancient Turkic Literature, Protection of The Environment, Attitude to Nature.

1. Giriş

1.1. Şamanizm və Şamançılıq

Şamançılıq bir sistem kimi əski Türklərdə Göy Türk kağanlığı dövründən başlayaraq mövcud olan, bir dünyagörüşü olaraq əski Türk mədəniyyətinin bütün qatlarına zaman-zaman öz təsirini göstərmiş və Türklərin inanc tarixində mühüm yer tutmuşdur. Şamanlar əhalinin məişət və təsərrüfatına, ətraf mühitinə təsir göstərmək gücünə malik olmuşlar. İnamə görə şamanlar hər şeyə qadir imişlər; ölüb-dirilməyi bacarmış, ən çətin sınaqlardan uğurla keçə bilmişlər. Şamanların həyat təzi, məqsədlərinə çatmaqdan ötrü qamlıq etmələri bilavasitə, ətraf mühit və onun komponentləri ilə bağlı olmuşdur. Şaman əfsanələrinə və tədqiqatlara görə şamanlar birdən-birə deyil, yaradanın istəyi ilə şamandoğulma hallarını keçib bu mərhələyə çatırlar. Şamandoğulma çətin prosesdir. Bunun ilkin şərtlərindən biri həmin anlarda təbiətlə sıx təmasda olmaqdır. “Şamanın azarlaması” söyləməsində deyilir ki, gələcəyin şamanı narahatlıq keçirir və o, çayın qırağına gedib üzü üstə yerə yığılır. Ağzından köpük gəlir. Bir müddət belə qalır, ayıldandan sonra şaman olur.

Görkəmli mifoloq, professor M. Seyidova görə, gələcəyin şamanının çay (su) sahilində üzü üstə torpağa yığılıb yatması təsadüfi deyil, əski mif təfəkkürü ilə bağlıdır. Başqa sözlə, qədim Türk xalqlarının inamı, suya müqəddəs varlıq kimi yanaşmaları, onu həyatın ilkin başlanğıclarından biri hesab etmələri ilə əlaqədardır. Əski insanın düşünmə tərzini hər nəsnədən öncə yaşamaq uğrunda mübarizə ilə təbiəti dərk etmə və ona inam ilə dəşərlənir. Təbiətə inam anlayışı çox genişdir, əhatəlidir (Seyidov, 1994: 24, 124). Suya, Torpağa, Dağa-daşa, Ağaca - bitkiyə, heyvana, Yelə-küləyə, Günəşə inam insana güc verir, onu yaşadır, bəzi hallarda fitri qabiliyyətə yiyələnir. Dastanlarımızda (“Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib” vb.) buta verilən aşıqlar saz çalmağı, söz qoşmağı, qabaqcadan bilgilər verməyi bacarırlar. Onlara bu istedad ağacın altında, torpağın üstündə, su hövzələrinin yanında, mağaralarda, daş pirlərinin yanında yatarkən verilir (Azərbaycan Dastanları III, 2005).

2. Şamanizmdə və Türk Ədəbi Nümunələrində Təbiət-İnsan Münasibətləri

Şaman-Qam təfəkkürü, xüsusilə ondan qabaqkı görüşlər Türk xalqlarının mifoloji-fəlsəfi baxışların, az sonra dinin söykəndiyi görüşlərin üzə çıxmasına, biçimlənməsinə, bədii təfəkkürün, estetik duyumunun yaranmasına, genişlənməsinə yardım etmişdir. Bu görüşlər çevrəni dərk etmək, ona təsir etmək, təbiətlə qarşılaşmasından yaranan mürəkkəb durumdan yaranmışdır. Bu görüşlər düzüşü-konsepsiyası insanın təbiəti sevmək hissini gücləndirirdi, insanla təbiət arasında qarşılıqlı ilişgə yaradırdı (Seyidov, 1994: 15).

Qeyd etmək lazımdır ki, kökü sufizmə gedib çıxan Sofu ocağı, Şamançılığın özgə bir şəkildə ifadəsi idi (Dirili, 2011). Yüz ildən çoxdur ki, Sofu ocağında müqəddəs bir daş kimi ziyarət olunan “ayət”-“yada” daşı insanın təbiətə pozitiv münasibətinin göstəricisi kimi çıxış edir. Burada əski Türklərin etiqaad elədiyi *Yada daşı - Ayət daşı*dır. Yağışkəsmə məqsədilə oxunan “Qodu daşı/ Odu daşı/ Qodu kəssin yağışı” şəklindəki əfsun duasının minilliklərə söykənən tarixi vardır. Adı çəkilən daş (Odu, Kudu) *yada-sata* daşıdır. Əsatirlərdə və mifologiyada yada daşından quraqlıq vaxtı yağış yağdırma, leysanlı-ziyanlı yağışlarda isə yağışkəsmə kimi istifadə olunurdu. Müşahidələrimiz göstərir ki, güclü-selləmə yaz yağışlarında, şaqqıltılı göy gurultularında təhlükələrdən sovuşmaq üçün yerli əhali Qurbanlı pirindəki (Dirili Qurbanının qəbri olan ziyarətəgah) daşlardan birini götürüb evdə saxlayır və inanırdılar ki, dolu ilə müşayiət edilən bərk yağışların dayanmasına o kömək edir (Dirili, 2011: 184-185).

İnana görə Sofu ocağına məxsus “ayət daşı” bəzi xəstəliklərdə şəfaverici gücə malikdir, eyni zamanda insana çətin durumdan çıxmaqda kömək edir. Diri dağlarının qoynunda və yaşlı çinar ağaclarının altındakı *Mazan Nənə* pirində ilan ocaqlığı verilmiş Sofu Fərəc (sonralar oğlu Sofu Usub) əhalinin təhlükəli hesab etdikləri ilanlarla asanlıqla münasibət qurmağı bacarıb, onları ovsunlayıb tutur və yaşayış məskənlərindən kənar yerlərə aparıb buraxırdı. Bununla, əhalini zəhərli ilanların sancma, ilanları isə əsassız yerə insanların onları məhv etmə təhlükəsindən xilas edirdi. Əhali inanırdı ki, ilanlar sofuya toxunmur, onu eşidir, qeyd-şərtsiz çağırışına gəlir, göstərişlərini icra edir. Dastan qəhrəmanları və şamanlar kimi sofuyə-ilan ocaqlığı da sahibinə dağda, ağacın altında, bulağın (suyun) yaxınlığında verilir. Sofunun şəfaverici-xilasedici rəmz kimi qəbul olunması da bununla bağlıdır.

Tibb elminin mövcud olmadığı orta əsrlərdə şərqi təbabətindən bəhrələnməklə əhali özünü bir çox xəstəliklərdən qoruya bilirdi. Bu zaman təbiətdəki şəfaverici bitkilərdən istifadə edən insanlar onların biofarmakoloji xüsusiyyətlərini bilmiş, bitkiləri morfolji cəhətdən yaxşı tanıyırdı. Bunu “Böyük İlahi” şeirindən oxuyuruq: “Ayı ehtirası ilə zəhərlənərək/ Pozulub yox olmaqda ikən/ Amvardışın otu ilə/ Onlara əlac etdiniz” (Cəfərov, 2004: 146).

Qeyri-ənənəvi üsullarla müalicə indi də vardır. Ötən əsrin ikinci yarısında Sofu Usub’un bəzi xəstəlikləri dəf etməsi, şəfavericilik kimi keyfiyyətləri, onun yeddi rəng sapı birləşdirib ovsun oxuya oxuya yeddi düyün vurması və xəstənin ağrıyan nahiyələrinə, o cümlədən alınına, ağzına, burun-boğaz və qulağına üfləməklə onları ovsunlaması indi də yaddaşlarda yaşayır. Dualayıb ovsunladığı duzu xəstəyə, qorxusu olana verərdi. Belə xəstələrdə qorxu-hürkü itər, xəstəlik aradan qalxar, azar-bezardan arxayınçılıq yaranardı (Dirili, 2011).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür üsullarla müalicə qədim Türklərdə şaman duaları fonunda mövcud olmuş, onun izləri folklorumuzda mühafizə edilərək qalmışdır; *it qapma, qorxu götürmə, dəmir ovqaytarma, boğaz qaytarma, nəzər götürmə, baş, diş və göz ağrısı, il yarası* kimi xəstəliklər, bundan əlavə *qurd ağzı bağlama, çillə kəsmə, dil-ağız bağlama, yağış yağdırma və yağış kəsmə* əfsunları indi də vardır. Nəzər qaytarma ilə bağlı hələ də icra olunan şu ayin hamıya məlumdur: “Üzərriksən, havasan/ Həzər dərdə davasan/ Hər yerdə sən olasan/ Qada-bala savasan” (Nəğmələr, 1989). Ayin zamanı üzərliklə bərabər, duz, un, soğan qabığı, atıl-batıl, yovşan vs.’dən də istifadə edilir. Adı çəkilən bitkilərin müalicə əhəmiyyəti, duz və unun bərəkət rəmzi olması daha çox onlara inamla bağlıdır.

Sofu Usub’un qarşılaşdığı çətinliklər zamanı keçirdiyi rituallar, onun davranışındakı xüsusiyyətlər əski şaman mərasimlərinə çox yaxındır. Əfsanəyə görə, şamanlar ən ağır xəstəni sağaldır, hətta bəzi ölümləri dirildə bilirdilər. Müasir yoqa sistemi bunun mümkünlüyünü təsdiq edir. Deməli, şamanlar bədxah və xeyirxah ruhlara malik olublar. Atəşpərəstlik dininin yaradıcısı Zend-Avesta da dualizm prinsiplərindən istifadə edir. Xeyir və Şər Tanrısı: Hörmüz və Əhrimən. Maqlar bu prinsipə əsaslanaraq, tarixən insanların həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynamışlar. Şamanların əski tarixdəki rolu bununla bilavasitə ilişkilidir. İstər Altay və Yakut, istərsə də Türküstan şamanları ötən əsrin əvvəllərinə qədər geniş fəaliyyət göstərmiş, mövcud dövrün inam mənbəyinə çevrilmişlər.

Elmi araşdırmalarda şamanizm öz yerini çoxdan tapıb. Doğrudur, şaman möcüzələri hələlik birmənalı qəbul olunmur, lakin tam inkar da edilmir. Bir inanc kimi Sofu Usub’un sayagəlməyən möcüzələri sırasında ilan zəhərinin ona təsir etməməsi ilə bağlı söyləmələr bizə şaman möcüzələrini xatırladır: “Suda batmayan”, “odda yanmayan”, “ölüb-dirilən”, “göydən ulduz qoparan” vs. şamanlar haqqındakı hekayələr bu gün də əhali arasında dolaşmaqdadır. “Yeməyə heç nəyi olmayan kasıb bir qarının süfrəsinə Kaçitkalı şamanın muşqurması ilə yemək gəlməsi, şamanın ayağına söyüd çubuğu bağlayıb Lena çayının üstünə yeriyib öte sahilə keçməsi” (Şaman əfsanələri, 1993: 39-40); İsa peyğəmbərin batmadan dəryanın üzəri ilə hərəkətini, az miqdarda balıqla təkcə özünü və şagirdlərini deyil, minlərlə insanları doyurması (İncil, 1996) kimi qəribə hadisələr maraqlıdır.

İslam Peyğəmbərində göy cisimlərinə, cansız maddələrə və bitkilərə, heyvanlara münasibət, ölümləri diriltmək və xəstələri sağaltmaq, şeytanlara və cinlərə qalib gəlmək, qeybdən xəbər vermək, düşmənlərinin vurmaq istədikləri şəri qabaqcadan zərərsizləşdirmək kimi möcüzələrin olduğu məlumdur.

Qurani-Kərimdə Musa peyğəmbərin möcüzələrindən bəhs edən ayələr vardır. Onlardan birində (Bəqərə surəsi, ayə 60) deyilir: “Və (yadımıza salın) o zaman(ı) ki, Musa öz qövmü üçün su istəyəndə (Ona) “əsanı o daşa vur” dedik. Beləliklə, ondan (Yəqubun nəslindən olan 12 qəbilə üçün) 12 çeşmə qaynadı. Hər bir dəstə özünün su içmək yerini tanıdı (və dedik): “Allahın ruzilərindən yeyin, için və bu yer üzündə fəsad törədən olaraq hərəkət etməyin”. Daha bir misal: “Və biz Musaya vəhy etdik ki, əsanı yerə at. Elə ki, əsanı yerə atdı (əjdaha oldu) və onların düzəldiklərini uddu. Haqq öz yerinə düşdü və onların əməlləri batil oldu, məğlub olub kiçildilər. Sehrkarlar səcdəyə düşdülər.” (Qurani-Kərim).

“Şaman Kyustex” hekayəsində də ağac köməyə gəlir, yol göstərir. Qış vaxtı hava qaralır, yolu azırlar. Şamana deyirlər ki, donub burda qalacağıq, ruhlarını çağır bizə kömək eləsin. Şaman söyüd ağacından bir budaq kəsib gətməyi tapşırır:

Şaman söyüd də əlində öz-özünə nəsə dedi. Bir yerdə durduğu halda cəld üç dəfə geri dönüb çubuqla qara vurdu. Elə o saatda saxsı kuzə boyda yaşıl bir alov peyda oldu. Alov yolçuların qabağında durdu. Şaman yolçulara belə dedi:

-İndi gəlin alovun arxasınca gedək. Bu alov heç yerə getməyəcək və sönməyəcək. alov onların önündə getməyə başladı. Tezliklə Atısıtın çəpəri və evi göründü. (Şaman əfsanələri..., 1993: 38).

Ağaca-bitkiyə-canlıya, o cümlədən heyvanlara müqəddəslik rəmzi kimi baxmaq, onları kültə çevirmək tarixin əski qatlarından bəri özünü göstərmiş, nəticədə bundan təbiət qazanmışdır. Canlı təbiətə inam şamançılıqda xüsusi yer tutur. İnama görə, şamanın ruhunu heç harada qəbul eləmirlər; nə Erliyin səltənətində, nə də tanrıların göylərində.

Şamanın ruhu tək bircə daşlarda və ağaclarda yerləşir (Şaman əfsanələri..., 1993: 116). Ağac kültü şaman əfsanələrində geniş yayılıb: Bir şaman ömrü boyu bir dəfə də olsun qamliq etmədi. Onu xəstənin yanına çağıranda getməzdi. Ucuna at tükü bağlanmış bir söyüd çubuğunu xəstənin adamlarına verib tapşırırdı ki, onu gecə xəstənin yorğanının altına qoysunlar. Başqa bir misal: Şaman öləndə tapşırırdı ki, onu ağacdən düzəldilmiş tabuta qoyub bir qara şam ağacından assınlar... (Şaman əfsanələri..., 1993: 117).

Şamanların ağacları möcüzə saymaları, sehirlı-güclü hesab etmələri, bitkilərin canlı orqanizmlərin həyatındakı müstəsna fəaliyyətilə yani fotosintez prosesi ilə bağlıdır. Bitkilərin əhəmiyyətini öz gündəlik həyatlarında hiss edən, qida, geyim, dərman, təmiz hava vs.den faydalanan insanlar onun qorunması qayğısına qalır, bu məqsədlə müqəddəsləşdirmə variantından istifadə edirdilər. Fikrimizcə, bu ən qədim dövrlərdən, şamanizmə qədərki tarixdən gələn inamdır. Biz buna Zərdüştcülükdə də, İslamda da, digər dinlərdə də rast gəlirik. Onun izlərini xalqımızın adət-ənənələrində, mərasim ayinlərində də görürük. Bu inam şifahi xalq yaradıcılığında və klassiklərimizin əsərlərində də özünü göstərir. Bu cəhətdən Dədə Qorqudun və Dirili Qurbaninin ağaca münasibətləri səciyyəvidir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004; Qurbani, 2005).

Heyvanlara münasibət şamançılıqda daha çox, müqəddəs ruhların heyvan cildində təsviri ilə özünü göstərir: “Baş hamı ruh İnə kıl, hər cür heyvan donunda görünə bilər; sığın cildinə də düşə bilər, ayı cildinə də. Bu da onun yiyəsi şamandan asılıdır, o hansı heyvanı istəsə, həmin donda da gözünə görünəcək” (Şaman əfsanələri..., 1993: 35). Başqa bir misalda kamilləşmiş Şaman müqəddəs bir varlıq kimi xəstəliklərin aradan qalxmasında, vaxtsiz ölümün qarşısının alınmasında fəvqəlvəvə kimi çıxış edir. Bu məqsədlə onun bədəni hissələrə parçalanaraq lazım olan yerlərə atılır: “Şamanın canı yetişib kamilləşəndə və özü-özünü saxlaya biləndə ana heyvan yer üzünə qalxır. Burada o, şamanın bədənini tikə-tikə doğrayır, onları bütün azar-bezar, ölüm gələn yollara tullayır, ruhların arasında bölür” (Şaman əfsanələri..., 1993: 34).

Şamanizmdə kosmos sərvətlərinə, suya və torpağa da müqəddəslik rəmzi kimi baxılıb. Onları müqəddəs hesab etmək, həmin sərvətlərin insan həyatındakı əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməkdən irəli gəlirdi. “Deyirlər ki, ruhlar şamanların bədənlerini tikə-tikə doğrayanda onlar Günəş Dağa, Ay Dağa gedib orada doğurlar (Şaman əfsanələri..., 1993: 43). “Doyompo şaman təpəliyə gedib orada doğardı. Həmin təpəliyin lap uca bir yerində balaca bir göl vardı. Şaman doğum vaxtı ora qalxardı (Şaman əfsanələri..., 1993: 70). Nəsl artımına yüksək dəyər verən şamanlar dünyaya övlad gətirəcəyi anlarda gölün, ayın, günəşin, dağın yanına getməsi də bununla bağlıdır. Nəsl artırması qayğısına qalmaq şamanizmdə bu məqsədlə həyata keçirilən xüsusi mərasimlərdə təsdiqini tapır. Şaman Yer anadan aldığı cinsi ehtirası adamlara və mal-qaraya verirdi ki, nəsil artımı dayanmasın (Şaman əfsanələri..., 1993: 70). Uşağı olmayanlar şamanlardan xahiş edirdilər ki, Tanrıya yalvarıb ondan övlad istəsinlər. Belə hallarda adətən şamaların diləyini Bulud yaradan Ruh yerinə yetirirdi (Şaman əfsanələri..., 1993: 128).

Göründüyü kimi, nəsl artımı mifoloji inama görə yağışla bağlıdır. Zənnimizcə yağış; var, bərəkət, bitirmək, böyütmək mənasındadır. “Şamanın uşaq istəməsi” adlı digər bir söyləmədə maraqlı fikir ondan ibarətdir ki, Tanrı şamanın istəyini asanlıqla qəbul etmir. Bu, övladı olmayan şəxs vaxtı ilə təbiətə neqativ münasibəti ilə əlaqədardır:

Kyünnet knyazın iki arvadı olsa da, övladı yox idi. Buna görə də o, şaman və qara ruhlarla bağlı olmayan ağ şaman dəvət etdi ki, uşaq istəmək üçün mərasim

keçirsin... Şamanlar dua mərasimini qurtarıb, Yüryünq Ayının yanına qalxdılar... Ona belə dedilər:

- Sənin əmrinlə orta dünyada yaşayan Kyünnet knyazın övladı olmur. Onun iki arvadından heç bir doğmur. O səndən övlad istəyir, bizi də sənin yanına göndərdi.

Yüryünq Ayı şamanların bu sözünə belə cavab verdi:

- Onun məhşur olan babası yaxşı heyvanların artmasına mane olurdu. Onların axırına çıxırdı. Yaxşı nəsiləndən olanları qırıb çatdı. Buna görə də onun nəslindən üz döndərmişəm. Şaman təkidlə yalvarmağa başladı. Axırda Tanrı dedi:

- Yaxşı, qoy sən deyən olsun. Mən ona Ayannıt İstürin adlı bir oğul verirəm. Knyazın ikinci oğlu yerdə nizam-intizam yaratmaq üçün doğulacaq. Adı Ayqaan Kyüryükyü olacaq (Şaman əfsanələri..., 1993: 129-130).

Yada daşını barədə danışmışdıq. O bərəkət-ruzi timsalı kimi qəbul edilirdi; yağış yağdırırdı. Övladın olması, yağışın yağması nəslin davam etdirilməsi baxımından əski Türklərdə xüsusi məzmun kəsb edirdi. Bizə görə, daş kultünün yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də budur. Şamanlar daşa xüsusi bir hal kimi yanaşırdılar. “Şaman Tostoqoş daşa dönür. Hər kəsə bir cür görünən bu daşın hələ də qaldığı deyilir. “İndi o daşın yaxınlığında bir ulu şaman yaşayır. Deyilənə görə, güclü şaman bu daşın qabağında heç bir zərər çəkmədən qamlıq edə bilir. Zəif şaman isə ölür. Camaat indi bu daşa qurban verir.” (Şaman əfsanələri..., 1993: 63). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nağıllarında və əfsanələrində şamançılıqla səsləşən “daşadönmə”, “daşadöndərmə” hadisələrinə tez-tez rast gəlirik. Ancaq hazırda onun bu səviyyədə müqəddəsləşdirilməsinin izləri, yalnız pirlərdə qalıb.

Şaman söyləmələrində *Dağ Tanrısı-Dağ yiyəsi, Su Tanrısı-Su yiyəsi, Ağac Tanrısı-Ağac yiyəsi* kimi anlayışlar qədim Türklərin təbiətə etiqadının, ehtiramının göstəricisi idi. Biz həmin inancların qalıqına məişətimizdə rast gəlirik. Şaman əfsanələrində təbiətin canlı və cansız komponentlərinə münasibət yalnız mifoloqlar, folklorşünaslar, etnoqraflar üçün deyil, təbiətşünaslar, ekoloqlar üçün də maraqlı ola bilər.

Maraqlıdır ki, şaman yalnız xeyirli məqsədlər üçün yox, həmçinin şər qüvvə kimi də heyvanlardan istifadə edirdi. Çox vaxt o, buna məcbur olurdu. Şaman aşağı təbəqəyə pislik etməkdən həzz alan, insanların yaşayış şəraitinə maneçilik törədən məmurları, naqis adamları heyvan cildinə girmiş bəd ruhların köməyi ilə öldürürdü. “Noyonun yeddi dövlətli məmurunun qapısı ağzında hər gün qara qarğa görünməyə başladı. Aradan çox keçməmişdi ki, noyon və yeddi məmur azarladılar. Tezliklə onlar öldülər. Onların uşaqları da öldü. Bütün mal-davarları da qara qarğanın gətirdiyi azara tutulub tələf oldu. Beləcə, şaman Tokpan qarğa cildinə girib, təhqir olunmuş ərinin dövlətli düşmənlərini əzib axırlarına çıxdı.” (Şaman əfsanələri..., 1993: 61-62). Burada bəd ruh qara qarğa donunda çıxış edir. Azərbaycan xalqının, ümumən Türk xalqlarının inanclarında qara qarğa bəd uğur kimi lənətlənir. Qara qarğanın qarıldaması şərə yozulur. Daş və ağac tullamaqla onu ərəzidən qovub çıxarırlar ki, ziyanlıq baş verməsin. Ancaq bunun heç bir elmi əsası yoxdur və qarğaya qarşı bu cür münasibət biliksizlikdən irəli gəlir.

Şamançılıqda ətraf mühitə münasibət onların inanclarında aydın görünür. Şaman inamına görə, “Dünyanın tən ortasında əzəldən yaranmış Göy Təpə ucalır. Təpənin zirvəsində isə Bay Dirək boy atır. Bu Bay Dirəyin dörd budağı göy qübbəsinin bütün qatlarını yarıb keçir. Göy qatlarını Bay Dirəyin budaqları saxlayır. Bay Dirəyin kökü Yerə bütün qatlarından keçib dərin sulara qədər işləyir...” (Şaman əfsanələri..., 1993: 132-134). Bay Dirək həyat ağacıdır. Biosferin tamlığını təşkil edir. Canlıların yaşaya biləcəyi atmosferi – göy qatlarından (troposfer, strosfer, mezosfer də daxil olmaqla) birini, litosferi (torpaq örtüyü) və hidrosferi (su təbəqəsi) özündə birləşdirir. Yunan mifologiyasında Göylə Yeri birləşməyə qoymayan Atlant adlı bir pəhləvandır. Burada isə Bay Dirək. Bay Dirək Atlant’dan fərqli olaraq, həyat rəmzidir, həyatın özüdür. Yaşıl kütləsi ilə ətraf mühiti oksigenlə zənginləşdirir. Kökü torpağın dərin qatlarından su içir. Təkcə özünü deyil, digər canlı orqanizmləri də qida maddələri ilə təmin edir. Başqa sözlə, Bay Dirəyə bütövlükdə təbiətin modeli kimi baxmaq olar. Onun həyat rəmzi olması bir inancda da əksini tapıb. Şamanlar inanırdılar ki, onun gövdəsi boyunca canlar (cinlər) yerə enib

qadınların bətninə girir, yeni həyat doğururlar. Şamanlar həmçinin “bütün Yerin ulu Göy Öküzün buyuzları üstündə dayandığına, Göy Öküzün də Cada daşının üstündə durduğuna inanırdılar (Şaman əfsanələri..., 1993: 132-134). Məlumdur ki, öküz əkinçinin əsas aləti idi; əkən, şumlayan, taxıl daşıyan, buğda döyən vs. “Cada daşı”/“yada daşı” Türklərdə inama görə yağış gətirən daşdır. Quraqlıqdan əziyyət çəkən əkin sahələrinə yağış yağdıran bərəkət-ruzi simvoludur. Xalq bununla bağlı mövsüm mərasimləri keçirib, nəğmələr yaradırb.

Qədim Türk ədəbi nümunələrindən olan “Türk buddist şeiri”ndə təbiətin gözəllikləri - hündür və tökmə qayaları, sıra dağları, inci kimi saf və şəfali axar suları, ardıc və söyüd kimi can dincəldən ağacların altında, sakit bir guşədə dincəlmək, istirahət etmək, əsəblərini cilovlamaq tövsiyyə edilir (Cəfərov, 2004: 164).

İç-içə, dərin (dərəli), qat-qat,
Büküm-büküm dağlarda,
Köhnə, qədim aranyadanda,
Yüksək, tökmə qayalıqların basqısı altında,
Tam sakitlikdə,
Bəstəboy, çoxlu söyüdlər arasında,
İnci sular qırağında
Hər bir şeydən vaz keçib dhyanaya dal
Məhz belə yerlərdə!..

Burada “İnci sular” bizə görə, şəfali, bəzi xəstəliklərdə dərman kimi istifadə olunan, tərkibi faydalı mineral maddələrlə zəngin bulaqlardır. Koroğlunun içdiyi “Qoşabulaq” kimi, Qurbaninin “İçən ölməz dərdə dərman suyundan” dediyi “tər bulaqlar”dır.

Təbiətin etibarlı mühafizəsi və uzunömürlüyü ona göstərilən qayğıkeş və humanist münasibətdən asılıdır. Qədim Türklərin yazılı ədəbiyyatında buna aid çoxlu nümunələr vardır. “Kiki (İlahi)” şeirində olduğu kimi (Cəfərov, 2004: 233).

Mahiyyət ağacının çiçəklərini,
Cürbəcür yarpaqlarını, meyvələrini
Təkrar-təkrar o üz-bu üzə çevirərək
Yaxşıca sığallayıb gözdən keçirməli.

Şaman inancalarında da təbiət ülvü, müqəddəs və pəkdir. Onu günaha batıra bilməzsən. “Nahaqdan günaha batanlar göy göyərçinə dönüb Dəryanın ortasındakı adaya uçurlar. Orada qüllənin başında otuz il qadın cildində yaşayıb övladı olmayan sonsuz qadınlara övlad bəxş edirlər...” (Şaman əfsanələri..., 1993: 132-134). Bundan sonra, o haqsız günahdan azad olur. Xeyirxah əməli, bir nəslin davamlılığında yardımçı fəaliyyəti göyərçini saflaşdırır, təmizləyir. Xalq inamına görə, göyərçin müqəddəs quşdur, onu incitmək, ovlamaq, öldürmək yasaqdır. Çağdaş inanc görə o həm də, sülh quşudur. Təsədüfi deyildir ki, insanlar arasında vasitəçilik edir, körpü rolunu oynayır, məktub-məlumat daşıyır.

Qədim Türk inanclarında *qoç*; *igid*, *mərd*, *yardımçı*, *yenilməz*, *uğur*, *güc əlaməti* kimi təsvir edilir. “Qoç Koroğlu” ifadəsi buradan yaranmışdır. Yuxuda qoç görmək xeyirə yozulur. Şamanlar inanırdılar ki, qoç sümüyü, ya da qoç buyuzunu olan yerdə yaman ruhlar dolaşmaz; “Qoç yer üzündə insandan əvvəl yaranan ən təmiz heyvandır. O, həyat gücünün, uğurun, xoşbəxtliyin daşıyıcısıdır...”

Ətraf mühitin biotik faktorlarından olan bitkiyə-ağaca şamanlar həyatın simvolu kimi baxmış, Tanrı bilib ona səcdə etmişlər. Araşdırmalarımızda Ağaca sitayişlə bağlı çoxlu məlumatlarla qarşılaşmışıq. Bir şaman söyləməsində oxuyuruq: “Danışardılar ki, babam ha yanda isə Sarı Arx deyən bir yer var ki, həmişə ora gedər, o yerdə Ata Övliya Ağaca dua eləyər, səcdə qıllarmış...” (Şaman əfsanələri..., 1993: 132-134). İndi də bir çox bölgələrimizdə *dağdağan*, *çinar*, *azat*, *nərbənd* vb. ağaclar müqəddəsləşdirilərək pirə çevrilmişdir. Belə ağacları qırmaq, gövdəsini yazmaq və ora mıx çalmaq günah hesab edilib. Onların yüz illərcə qorunub salamat qalmalarında, bu cür münasibət faydalı olmuşdur. Bioloji müxtəlifliyə tipik

nümunə kimi göyərçin, ardıc, söyüd, qara şam, siçovul, böcək, kəpənək, kərtənkəə, canavar, sığın, ayı, at, inək, maral, qırğı, eşşək arısı, ev maralı, vəhşi maral, qaynağacı, tozağacı vs. kimi bitki və heyvan növlərinə şaman əfsanələri və dualarında tez-tez rast gəlirik.

Qədim Türk ədəbi nümunələrindən olan “Müdrüklük Türküsü”sü, “Türk buddist şeiri”, “Tövbə duası”, “İlahi deyimlər”, “Qızıl qışlaq” vb. metinlərdə insan ekologiyası ilə bağlı fikirlər diqqəti cəlb edir. “Müdrüklük Türküsü”ndə biliyə, müdrük olmağa yüksək qiymət verilir. Bilikli, savadlı insanın var-dövlətə tuş olacağı qeyd edilir (Cəfərov, 2004: 116).

Bilik bilin, ay bəyim,
Bilik sənə eş olur.
Bilik bilən hər kəsə
Bir gün dövlət tuş olur.
Biliklinin belinə
Daş qurşansa qaş olur.
Biliksizin yanına
Qızıl qoysan daş olur.

Qədim Türk düşüncəsində bilikli olmaq, dövlətli olmaq deməkdir. Oxumaq, öyrənmək, bilmək hər zaman vacib və savab sayılıb. İslam Peyğəmbəri elmi yüksək dəyərləndirir, “beşikdən qəbr evinəcən öyrənin”, deyirdi.

Şaman hekayələrində olduğu kimi, Türk xalqlarının digər ədəbi yardıcılıq nümunələrində ətraf mühitə sayğı ilə yanaşmaq, ehtiram bəsləmək, diqqət və qayğı göstərmək ciddi bir məsələ kimi qarşıya qoyulurdu. Məlumdur ki, əhli heyvanlardan fərqli olaraq, vəhşi təbiətdə çöl heyvanlarının yaşamaq qayğısı daha çoxdur. Gücü tükənmiş yaşlı və qoca, ac-susuz heyvanlara qayğı göstərmək, onları yemləmək savabdır. Müasir qoruq ərazilərində görülən tədbirlər belə problemlərin həllinə kömək edir. Ancaq qədim dövrlərdə bu mümkün deyildi. “Qızıl qışlaq” hekayəsində həmin məsələyə əhalinin münasibəti əksini tapıb: Bu qədər güclü yaradılmış, ancaq əldən düşüb zəifləmiş pələng aclıq, susuzluq əzabından üzülüb ölməkdədir. Bizdən başqa kim olacaq buna yarayan yem, su versin, bu yazıq məxluq üçün özünü unudub onun ömrünü uzatsın - deyə söylədi (Cəfərov, 2004: 303). Qədim Türk inamına görə, heyvanları incitmək, onlara əzab vermək, öldürmək Tanrı dərğahında günaha batmaqdır. Təbiətə ziyan vurmaq, canlıları məhv eləmək yaxşı əlamət sayılmır. “Tövbə duası”nda Hörmüz Tanrının beş tanrı - Meh Tanrısı, Yel Tanrısı, İşıq Tanrısı, Su Tanrısı, Od Tanrısının birgə gücü ilə təbiətə əl qaldıran insanın içindəki şeytanlara qarşı mübarizə aparmaq, vuruşmaq üçün enib gəldiyi söylənilir. Səhvini anlayan insanlar Tanrıdan günahlarının bağışlanmasını istəyirlər: “Beş növ məxluqa-iki ayaqlı adamlara, dörd ayaqlı canlılara, uçan canlılara, sudakı canlılara, yerdəki qarnı üstə sürünən canlılara, günah içərisində dolanaraq, ey tanrım, bu beş cür məxluqları böyükdən kiçiyə nə qədər qorxutduq, ürkütdüksə, nə qədər vurduq, yolduqsa, nə qədər acıtdıq, ağrıtdıqsa, nə qədər öldürdüksə (o qədər də), bunca məxluqlara borclu qaldıq. Tanrım, indi günahlarımızdan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!” (Cəfərov, 2004: 290-292).

Orqanizmin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyan işıq, istilik, su, hava kimi abiotik amillərin tanrılar şəklində verilməsi təsadüfi deyildir. Bunlar həm də, simvolik xarakter daşıyıb, gücü ifadə edirdilər. Qədim Türk ədəbiyyatında, o cümlədən şamançılıqda hər bir ruh təbiətin bu və ya başqa şəkildə özü demək idi. Ona görə də onlar təbiəti müqəddəs hesab edir, ətraf mühit amillərinə sayğı ilə yanaşırdılar.

3. Nəticə

Şamançılıq bir sistem kimi əski Türklərdə Göy Türk kağanlığı dövründən başlayaraq mövcud olmuş və qədim Türk mədəniyyətinin bütün qatlarında dərin iz buraxmışdır. Bu səbəbdən şamanizm Türklərin inanc tarixində mühüm yer tutmuşdur. Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, şamanlar əhalinin məişət və təsərrüfatına, ətraf mühitə təsir etmək gücünə malik idilər. Onların həyat tərzini, məqsədlərinə çatmaqdan ötrü qamlıq etmələri təbiət və onun komponentləri ilə bağlı olmuşdur. Şamanizmdə müqəddəs bir iş sayılan şamandoğulmanın ilk

və əsas tələblərindən biri həmin anlarda təbiətlə sıx təmasda olmaqdır. Bu onu göstərir ki, şamanlarda təbiətə inam çox güclü olub. Ağac və daş kultü, heyvanlara münasibət şaman möcüzələrində və etiqadlarında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şamanizmdə kosmos sərvətlərinə, suya və torpağa da müqəddəslik rəmzi kimi baxılıb. Onları müqəddəs hesab etmək, həmin sərvətlərin insan həyatındakı əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməkdən irəli gəlirdi.

Şaman söyləmələrində insan ekologiası ilə bağlı fikirlər göstərir ki, şamanlar insanı təbiətin bir hissəsi kimi mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam və kamil görmək istəyiblər. Ona görə də aşağı təbəqəyə pislilik etməkdən həzz alan, insanların yaşayış şəraitinə maneçilik törədən məmurları, naqis adamları heyvan cildinə girmiş bəd ruhların köməyi ilə öldürürdülər. Şaman yalnız xeyirli məqsədlər üçün yox, həm də şər qüvvə kimi heyvanlardan istifadə edirdi. Qara qarğa bəduğur heyvan sayılır və naqis adamlara qarşı ondan istifadə olunurdu. Çünki qara qarğanın qarıldaması şərə yozulur. Təssüf ki, həmin heyvana qarşı el arasında münasibət indi də qalır. Daş və ağac tullamaqla onu ərazidən qovub çıxarırlar ki, ziyanlıq baş verməsin. Ancaq bunun heç bir elmi əsası yoxdur və qarğaya qarşı bu cür münasibət biliksizlikdən irəli gəlir. Bununla belə həm şamanizmdə, həm də qədim Türk ədəbi nümunələrində insan-təbiət qarşılışması ekoloji fikir tariximiz üçün tutarlı və gərəkli mənbədir.

Qaynaqlar

- Azərbaycan dastanları III-c. (2005). Bakı: Şerk-Kerb.
- Ceferov, N. (2004). *Kedim Türk edebiyatı*. Bakı: AzAtaM.
- Dirili, Y. (2011). *Nuh Peyğəmbər, Mazan Nene və Sofu Ocağı*. Bakı: Nergiz.
- İncil (Ehdi-Cedid). (1996). *Rebb İsa Mesihin hoş heberi*. Stokholm: Bibliya Tercüme İnstitutu.
- Kitabi-Dede Korkud (2004). *Esil ve sadeleşdirilmiş metnler*. (T. Hacıyevin redaktesile). Bakı: Önder.
- Kazımov, K. (2005). *Kurbani Eserleri*. Bakı: Şerk-Kerb.
- Kurani-Kerim*. (2004). (Tertib eden Bünyadov, Z., Memmedeliyev, V.). Bakı: Çıraq.
- Nəğməler, inanclar, alkışlar*. (1989). (Tertib eden Nebiyev, A.). Bakı: Yazıçı.
- Seyidov, M. (1994). *Kam-Şaman ve onun kaynaklarına ümumi bəhış*. Bakı: Genclik.
- Şaman efsaneleri ve söylemeleri*. (1993). (Tertib eden Gözelov, F., Memmedov, C.). Bakı: Yazıçı.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

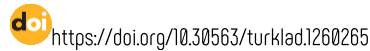
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 04.03.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 30.05.2023
Çayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Узун, М. (2023). Гаяз Исхакийның “Бай Угылы” Романында Дин һәм Милләт Төшенчәләре. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 127-136.

ГАЯЗ ИСХАКИЙНЫҢ “БАЙ УГЫЛЫ” РОМАНЫНДА ДИН ҺӘМ МИЛЛӘТ ТӨШЕНЧӘЛӘРӘ

The religion and nationality phenomena in Ayaz Ishaki's novel “Bay Uğılı”
МУРАТ УЗУН¹

Öz

Татар әдәбиятының күренекле шәхесләреннән берсе, татар әдәби теле үсешенә үзгәргән зур өлеш керткән Гаяз Исхакий 1878 елның 23 февралендә Казан губерниясе Чистай өязенең Яуширма авылында дөньяга килә. Башта әтисендә, соңыннан Чистайда һәм Казанның Күл буе мәдрәсәсендә белем ала. Татар укытучылар гимназиясендә укуын давам итеп, биредә рус телен үزلәштерә. Монда укыганда ул каләм тибрәтә башлый. Гомерен халкына, милләتكә хезмәتكә багышлаган Исхакий, газета-журналлар нәшер итә, күпсанлы пьесалар, хикәяләр, романнар иҗат итеп калдыра. 1954 елның 22 июлендә Әнкарада вафат була.

Нәшир, язучы, мөгаллим, сәясәтче Исхакий, бер аралар социализм тарафлы булса да, сәyasi вәзгыятьләр өметләрен акламагач, фикерен үзгәртә. Яшьлек елларында укыган “Тәрҗеман” газетасы Исхакийда миллиятче һәм хөрриятче фикерләренен уртага чыгуына һәм ныгуына сәбәпче була.

“Бай угылы” эсәрендә Исхакий үз чорының бай гаиләләрен һәм аларның дөньяга карашын/мөнәсәбәтен чагылдырган. Романдагы вакыйгалар бай, ләкин надан бер гаиләнең бердәнбер баласы булган Кәрим тирәсендә бара. Гаиләсенен наданлыгы, тәрбияче итеп алынган Фәхринен хәйләкәрлеге, иске карашлы кешеләренен динне бер куллану чарасына әйләндерүләре һәм татар милләтенен түбән дәрәжәдә булуы эсәрдә каләмгә алынган хосусларны тәшкил итә. Романда Исхакий милләтенен юкка чыкмавы өчен кирәк булган иң мөһим мәсьәләләрен күтәреп чыга.

Бу мәкаләдә Исхакийның “Бай угылы” романында дин һәм милләт төшенчәләре каралачак.

Anahtar Kelimeler: Гаяз Исхакий, Роман, Дин, Милләт, Милли Кемлек

¹ Др., Измит Белем һәм сәнгать үзәге. Кожәэли/Төркия. el-mek: tfmuratuzun@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-2271>

Abstract

Ayaz Ishaki is one of the most important founding figures of contemporary Tatar language and literature. Ishaki was born on February 23, 1878 in the village of Yawshirme in the Chistay province of Kazan. He was educated firstly by his father, then he continued his education in Chistay and at Madrasah of Kyul Buyi in the Kazan. He studied at Tatar Teacher School and learned Russian language there. Afterwards, he began to create precious works during this period. He produced many newspapers and magazines throughout his life. He wrote about fifty works such as novels, stories and dramas. He died in Ankara on July 22, 1954.

As a writer, politician and journalist he had a tendency to Socializm for a while, but the developments did not seem to be what he wanted, then he changed his way over time. The newspaper titled Tercüman, which he read in his youth, laid the foundations of his nationalist and libertarian ideas.

Ayaz İshaki, in his book Bay Uğılı (Son of the Rich Family), discusses the rich Tatar families and their viewpoints of life. The novel consists of events that occur around Kerim who is the child of an ignorant but wealthy family. The ignorance of his family, his scholar Fehri's fraud, the fact that the old-minded people around him transform the concept of religion into a means of exploitation, and bad conditions of Tatar society are the issues discussed in the novel. Ishaki, in this novel, tried to address what should and should not be done to prevent the Tatars from disappearing.

In this study, Ishaki's novel Bay Uğılı was discussed. The religious and nationality phenomena of the novel was examined.

Keywords: Ayaz Ishaki, Novel, Religion, Nation, National Identity.

1. Кереш

Татар әдәбиятының мөхтәрәм шәхесләренән берсе булган язучы, нәшир һәм сәясәтче Гаяз Исхакый (1878-1954), илледән артык әсәре белән татар әдәбияты мирасын баетуда үзеннән зур өлеш кертеп калдыра. Исхакый үзе дә әсәрләреннән алтысының роман икәнлеген белдерә. Болар – “Бай угылы”, “Теләнче кызы”, “Өйгә таба”, “Мулла бабай”, “Татар кызы” һәм “Бер тоткарның саташуы” әсәрләре (Исхакый, 1991: 666-669; Исхакый, 2001: 441-445; Çağatay h.б., 1979: XXII-XXIV). Роман дип аталсалар да, бу әсәрләренң повесть дәрәжәсендә икәнлеген билгеләп үтәргә кирәк.

XX гасыр башында татар әдәбиятын югары ноктага ташыган Исхакый ижаты большевик инкыйлаптан соң да татар әдәбиятының формалашуына һәм үсешенә зур йогынты ясый. Татар халкының милли идеологиясен барлыкка китерүдә һәм аны милли азатлык өчен көрәш байрагына әйләндерүдә мөһим роль уйный (Сәхапов, 1997а: 224). XX гасыр башында Исхакый татар халкының чын әдибе, аксакалы булып күтәрелгән кеше (Гали, 2018: 14). Бу чор әдәбиятында милли фикер белән шәхес иреге төшенчәләрен үзәккә алган романтизмның аерым төрләре һәм формалары шигырьдә Габдулла Тукай һәм прозада бөек осталар белән берлектә Гаяз Исхакый әсәрләрендә чагылыш таба (Үрүллина Үлдирим, 2016: 41). Ләкин Исхакыйны тулысы белән романтик та, реалист та дип булмый. Аның үзенә генә хас өслүбе бар (Sevdahmet, 1979: 154) һәм аны үз чоры язучыларыннан аерып торган үзенчәлекләренң берсе дә – шушы.

Исхакый – үз милләте өчен янган, аның өчен борчылган, тел һәм әдәбиятны да яну-борчулары өчен корал буларак кулланган бер сәнгатьче. Аның бу үзенчәлеген бөтен әсәрләрендә дә күрергә мөмкин. Гомере буе язган барлык әсәрләрендә, шул исәптән “Бай угылы” исемле романында да язучы уртага бер фикер куярга тырыша һәм шушы фикергә нигезләнәп яза.

Исхакый – прагматист карашка ия язучы. Бу үзенчәлеге аңа гомеренә төрле чорларында төрле дөнья карашларын кабул итү һәм бу юнәлештә язучы өчен жирлек эзрели, юл ача. Ул – татар халкын, татар телен һәм татар кемлеген/үзенчәлеген тормышының үзәгенә куйган һәм әлеге юлдан һич тә тайпылмый азагына кадәр көрәшкән берсе.

Үзе ышанган кыйммәтләрне тормышка ашырырга омтылган һәм үзен милләтенә хезмәткә багышлаган Исхакый өчен әдәбият бер корал булып тора. Эсәрләрендә каләмгә алган мәсьәләләрне бер-берсенә капма-каршы куеп, Исхакый конфликтларны тагын да көчәйтүгә ирешә. Аның эсәрләрендә аеруча консерватизм һәм прогрессивлык, кадимчелек һәм жәдитчелек, иске һәм яңа конфликтлары игътибарга лаек. Идеалларына ирешүдә әдәбиятны бер чара буларак күргән Исхакый, шушы аңлаешка туры китереп, авторның да тартышучы каһарманнарыннан берсе тарафында торып максатына хезмәт итүен белдерә (Kanlıdere, 2019: 178; Asrı, 1328: 49).

Гаяз Исхакый эсәрләрен бары тик әдәбият белеме күзлегеннән генә чыгып карау, аның ижатын аңлап бетермәү булып иде. Аның ижаты ижтимагый фикер, тарих, фәлсәфә, милли сәясәт, милли фикер тарихы, татар халкы тарихы кебек фәннәр яссылыгында өйрәнелергә тиеш (Сәхапов, 1997а: 25). Чөнки Исхакый, әдип булудан тыш, киңкырлылыгы белән алгы планга чыккан бер шәхес. Аны бу юлга этәргән хосус та фикер иясе, идеолог булуы һәм әдәбиятны бер алым буларак күрүендә.

Исхакыйның әдәби эшчәнлегенә беренче өлеше XX гасырның башына, ватанында яшәгән вакытка туры килә. Язучының әлеге вакыт аралыгындагы әдәби эшчәнлеген Мәҗрифәтчелек чоры (1897-1904), Таңчылык дәвере (1905-1911) һәм 10 нчы еллар (Миллиятчелек) дәвере буларак карарга мөмкин. Исхакыйның тормышының һәм ижатының икенче өлешен Мөһажирлек дәвере (1919-1954) тәшкил итә (Заһидуллина һ.б., 2004: 144; Ганиева, 1998: 63-78). 1917 елгы инкыйлаптан соң ватаныннан китәргә мәҗбүр булган әдип, мөһажирлек дәверендә дә актив эшли, көрәшен Ерак Көнчыгыштагы һәм Европадагы ватандашлары һәм төрки халыклардан булган хезмәттәшләре белән берлектә давам итә.

XX гасыр башыннан алып уртасына кадәр актив бер шәхес буларак танылган һәм татар әдәбиятында зур эз калдырган Исхакыйның тирәнрәк өйрәнелүе, ул яшәгән чор белән бергә шул чор татар теленә һәм әдәбиятының тулырак аңлашылуында эһәмияткә ия. Чөнки Исхакый – XX гасыр башы татар әдәбиятының иң мөһим шәхесләреннән берсе. Г.Ибраһимов һәм Г.Баттал тарафыннан 1914 елда Казанда дөнья күргән “Яңа әдәбият” исемле басмада аның күп кенә эсәрләренә урын бирелсә дә, большевистик революция һәм революциядән соңгы яңа режим тарафыннан Исхакый халык дошманы буларак игълан ителгән өчен юк ителергә, оныттырылырга тырышыла, аны телгә алу бөтенләй тыела.

Яңа татар әдәбиятына нигез салган Исхакый патша заманында эзәрлекләнгән, вакыт-вакыт төрмәгә атылган һәм сөргенгә озатылган. СССР вакытында аңа “халык дошманы” тамгасы да тагыла (Ганиева, 1998: 63). Патша хакимияте чорында Исхакый берничә тапкыр Истанбулга килә. Кайбер мөкаләләре Истанбулдагы мәжмугаларда басылган әдип 1908 елда оешкан Төрөк дәрнәги/жәмгыятенә беренче кырык эһзасы арасында исәптә була (Kaçalin, 2000: 474). Конъюктураның да йогынтысы белән бу чорда игътибар үзәгендә булган Исхакый 1940 елда Төркиягә күченә һәм 1954 елга, ягъни вафат булганга кадәр биредә яши. Ләкин элгәре еллардагы кебек актив булып, мөмкинлекләрен тулысынча ача алмый, элеккеге кебек игътибар үзәгендә дә булмый. Бу хәл Төркия Жәмһүрияте белән СССР арасындагы мөнәсәбәтләр белән турыдан бәйлә була.

Тимер пәрдә ачылганнан соң, XX гасырның икенче яртысында татар жәмәгәтчелегендә үткәнгә карата кызыксыну нигезендә эзләнүләр башланган, Совет идеологиясенә туры килмәгән өчен, тыелган әдәби эсәрләр белән бергә, язучыларның ижаты да янадан халыкка кайтарылган. Шуның нигезендә татар халкының үткәнә һәм

бүгөнгө тарихына, үткөндөгө билгесезлеклөрөнө кызыксыну тулы, тарихи чынбарлыкны чагылдырган роман һәм драмалар ижат ителгән (Yarullina Yıldırım, 2016: 140-141).

Узган гасырның 90 нчы елларында, ягъни СССР таркалгач, Исхакый эсәрлөрөнә булган басым юкка чыга; татарлар арасында язучының шәхесенә һәм ижатына игътибар арта башлый. 1998-2014 еллар арасында Л.Р.Гайнанова, М.Х.Хәсәнов, Ф.М.Мусин, Ә.Н.Әхмәдуллин һәм Х.Г.Әюпов кебек танылган галимнәрдән торган коллектив Гаяз Исхакыйның барлык эсәрләрән туплаган “Гаяз Исхакый – Әсәрләр” дип аталучы күптомлык эзерләгән. Бу күптомлык Г.Ибраһимов исемендөгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан нәшер ителгән. Шулай ук Әхмәт Сәхапов, Флун Мусин һәм Булат Гали кебек галимнәренң Гаяз Исхакый шәхесенә һәм ижатына багышланган хезмәтләре бар. Ләкин патша заманындагы һәм СССР вакытындагы Исхакыйга булган тискәре карашның бүген кабат торгызылырга тырышылуын да билгеләп үтәргә кирәк.

Исхакый ижаты Төркиядә исә Алсу Камалиева һәм Ахмет Канлыдәрә кебек галимнәр тарафыннан тикшерелгән. Татарстанда һәм Төркиядә Гаяз Исхакый темасына кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре якланган.

2. Гаяз Исхакыйның “Бай угылы” романы

Исхакый ижатының беренче чорын тәшкил итүче Мәгърифәтчелек дәвәре (1897-1904) ижатына караган “Бай угылы” романы 1899 елда Казанда языла һәм 1903 елда Казанда нәшер ителә. Исхакыйның тәүге эсәрләрәннән берсе булган “Бай угылы” – роман буларак зәгыйфь, кимчелекле бер эсәр. Язучы моны үзе дә аңлап, 1910 елның 14 июлендә китабының икенче басмасындагы “Бай угылының икенче басылуына мөкаддимә” бүлегендә “Бай Угылының язылуында әллә никадәр кимчелекләр булса да, шул кимчелекләрне бетерү, төзәтү татар тарих әдәбиятына каршы жинаять булганга, иске хаталары, иске кимчелекләре берләп, үзгәртелмәенчә икенче бастырырга карар бирдем. Китапның унсигез-унтугыз яшьлек бер егетнең каләменнән чыкканыны онытмаенча, укучыларның бик нык тәнкыйть кылмаенча, ким якларыны кичереп, яхшы тарафларына карауларыны үтенәм” (Исхакый, 1998: 114) дип, бу хәлгә ачыклык кертә.

Исхакыйның мәгърифәтчелек чоры эсәрләрәннән берсе булган “Бай угылы” романы – искелек һәм яңалык тартышмасына корылган бер эсәр. Ул традицион тормышка һәм аңлаешка тәнкыйди караш белән сугарылган.

“Бай угылы” романындагы Фатыйх бай белән Сәгыйдә абыстай, бай гына гаилә эгъзалары булуга карамастан, икесе дә иске карашлы, жаһил бер пар. Аларның Кәрим исемле малайлары туа. Уллары үсә төшкәч, аңа иптәш булсын дип, 13-14 яшьләрдә Фәхри исемле тәрбияче бер малай алалар. Карын туклыгыннан башканы таләп итмәгәнә, тәрбия күрмәгән, урам гадәтләрәнә өйрәнгән бу үсмер, Фатыйх бай белән Сәгыйдә абыстай тарафыннан аеруча хуп күрелә.

Кечкенә Кәрим Сәхилә карчыктан алдарга, анасыннан тәкәбберлеккә һәм дорфалыкка өйрәнә, Фәхридән кеше мыскыллау, талау, хәйләкәрлек кебек начар гадәтләрне биш яшендә үк сөндәрә.

Мәктәп-мәдрәсә күрмәгән Фәхри, Кәримне үз кирәгенә куллана. Тәмәке тартырга өйрәтә, вакыт-вакыт эчертеп тә ала. Кәримне гаиләсеннән акча таләп итүнең төрле юлларына төшендерә.

Жәдит мәктәбенә укырга жибәрелгән Кәрим, Сәхилә карчыкның сүзе белән аннан алынып, карчыкның бер танышына сабакка жибәрелә. Карчыкның максаты – бай гаиләдән файдаланып калу. Сәхилә – иске карашлы, надан, жаһил бер кеше, аңа бары үз эше хәл ителү генә мөһим.

Кадими мәктәптә укыган, бернинди белем күрмәгән Кәрим үсә төшкәч эчке куллана башлый, хатыннары янына йөри. Өйләрәндөгә асрау кыз аңардан буйга узып,

өйдән куыла, ләкин моның белән генә егетнең начар гадәтләренә нокта куелмый. Бәлки игә килер дип, ата-анасы унларын өйләндерергә була. Кәримнең гаиләсен танучылар аларга кыз бирми, шуңа да ерактанрак кыз алалар. Бәдрия белән гаилә кору да 18 яшьлек Кәримгә акыл кертми. Аңа икенче хатын алырга карар кылалар. Ул гына да түгел, азып-тузып йөри торгач, Кәрим гаиләсен бөлгенлеккә төшерә, өйсез, эш урыннарыз калырга мәжбүр итә. Ахырдә, бер фәхешханәдә бер кешенең үлеменә сәбәпчә булып, үзе дә шунда алган яралардан үлеп китә.

Тол калган Бәдрия кул эшләре башкарып көн итә башлый, үз этисе дә аны ярдәменнән ташламый. Бердәнбер баласы булган улы Рифгать Бәдриягә яшәү көче бирә. Кайнатасының да Бәдриягә булган мөнәсәбәте яхшы якка үзгәрә. Рифгать үсеп буйга житә, Кәримдә күрергә теләгән бөтен яхшы сыйфатлар бу егеттә чагылыш таба. Кайнаңасы да улы Кәримнән күрмәгән игелекләрне оныгы Рифгатьтән күрә. Шулай итеп, Сәгыйдә абыстай да хатасын аңлый, аның да килене белән арасы яхшыра. Еллар үтеп, Бәдриянең эти-әнисе, кайнаңасы да дөнья куялар. Улы Рифгать 18 яшендә укымышлы бер кыз белән тормыш кора һәм әнисен дә үзе янына ала. Бәдрия дә килененә карата иске кайнаңалар кебек булмый, алар уртак тел табып, аңлашып яшиләр. Бәдрия оныкларын да үстерергә, тәрбияләргә ярдәм итә һәм бәхетле картлык кичереп, картаеп бакыйлыкка күчә. Рифгать тә хатыны һәм балалары белән матур тормыш сөрәләр (Исхакый, 1998: 113-153).

Исхакый бу романында үз чорының татар жәмгыятенә һәм аның надан байларына көзге тотта. Жәмгыятнең чагыштырмача югары катлавын тәшкит иткән бу төркемнең бала тәрбияләү һәм белем алу кебек мәсьәләләрдәге ялгышларын ачып салырга тырыша. Исхакыйның максаты – татар халкының иске яшәү рәвеше һәм аңа бәйле проблемаларны күрсәтеп, аларны жәдиди – яңа ысул белән хәл итү юлларын аңлатырга тырышу. Роман геройларының берсе булган Кәримнең бала чагында жәдиди бер мәктәпкә укырга бирелүе – татар халкының иске яшәү рәвеше һәм аның белән бәйле проблемаларны чишүдә юл күрсәтү ул. Ләкин романда кадими караш бу фикердән өстен чыга һәм Кәрим искечә ысулда белем ала; шуның нәтижәсендә чын белем алудан мәрхүм кала. Тегермәнчә кызы булган Бәдрия һәм улы Рифгать образлары аркылы романда жәдиди ысул – яңача фикерләү ассызыкланып, кадими ысул тәрбиясә жимешә булган Кәрим белән аның гаиләсенә барлык кимчелекләренә карамастан, бер ана буларак Бәдриянең сабырлыгы һәм гайрәте нәтижәсендә тәрбияләнгән Рифгатьнең уңышлары аша жәдиди фикернең кадими фикердән өстенлеге символик формада алгы планга чыгарыла.

Исхакыйның “Бай угылы” романында ул яшәгән чорның татар жәмгыяте чагылыш таба. Әсәрдә кадими карашның, кадими ысулның тискәре якларыннан юлга чыгып, яңача яшәү, яңача фикерләү алымының уңай ягы, файдасы чагылдырылырга тырышыла.

Исхакыйның “Бай угылы” исемле бу әсәре әдәби жәһәттән бигрәк, каләмгә алынган проблемалары ягыннан игътибарга лаек. Исхакый киләчәк буынның тәрбияле, белемле булырга тиешлегенә басым ясый (Сәхапов, 1997б: 65-66). Милләтенә киләчәге өчен борчылган әдип киләчәк буынның тәрбиясә һәм мәгърифәте милләтенә киләчәген гарантияли дигән фикерне алга сөрә.

2.1. “Бай угылы” романында дин төшенчәсе

Антропологик яктан тулысы белән билгеләнгән бер атамасы булмаса да, сүзлектә дин “Аллаһы Тәгаләнен, гомумән, нинди дә булса югары көчләрнең чынлап та булуына, барлыгына ышану, инану белән бәйле халәт; Алла, фәрештә, төрле рухларның һ.б.ш. табигатьтән өстен көчләрнең булуына ышануга нигезләнгән карашлар, күзаллаулар системасы” (Сабитова һ.б., 2016: 176); “Тәңрегә, табигать өсте көчләргә, төрле изге әйберләргә ышануны һәм табынуны системалаштырган бер социаль институт, диянәт; бу дәрәжәдәге ышанычларны кануннар, оешмалар, горөф-гадәтләр, символлар формасында

тушлаган, урнаштырган тәртип, ышаныч нигезендә барлыкка килгән фикер бәйлелеге, ышаныч яки идеал, культ” (Akalin h.b., 2011: 668-669) буларак ачыклана. Фрейд дин феноменын гомуми бер невроз буларак билгели. Дуркхеим исә динне социаль бердәмлекне арттырган һәм белдергән социаль ижат буларак күрә. Диннең функциональлегә аспектына тукталган Дуркхеим динне бер жәмгыятьнең бар булуында роль уйнаган ритуаллар һәм ышанычлар жыелмасы буларак ачыклай (Temgen, 1998: 306). Мәдрәсәдә укыган һәм Татар укытучылар мәктәбендә рус телендә заманча белем дә алган Исхакыйның дингә карата фикерләре Дуркхеимнекенә якын.

Исхакый, “эхлакый һәм тәрбияви күзлектән караганда, диннең яхшы якларын күрә. Халыкны якынайтуда һәм берләштерүдә диннең ролен яхшы белә. Фанатик дин әһелләренә һәм халыкны алдаучыларга каршы чыга” (Kamaliev, 2009: 54). Мәдрәсә белеме алган һәм кыска вакыт имам булып торган Исхакый дингә прагматист карашта. Милли кемлекне, татарлыкны саклауда диннең кирәк булуы фикерен алга сөрә.

“Бай угылы” романында дин төшенчәсе ике төрле буларак бирелә. Болар – искелеккә, горейф-гадәтләргә нигезләнгән традицион, ягъни артта калган дин төшенчәсе белән аңлы сыйныфка хас дин төшенчәсе. Әсәрнең башында бәби табарга жыенган Сәгыйдә бикә янына мәхәлләнең бөтен хатын-кызы жыела, аңа ярдәм итү өчен үзләренә күрә болар бер нәрсәләр эшлиләр. Вакыт-вакыт “Я шәйхем, я мәдәт; я шәйхем, я мәдәт!” диеп дога кылып торсалар да, бәби генә дөнъяга аваз салмый. Имамның төшләре һәм төш юраулары да игътибарга лаек. Бәби табарга ярдәм итү өчен акушерка чакыруга башта бөтенесе бердән каршы төшсәләр дә, бала табу авырайганнан-авырая барганга, имам теләми генә “акушер китертеп бәбиләтә ала” дип ризалык белдергәннән соң, акушер килеп вазифасын башкара (Исхакый, 1998: 115-116). Романда, хәтта, кеше тормышындагы сәламәтлек кебек мөһим мәсьәләләрдә дә искелек белән яңалык арасында конфликтның барлыгы ачык бер шәкелдә күрсәтелә һәм кадимки фикер турыдан-туры жинелүгә дучар ителә.

Кәримнең тәрбиясе өчен җаваплы булган 13-14 яшьләрдәге Фәхринең диннең ни икәнлеген белмәгән, дөнъя күрмәгән үзе дә бер бала гына булуы (Исхакый, 1998: 117), язучының фикерләрен укучыга ирештергән аңлатучы тарафыннан тәнкыйтьләнгән.

Искелек белән яңалык арасындагы конфликтка урын бирелгән әсәрдә мәгариф темасы да ике яклы каләмгә алынган. Яңа укыту ысулына нигезләнгән мәктәпкә жиберелгән Кәрим, гаилә дуслы Сәхилә карчыкның үз мәнфәгатьләрен хәл иттертү өчен малайның ата-анасына дини басым ясау нәтижәсендә аннан алынып, кадимки ысул белән укуын дәвам иттерә (Исхакый, 1998: 122-127). Хәлбуки Кәримнең жәдит мәктәбендә яхшы белем алып, динне дә яхшылап өйрәнү мөмкинлегенә була. Яңача укыту тарафлары булган Исхакый әсәр аша милләтенә энә шул рәвешле үгетләр биреп юл күрсәтергә тырыша.

Романда Кәрим белән Фәхринең гашыйк булган кызларны үзләренә карату өчен багучыдан ярдәм алулары, Сәхилә карчыкның да аларга бу мәсьәләдә ярдәм иткән булып, үз мәнфәгатьләрен кайгыртуы кебек үрнәкләр белән ул чор татар жәмгыятең проблемалы тарафлары күрсәтелә (Исхакый, 1998: 131-133). Бу шәкелдә кадимки тормыш рәвешенә ялгышлары фольклор алымнары аша укучыга ирештерелә.

Исхакый дингә булган иске карашның бары шәхси проблемаларны хәл итү чарасы фикеренә каршы чыгып, укучыларын да бу мәсьәләдә агартырга тырыша. “Безнең байлар үз файдалары дигәндә кешелек хақы түгел, мөселманлык хақын да ригая кыла торганнардан түгелләр иде” (Исхакый, 1998: 137) дип, байларның характерын һәм дингә булган мөнәсәбәтен чагылдыра.

Жәмгыятьнең саф һәм чиста тарафына үрнәк буларак романда Кәримнең хатыны Бәдрия бирелә. Әсәрдә ул саф күнелле халыкның дингә булган мөнәсәбәтен чагылдыра.

Ышанычлы, чиста күнелле кеше булу белән бергә, ул һәм үз гаиләсенә, һәм ире гаиләсенә карата ихтирамлы да; Кәримнең төрле начар гадәтләре булуга карамастан, алган тәрбиясе нәтижәсе кирәге – иренә хөрмәтле һәм һәрвакыт аның янында (Исхакий, 1998: 140-141). “Бай угылы” исемле эсәрдә гаиләдә хатын-кызның тоткан урыны һәм әһәмияте хосусы гади бер гаиләдән чыккан, ягъни тегермәнче кызы булган Бәдрия образы аша чагылдырылып, нәкъ менә Бәдрия образы мисалында гаиләдә хатын-кызның урыны үзәктә булырга тиешлеге күрсәтелә.

Бәдрия мисалында романда позитив, ләкин изелгән хатын-кыз образы уртага чыгарыла. Монда хатын-кызга кол мөнәсәбәте тудырган кадими дин аңлаешын билгеләп үтәргә кирәк. Татар хатын-кызларының хөрлеге өчен тырышкан Исхакий, романы аша аларның тормыштагы хәлен чагылдырып, үз чоры укучыларына да тәкъдим итә.

Чорының дөнъяга карашы һәм бай гаиләнең чикләнмәгән мөмкинлекләре нәтижәсендә Кәримдәге бөтен начар гадәтләргә күз йомыла килә, аның өйләнәп тә акылга утырмавында хатыны Бәдрия гаепле булып чыга. Моны сәбәп итеп, гаиләсе Кәримгә тагын бер хатын алу фикеренә килә, чөнки дин дә моңа каршы төшми. Бәдрия моны теләмәсә дә, кайнанысын бу фикереннән кире кайтарырга никадәр тырышса да, хатын-кыз буларак аның моңа каршы төшү хакы булмый (Исхакий, 1998: 144-147). Исхакий диннең ир-ат хокукларын гына яклавына, хатыннарынның бу сәбәптән жәмгыятьтән читтә калуларына каршы булган фикерләрен Бәдрия мисалы аша телгә китерә һәм эсәренә азагында аны үзен беркайчан да яратмаган, кешегә санамаган кайнанысы белән кайнатасын коткаручы каһарман дәрәжәсенә күтәрә. Шуңа рәвешле, Бәдрия образы аша патриархаль гаиләгә һәм жәмгыятькә тәнкыйди күзлектән карарга кирәклеген аңлата.

Жәмгыятьнең авырткан урыннарын эсәрендә чагылдырган Исхакий, идеалларын да уртага куя. Кәримнең улы Рифгать – яхшы белем алган, диннең бөтен асылын белгән яшь егет. Моннан тыш, ул камил дәрәжәдә русча да белә һәм укучыга үрнәк, өлгә буларак тәкъдим ителә (Исхакий, 1998: 152). Рифгать үрнәгә аша язучы идеалындагы егетне милләтенә танытырга, аны кабул иттерергә омтыла. Бу егетне ул югары белемле, динен яхшы белүче, дөнъяда булып беткәннәрдән хәбәрдар, ана теле белән бергә русчаны да белгән, камил бер кеше буларак сурәтли.

Гомере буге динне татарларны берләштерүче һәм саклаучы бер алым буларак күрсә дә, Исхакий этноцентрик бер караш белән татарлыкны, татар кемлеген/үзенчәлеген һәрвакыт алгы планда тотта (Uzun, 2021: 178). Исхакийның бу эсәрендә диннең коллектив аңның формалашуында өлеше булуын һәм шуңа рәвешле милли үзенчәлекне саклауда бер алым булып торуын да билгеләп үтү кирәк.

2.2. “Бай угылы” романында милләт төшенчәсе

Исхакийның фикри мәгънәдәге милләт төшенчәсе сүзлектә “Тарихи рәвештә уртак әдәби тел, этник үзенчәлекләр, территория, мәдәният, икътисад формалашып, шуның нигезендә уртак үзәк һәм жәмгыять структурасы барлыкка китереп яшәгән зур тотрыклы бергәлек буларак халык; шәхеснең әлегә берләшмә эгъзасы булуы, шушы халыкка каравы; дәүләт, ил; кешеләр, халык; бер тармакка караган, бер өлкәдә эшчәнлек алып барган кешеләр” (Сабитова һ.б., 2017: 213); “Милли үзгәлек, миллилек; милли бәйләлек” (Akalin һ.б., 2011: 1684) буларак ачыклана. Татар тарихында шактый вакытлар Ислам дине/мөселманлык милли кемлек/үзенчәлек һәм милләт атамасы белән янәшә кулланыла. 1552 елда Казан ханлыгы басып алынганнан соң, Ислам дине татарларның милли үзенчәлеген саклаучы һәм руслар белән араларындагы аерманы чагылдыручы хәленә килә. Исхакий ижатында да дин Русия мөселманнарының милли кемлекләрен саклаучы калкан һәм яшәү чыганагы буларак чагылыш таба. Бу ягы белән “Бай угылы” эсәрендә дин төшенчәсенә дә милли кемлек/үзенчәлек һәм милләт төшенчәсен саклаучы бер алым буларак кулланылуын күрсәтергә мөмкин.

Иң гади һәм асыл мәғнәдә милли кемлек/үзенчәлек төшенчәсе, шәхесләрен, төркемнәрен яки жәмгыятьләрен “Сез кем?”, “Сез кемнәрдән?” сорауларына җавап яки җаваплары буларак кабул ителә ала (Güvenç, 1993: 3). Этник үзенчәлек исә бер бар булу постулатының нәтижәсе булып, субъектив буларак яшәлгән һәм кабул ителгән милек булу хисе ул (Bilgin, 1995: 59). Этноцентрик бер карашка ия булган һәм фикри романнар язган Исхакыйның әсәрләрендә дин милләтне яклауда ярдәмче бер алым, бер чара буларак урын ала.

Рус хакимияте астында яшәүче татарлар тарих дәвамында этник үзенчәлекләрен дини үзенчәлекләре артына яшерергә мәжбүр була. Алтын Урда чорының руслар тарафыннан *татарское иго* (*татар зольмы / изүе*) буларак аталуы, татар атамасының татарларның үзләренә руслар тарафыннан билгеле бер максат белән тагылуы фикере һәм мөселман кемлеге белән өммәт кебек факторлар сәбәпле, Идел-Урал буендагы татарлар үзләрен бары тик *мөселман* буларак атау юлын сайлаганнар. Шиһабетдин Мәржани, русларның татар атамасына булган тискәре карашы йөзеннән үзләрен мөселман буларак танытсалар да, татарлар өчен моның житәрсез булуын, мөселманлыклары янында бер дә *татар* этник атамасына да өстенлек бирүләрен әйтә һәм бу исемнәр (татар белән мөселман) арасында Нил белән Евфрат елгалары арасындагы ераклык кадәр зур аерма булганын телгә ала (Мәржани, 1989: 43-44). Мәржани һәм Насыйриның тәэсире белән XIX гасырның азагы – XX гасырның башында Казан язучыларының шактый бер өлеше тарафыннан әдәбиятта татар исеме кулланыла башлый (Баттал, 1996: 169). Тарихи процесста мөселман, болгар яки татар атамаларын куллану турында бәхәсләр булса да, бүгенге көндә барлык татарлар *татар* атамасын куллана.

“Бай угылы” романы – полемик рухта язылган бер әсәр. Яшь автор, әсәрен башында, үз милләтенең авыру якларын яшерергә, аны бары матур яктан гына күрсәтергә тырышучы ялган патриотлар белән бәхәскә керә (Мусин, 1998: 19). Әсәрен башында Исхакый бай гаилә балаларының күбесендә тәрбиянең начар булуын, я бер кешенең, яки гомуммилләтнең начар якларын яшерүнең, дәшми калуның яхшыга илтмәвен асызыклай. Жәмгыятенең четерекле якларын, проблемаларын телгә алуны – милләтен кимсетү, рәнжетү буларак түгел, ә, киресенчә, кара таплардан арындыруда бер юл буларак белдерә (Исхакый, 1998: 113-114). Бу юлларда халыкчы һәм милләтче Исхакыйның кемлеге чагылыш таба. Ул киләчәктә милләтенең юк булып китүенән курка, шуның өчен янып-көя. Исхакый этноцентрик карашка ия булса да, милләтенә кагылышлы проблемаларны каләмгә алганда романтик буларак түгел, реалистик бер караштан чыгып эш итә.

Гомумән алганда, Исхакыйның “Бай угылы” әсәре, замандашларында милләтне саклау хисен уяту нияте белән язылган һәм автор тарафыннан монда милләт яшәеше өчен бик мөһим мәсьәләләрнең берсе – яшь буынны тәрбияләү темасы күтәрелгән (Мусин, 1998: 20). Милләтнең киләчәген яшьләр тәшкил иткәнгә күрә, аларның тәрбиясе һәм белеме әһәмияткә ия. Дидактик ысулда язылган бу әсәрдә язучы яшьләрен, гаиләне һәм милләтне, милли кемлекне/үзенчәлекне саклап калуга бары тик чорына туры килгән, заманча милли белем һәм тәрбия аша гына ирешергә мөмкин икәнлеген күрсәтергә тырыша. Бу карашның артында жәдиди фикер урын ала.

Исхакыйның дингә чиктән тыш дәрәжәдә басым ясавы да, асылында, милли кемлекне/үзенчәлекне, татарлыкны саклап калу өчен. 1552 елдан бирле рус хакимиятендә яшәгән татарларның рус культурасы һәм рус сәясәте тәэсирендә юк булып китмәве, милли кемлеген/үзенчәлеген дәвам иттерә алуы өчен дини кемлекләрен/үзенчәлекләрен саклаулары һәм дәвам итүләре кирәклеген белдерә Исхакый. Әсәрдә дингә булган карашның ике тарафлы яктыртылуы шуны ачыклау максатлы бирелә.

Татарлар өчен динне берләштерүче, саклаучы бер алым буларак кабул итсә дә, Исхакый гомеренең һәр чорында диярлек этноцентрик юнәлештән эш итеп, татарлыгын,

татар кемлеген – милләтен һәрвакыт беренче урында тота (Uzun, 2020: 43). “Бай угылы” романында бары тик татар кемлеге/үзенчәлеге һәм татарларның проблемалары күтәрелә, халыкны борчыган мәсьәләләр ачыкланып, аларны жәдиди юл белән чишү мөмкинлеге аңлатыла. Исхакый эсәрләрендә милләт төшенчәсенә нигезе аның беренче эсәрләреннән берсе булган “Бай угылы” романында микро планда татарлык белән башланып, вакытлар үтү белән тагын да киңәя төшөп, “Өйгә таба” кебек эсәрләрендә төрки халыкларның бердәмлеген яклау дәрәжәсенә кадәр күтәрелә.

3. Йомгак

Гаяз Исхакый әдәбиятны халыкның тормышын, дөньясын үзгәртүче, аңа туры юлны күрсәтүче идеаль бер алым буларак күрә. Эсәрләрендәге үгет-нәсихәт өслүбе дә язучы фикерләренең табиғый чагылышы булып тора.

Исхакыйның мәгърифәтче-жәдитчелек чорында язылган эсәрләреннән берсе булган “Бай угылы” романы, үз чорының мөһим проблемаларын күтәреп чыгып, тәрбия һәм белем мәсьәләләре төшенчәләренә киң урын бирелгән күрә, нәкъ менә шушы ягы белән укучыларга сабак булырдай эсәр.

Романда милли һәм дини кемлек/үзенчәлек алгы планга куела, кешеләрнең динне үз файдаларына куллануы эсәрдә төрле образлар һәм вакыйгалар ярдәмендә укучыга тәкъдим ителә. Эсәрнең азагында милли һәм дини яктан көчле, югары белемгә ия, рус телен дә яхшы белгән, бу тел ярдәме белән дөньяга ачылган каһарманы аша язучы үз фикерләрен житкерә һәм шул рәвешле укучыларына туры юлны күрсәтә.

Динне Русия мөселманнарын берләштерүче һәм милли үзенчәлекләрен саклаучы бер алым буларак күрсә дә, Исхакыйның милли тойгылары дингә караганда һәрвакыт беренче урында алгы планда була.

Ватанында да, мөһажирлектә дә, ягъни гомер буге татар милләтенең яшәеше һәм киләчәге өчен көрәшкән Исхакый, эсәрләрен дә шушы көрәштә бер алым буларак кулланган. “Бай угылы” эсәрендә дин һәм милләт төшенчәләре бу рәвешле чагылыш тапкан.

Әдәбият исемлеге

- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Argunşah, M. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Asrı, N. (1328). *Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî*. İstanbul: “Tanin” Matbaası.
- Баттал, Г. (1996). *Казан Төркіләре*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [Battal, Ğ. (1996). *Qazan Törkiylerë*. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]
- Bilgin, N. (1995). *Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Çağatay, T. (1979). *Ayaz İshakî İdilli'nin Eserleri*. (Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay). Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayıldız Matbaası: XXII-XXIV.
- Гали, Б. (2018). *Давыл Хәбәрчесе*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [Ğali, B. (2018). *Dawıl Heberçesë*. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]
- Ганиева, Р. (1998). Исхакый Ижаты. *Мурас*, №. 5, Б. 63-78. [Ğaniyeva, R. (1998). İshaqıy İcatı. *Miras*, №. 5, s. 63-68.]
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği – Kültür Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Исхакый, Г. (2001). *Эсәрләр: 15 Томда. 3 Том* (төзүче: Лена Гайнанова). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [İshaqıy, Ğ. (2001). *Eserler: 15 Tomda. 3 Tom* (tözüwçë: Lena Ğaynanova). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]
- Исхакый, Г. (1998). *Эсәрләр: 15 томда. 1 том: Повестьлар һәм Хикәяләр (1899-1908)* (төзүче: Лена Гайнанова). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [İshaqıy, Ğ. (1998). *Eserler: 15 Tomda. 1 Tom: Povestlar hem Hikayeler (1899-1908)* (tözüwçë: Lena Ğaynanova). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]

Исхакый, Г. (1991). *Зиндан – Сайланма Проза һәм Сәхнә Әсәрләре* (төзүчеләр: М. Госманов, Ф. М. Миңнуллин, Ф. М. Мусин, М. С. Мәһдиев, Р. С. Мөхәммәдиев, Х. Ә. Әшрәфжанов). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [İşhaqıy, Ğ. (1991). *Zindan – Saylanma Proza hem Şehne Eserlerë* (tözüwçeler: M. Ğosmanov, F. M. Miñnullin, F. M. Musin, M. S. Mehdiyev, R. S. Möhemmediyev, Ğ. E. Eşrefcanov). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]

Kaçalın, M. S. (2000). *İdilli, Muhammed Ayaz İshakî*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 21, s. 474-476.

Kamaliev, A. (2009). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Mәржани, Ш. (1989). *Мөстәфәдәл-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар* (тәржемә итүче һәм төзүче: Ә. Н. Хәйруллин). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [Mercani, Ş. (1989). *Möstefadel-Ehbar fi Ehvali Qazan we Bolğar* (terceme itüwçë hem tözüwçë: E.N. Heyrullin). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]

Musin, F. M. (1998). *Гаяз Исхакый*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты. [Musin, F. M. (1998). *Ğayaz İşhaqıy*. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.]

Сабитова, И. И., А. Ф. Гайнетдинова, Ю. Ф. Борханова һ.б. (2017). *Татар Теленәң Аңлатмалы Сүзлеге: III Том: К*. Казан: ТӘҺСИ. [Sabitova, İ. İ., A. F. Ğaynetdinova, Yu. F. Borhanova h.b. (2017). *Tatar Tëlëñëñ Añlatmalı Sözlëğë: III Tom: K*. Qazan: TEHSİ.]

Сабитова, И. И., Ф. И. Таһирова, А. М. Сәғыйтова һ.б. (2016). *Татар Теленәң Аңлатмалы Сүзлеге: II Том: Г-Й*. Казан: ТӘҺСИ. [Sabitova, İ. İ., F. İ. Tahirova, A. M. Seğıytova h.b. (2016). *Tatar Tëlëñëñ Añlatmalı Sözlëğë: II Tom: G-Y*. Qazan: TEHSİ.]

Сәхапов, Ә. (1997а). *Исхакый Ижаты. Монография*. Казан: Татар “Мирас” Китап Нәшрияты. [Seħapov, E. (1997a). *İşhaqıy İcatı. Monografiya*. Qazan: Tatar “Miras” Kitap Neşriyatı.]

Сәхапов, Ә. (1997б). *Исхакый һәм XX Гасыр Татар Әдәбияты. Монография*. Казан: Татар “Мирас” Китап Нәшрияты. [Seħapov, E. (1997b). *İşhaqıy hem XX. Ğasır Tatar Edebiyatı. Monografiya*. Qazan: Tatar “Miras” Kitap Neşriyatı.]

Seydahmet, K. C. (1979). *Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshaki (Haz.) Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshaki, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla*. Ankara: Ayyıldız Matbaası: s. 150-157.

Temren, B. (1998). *Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme. DTCF Dergisi*, C. 38, S. 1-2, s. 301-312.

Uzun, M. (2020). *Ayaz İshakî'nin “Öyge Taba” Adlı Romanı Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzun, M. (2021). “Muhammed Ayaz İshakî'nin Hayatı ve Eserleri”. (Ed.) Akartürk Karahan. *Türk Dünyası Dil, Kültür ve Edebiyat İncelemeleri – Türkbilim Araştırmaları Dizisi: 3*. Kitap. İstanbul: Kutlu Yayınevi: 174-189.

Yarullina Yıldırım, R. (2016). *Tatar Nesri ve Romantizm Estetiği*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Zahidullina, D. F., Ә. М. Закиржанов, Т. Ш. Гыйләжөв (2004). *Татар Әдәбияты – Теория Тарих*. Казан: “Мәгариф” Нәшрияты. [Zahidullina D. F., E. M. Zakircanov, T. Ş. Ğıylecev (2004). *Tatar Edebiyatı – Teoriya Tariyh*. Qazan: “Meğarif Neşriyatı.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1225440>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 03.01.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.06.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Özakaydın, O. G. (2023). Denizli İli Bekilli İlçesinde İşlek Olarak Kullanılan Bazı Fiillerin İncelenmesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 137-144.

DENİZLİ İLİ BEKİLLİ İLÇESİNDE İŞLEK OLARAK KULLANILAN BAZI FİİLLERİN İNCELENMESİ

Examination of some verbs that are used continuously in Bekilli district of Denizli province
OLCAY GÜNTÜLÜ ÖZAKAYDIN¹

Öz

Denizli ilinin Bekilli ilçesi şehrin kuzey kısmında yer almaktadır. 1987 yılına kadar Çal ilçesine bağlı olan Bekilli bu tarihten sonra ilçe statüsüne kavuşmuştur. Bekilli, Çal, Çivril bölgesine 13.yüzyılda Oğuz Boylarından başta Kayı Boyu olmak üzere Avşar Boyu, Yazır Boyu, Bayat Boyu, Beydilli Boyu, Çavuldur Boyu, Eymir Boyu yerleştirilmiştir. Bunun sonucunda bu bölgeye Oğuz Türkçesi hâkimdir. Yapılan araştırmalar sonucunda Denizli ili ve ilçeleri Batı Grubu Ağızları sınırları içerisinde yer alır. Batı Grubu Ağızlarının ses ve şekil bilgisi özellikleri Bekilli halkının günlük konuşma dilinde büyük oranda gözlemlenir. Özellikle günlük hayatta sıklıkla kullanılan bazı fiillerin bu yöreye özgü şekliyle söylendiği ve yazıldığı görülmektedir. Hatta bu fiillerin, Derleme Sözlüğü ve Tarama Sözlüğü'nde ya yer almadığı ya da farklı şekillerde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu eylemlerin kök ve ek kısımlarını incelediğimizde dilimizde uzun süreden beri var oldukları ama kullanım alanlarının Bekilli gibi kırsal alanlarla sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Örneğin; “hamaşmak” fiili “sarılmak, kucaklaşmak” anlamında bu ilçede sıklıkla kullanılan bir fiildir. Fakat bu fiil Derleme Sözlüğü'nde geçmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bekilli ilçesi, Oğuz Boyları, Batı Grubu Ağızları, Fiiller, Derleme Sözlüğü

¹ Dr. Olcay Güntülü ÖZAKAYDIN, Karabağlar Şehit Halit Taş Ortaokulu. İzmir/TÜRKİYE
el-mek: o.guntulu@hotmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2696>

Abstract

Bekilli district of Denizli province is located in the northern part of the city. Bekilli, which was a part of al district until 1987, gained district status after this date. In the 13th century, among the Oghuz tribes, the Kayı tribe, the Avşar tribe, the Yazır tribe, the Bayat tribe, the Beydilli tribe, the Çavuldur tribe and the Eymir tribe were settled in the Bekilli, al, ivril region. As a result, Oghuz Turkish is dominant in this region. As a result of the researches, Denizli province and its districts are located within the borders of the Western Group Dialects. The phonetic and morphological features of the Western Group Dialects are largely observed in the daily spoken language of the Bekilli people. It is seen that some of the verbs that are used frequently in daily life are said and written in the form specific to this region. In fact, it has been determined that these verbs are either not included in the Derleme Szlg and Tarama Szlg or they take place in different ways. When we examine the root and suffix parts of these verbs, it has been determined that they have existed in our language for a long time, but their usage areas are limited to rural areas such as Bekilli. For example; The verb "hamaşmak" is a verb that is frequently used in this district in the sense of "hug, embrace". However, this verb does not appear in the Derleme Szlg.

Keywords: Bekilli District, Oğuz Tribe, Western Group Dialects, Verbs, Compilation Dictionary

1.Giriş

Anadolu ağızları üzerine Dünya’da ve ülkemizde pek çok bilim insanı araştırmalar yapmış bu konuda eserler vermişlerdir. Çalışılan saha içinde derlemeler yapılarak oluşturulan ağız haritaları dilimiz için önemli bir hazinedir.

Anadolu ağızları üzerine yapılan ilk sınıflandırma denemesi 1896 yılında İ. Kunos’a aittir. Bu sınıflandırma Kunos’un “Kisazsiai Trk Dialektusairal” adlı eserinde yer alır. Diğer bir sınıflandırma ise Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu tarafından kendi yaptığı derlemelerden yararlanarak oluşturduğu “Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme” adlı makalesinde karşımıza çıkar. Bu makalede Anadolu ağızlarını dokuz ağız bölgesine ayırır. Bu bölgeler şunlardır: “Doğu illeri ağızları bölgesi; Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgesi; Sivas kısmen Tokat illeri ağızları bölgesi; Amasya, Çorum, Ankara, kısmen Yozgat ağızları bölgesi; Orta Anadolu ağızları bölgesi; Batı İlleri ağızları bölgesi; Konya ağız bölgesi; Kastamonu ağız bölgesi”

Yine Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmaların başlıcalarından olan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın Güney-Batı Anadolu Ağızları adlı eserinde Zeynep Korkmaz; Güneybatı Anadolu Ağızlarını “Manisa ağızları, Dinar Ağzı, Aydın-Denizli ağızları ve Muğla ağzı” olmak üzere dört ağız bölgesine ayırır. Ayrıca “Türk Dili zerine Araştırmalar” adlı eserinin ikinci cildinin altıncı bölümünde “Anadolu Ağızları, Dil-Folklor Bağlantısı” başlığı altında ağız ağızları üzerine yazdığı makalelerini toplamıştır.

Prof. Dr. Leyla Karahan’ın Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması adlı eserinde ise Anadolu ağızlarını “Doğu grubu ağızları, Kuzeydoğu grubu ağızları ve Batı grubu ağızları” olarak  ağız bölgesine ayırır. Hatta Batı grubu ağızlarını ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliklerindeki farklılıklardan dolayı on altı gruba ayırır. Denizli ili ağzı birinci alt gruptadır. Leyla Karahan eserinin sonunda ağız bölgelerinin ve bu bölgelerin alt bölgelerinin haritalarını verir. Bu haritaların içerisinde ağız gruplarının ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından belirgin özellikleri de gösteren haritalar mevcuttur.

Batı grubu ağızları üzerine yapılan çalışmalar için Prof. Dr. Gürer Gülsevin’in “Uşak İli Ağızları Dil zellikleri-Metinler-Sözlük” adlı eserini, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’un “Kütahya ve Yöresi Ağızları İnceleme- Metinler- Sözlük” adlı eserini, Prof. Dr. Ayşe İlker’in “Manisa

Ağızları” adlı eserini, Prof. Dr. Ali Akar’ın “Muğla ve Yöresi Ağızları” adlı eserini söyleyebiliriz.

Batı grubu ağızları bölümüne giren Denizli ağızı üzerine yapılan çalışmaları incelediğimizde ise Prof. Dr. Ceyhun Vedat Uygur’un “Denizli İli Ağız Sözlüğü” eserini, Doç. Dr. Himmet Büke’nin “Denizli Ağızından Derleme Sözlüğüne Katkılar” adlı makalesini, Belgin Taş’ın “Denizli- Çal İlçesi Selcen Köyü Ağızının Fonolojik ve Morfolojik Açından İncelenmesi” adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezini örnek olarak gösterebiliriz.

Denizli ilinin Bekilli ilçesi şehrin kuzey kısmında yer alır. Halkı daha çok tarım ile uğraşır. 1965 yılından sonra eğitim amacıyla genç nüfus Denizli merkez başta olmak üzere çevresindeki diğer büyük şehirlere göç etmiştir. Daha sonra ilçeye meslek yüksekokulunun bölümlerinin açılmasıyla ilçe canlanmaya başlamıştır. İlçede sosyal yaşam, gelenek ve görenekler canlılığını korumaktadır. Anadolu kültürünün misafirperverliği, yardımseverliği ilçemizde de kendini gösterir. Orta Asya’dan Anadolu’ya taşınan tarihi ve kültürel değerler dededen toruna miras olarak devam eder. Bayram gelenekleri, ölüm gelenekleri, düğün gelenekleri, yemek kültürü, şifacılık gelenekleri gibi kültürel değerler genç dil ile aktarılır. Dil özellikleri, kullanılan isimler ve fiiller genç nesillerle günümüze taşınır.

2. Bulunduğu Ağız Bölgesi Bakımından Bekilli İlçesi ve Tarihi

Bekilli’de ilk Türkmen yerleşmelerinin 1211 ile 1243 yılları arasında olduğu bilinmektedir. Germiyan Beyliğince Bekilli ve çevresinde Beyce Sultan ve İnel Gazi’ye toprak verilmiştir. Osmanlılar zamanında da buraya asker konuşlandırılmıştır. Bazı topraklar tımar olarak verilmiştir. Bu tımar sipahilerine “beğ” denilmiştir. Toprağa ise “el” veya “il” denilmektedir. Beğcenin veya Beğ’in İl’i var anlamında “Beğ-il-lü” olarak adlandırılan bu yerleşim yeri zamanla söylenme kolaylığından dolayı “Bek-il-lü” olarak söylenmeye başlanmış zamanla Bekilli şeklini almıştır.(Koçberber, 2007:266)

Bu bölgede Batı Grubu Ağız özellikleri kendini göstermektedir. Fakat bu ilçede kullanılan eylemleri doğru bir şekilde inceleyebilmek için bu bölgeye gelen boyları bilmemiz gerekmektedir. 1176’da Selçuklu ordusu Miryakefelon Savaşını kazandıktan sonra II. Kılıç Arslan kendi atabegini yirmi dört bin kişilik bir ordu ile Bizans’ın üzerine göndermiştir. Bizans’ı barış şartlarını yerine getirmeye mecbur etmiştir. Kuvvetlerine deniz suyu, kum ve kayıkçı küreği getirmelerini emrederek Menderes boyuna yollamıştır. Bu kuvvetler Ege Denizi’ne kadar akınlar yapmıştır. Böylece Bekilli ve çevresi Anadolu Selçukluların eline geçmiştir. Fethedilen bu yerlere doğudan gelen Türkmenler gönderilmiştir. Bu devrede Bekilli çevresindeki Pepuza şehri yakınlarında ilk Türkmen yerleşmeleri gerçekleşmiştir. Doğudan gelip bu uç bölgesine yerleştirilen Türkmen Boyları arasında Oğuzların Avşar Boyu, Kayı Boyu, Yazır Boyu, Bayat Boyu, Beydilli Boyu, Çavuldur Boyu, Eymir Boyu yer almaktadır. Bu boyların Çivril, Bekilli, Çal bölgesinde yerleştiği bugün bile boy isimleri ile bilinen köylerin varlığı bilinmektedir.(Koçberber, 2007:207)

Oğuzların Bozok koluna bağlı Gün Han Oğullarından olan Kayı Boyu Türk tarihinde hükümdar çıkaran Oğuz Boylarının başında gelir. Faruk Sümer’in tespitine göre XVI. yüzyılda en büyük Kayı oymağı Denizli’nin kuzeyinde yaşamaktadır. Menteşe Kayıları da Denizli Kayılarının bir parçasıdır. Denizli yöresinde üç Kayı köyü bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Çal-Bekilli sınırları içerisinde (Sümer, 1980:218)

Bugün Çal- Bekilli yolu üzerinde bulunan Kayı Pazarı adıyla bilinen yerde Kayı Köyü’nün olması kuvvetle bir ihtimaldir. Aydın tarafından gelen yol, Narlı Dere, Sazak ve Selcen altından Hançalara be Hançalr Köprüsü’nden sonra Kırık Minare’nin yanına gelir. Kırık Minare’nin olduğu yerde Kayı Pazarı vardır. Burası eski yolların kavuşma yeridir. ²

²İlçemiz Bekilli, (1998), Denizli İli Bekilli İlçesi Tanıtım Kitabı, Denizli: Bekilli Kalkınma ve Dayanışma Derneği Yayınları.

3.Ağız zelliklerine Bağlı Olarak Bekilli’de Kullanılan Fiil rnekleri

Görüldüğü zere Bekilli, al ve ivril bölgesine Oğuz Boyları yerleşmiştir. Bu bölgede günlük hayatta kullanılan fiiller de Oğuz Türkçesinin özelliklerini taşıyacaktır. Eski zamanlarda işlek olarak kullanılan bazı fiiller günümüzde sadece bu bölgede özellikle Bekilli ilçesinde varlığını yine işlek olarak sürdürmektedir. Bu fiiller şu řekildedir³:

Azırğa- : “Az görmek, azımsamak” anlamındadır. Az isim köküne +(I)rgA- ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu ek birleşik ek görünümündedir. Eski Türkçeden beri hemen hemen bütün lehçelerde pek az sayıda rneği vardır. Türkiye Türkçesinde de +(I)msA- ekine “koşut, gibi saymak, öyle saymak” anlamında geçişli birkaç fiil bırakmıştır. Tarama Szlgnde “az görmek, ehemmiyet vermemek, azımsamak, istihfaf etmek” şeklinde yer alır. Derleme Szlgnde ise “azınsa-“ şeklinde Denizli’nin al ilçesinin Dedeky köyünde ve Bekilli İlçesinin Ekse köyünde geçmektedir. Tietze’nin Etimolojik szlgnde ise “azırğa- , azırğan-“ şekillerinde yer alır ve “azımsamak” anlamında verilir. Ayrıca Tietze “az” kökünün dilimizde az rastlanan “-ırğa” ekini alarak “sanma ve algılama” anlamı taşıdığını vurgulamıştır. “-ırğa” eki “-ımsa” ekiyle aynı görevde kullanılmıştır. İsmet Zeki Eyüpoğlu’nun Türk Dilinin Etimolojik szlg eserinde ise bu fiil “azırğanmak” olarak geçmektedir. Bu fiilin “azırkanmak” şeklinin olduğunu da belirtmiştir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“asger olan gardaşıma yüz gayme verince herkesl **az-ırğa-dı** ya gız parayı.”

Buy- : “Soğuk gelmek, şmek” anlamında kullanılan bu sözcük TDK Szlgnde halk ağzı olarak geçer. Tarama Szlgnde görülmemektedir. Derleme szlgnde ise “donmak, şmek” anlamında “bıy-” şeklindedir. Fakat Bekilli veya al ilçelerinin adı yer almaz. Tietze’nin Etimolojik szlgnde ise “buyamak” olarak “donmak, donarak ölmek” olarak verilmiştir. Bu fiilin “buz” sözcüğü ile ortak bir “*bud-” kökünden treyebildiği düşünülse de bu konuda herhangi bir kelimenin tespit edilemediğini belirtmiştir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“ hinden keri buralā souk kelir sen **buy-ma** aman deyin.”

okaş- : “Toplanmak” anlamında kullanılır. TDK’nin Tarama Szlgnde “okuşmak” olarak yer alır. Ayrıca Divan-ı Lgāt-it Türk’te “okraş-” fiili “oğalmak” anlamında verilmiştir. Ve Oğuzca bir kelime olarak belirtir. “ok” isim köküne isimden fiil türeten +A- ekinin işteşlik eki -ş- ile kaynaşmasından oluşan +Aş- birleşik ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Genellikle “olmak” anlamını bildiren geçişsiz bazı fiiller türetir. Divan-ı Lgāt-it Türk’te geçen “okra-” fiili “pınar, yemek, mide” gibi sıvı barındıran varlıkların çoğalıp kaynaması, kaynaşması” anlamında kullanılmıştır. +rA- eki Eski Türkçede de sayılı birkaç örnek verilmiş bir ektir, işteşlik ekiyle genişletilmiştir. Dede Korkut’ta ise bu fiil “oh-“ şeklinde “şşmek, ullanmak” anlamlarında geçmektedir. Tietze’nin Etimolojik Szlgnde “okaşmak” olarak “toplanmak, birilmek, kalabalık etmek” anlamlarında geçmektedir. Tietze bu fiilin “ok-“ fiilinin varyantlarından olduğunu ortaklık eki olan“-ş” ekiyle tretidiğini belirtir. İsmail Zeki Eyüpoğlu’nun Etimolojik Szlgnde bu fiil “oknaşmak” şeklinde verilmiştir. Derleme szlgnde ise bu fiil Denizli’nin Sarayköy ilçesinde “şşmek, toplanmak” anlamlarında “okuş-“ şeklinde yer almaktadır. Bu fiilin “okaş-“ şekli ise al ve ivril ilçelerinde geçmektedir.

³Mahmut Biçer, Denizli İli Bekilli İlçesi Tanıtım Kitabı, Bekilli Kalkınma ve Dayanışma Derneği, Bekilli 1998.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“çeşmeniň başına **çokaş-an** gızlā pek güzel idi.”

Dangırda- : “Yüksek sesle boş boş konuşmak” anlamında kullanılan bu sözcük “dangırda-“ olarak da yer alır. Divan-ı Lügât-it Türk’te “tıngıla- / tıngile-“ olarak geçen bu kelimenin kökünün “ting” yani seda, nağme perdesi olarak geçtiğini görüyoruz. TDK’nin Tarama Sözlüğünde ise “dın-,tıñ-” kökünün “ses çıkarmak, söz söylemek” olarak verildiğini görmekteyiz. Tuncer Gülensoy’un Köken Bilgisi Sözlüğünde “tıngır-“ kökü metal bir nesnenin sert bir yüzeye düşerken çıkardığı bir ses olarak verilmiştir. “ti” yansıma kökünün (+n)+Kİr şeklinde yapım eki almasıyla oluştuğunu, üstüne +da isimden fiil türeten yapım ekinin gelmesiyle “tıngırda-“ fiilinin oluştuğunu görmekteyiz. “Boş yere gereksiz konuşmak, alay konusu olmak ve gürültü etmek” anlamlarında verilmiştir. Tietze’nin Etimolojik sözlüğünde “dangırdamak” olarak geçen bu fiil “kulakları rencide eden devamlı ve çirkin ses çıkarmak, bağırarak konuşmak” anlamında verilmiştir. Ses taklidi olan fiile –la yerine –da ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir. İsmet Zeki Eyüpoğlu’nun Etimolojik Sözlüğünde bu fiil “dangıldamak” olarak geçer. “Dang diye yansıma sesler çıkarmak, anlam genişlemesiyle saçmalamak” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Derleme sözlüğünde ise bu fiil için Bekilli ilçesi kelimenin kullanıldığı yer olarak verilmiştir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“**dangır-da-(y)ıp** durma bakam gonuşcāmış o sennen”

Fıydr- : “Fırlat-“ anlamında kullanılan bu fiili inceleyecek olursak “fır” ya da “fiyt” yansıma kökünün +(I)r- / +(U)r- isimden fiil yapma ekiyle türetilmiş olabileceği kanısındayız. Dilimizdeki bazı örnekler ses yansıtan tek heceli köklerden +(I)r- ekiyle türetilmiş “yapma” bildiren fiiller görünümündedir. Bu kullanıma başka örnekler olarak “hapşır-, üfür-“ gibi kelimeleri verebiliriz. Dede Korkut kitabında da “fırlamak” olarak geçer. Derleme sözlüğünde bu fiilin kullanıldığı yer olarak Bekilli verilmiştir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“öngü daşı dereye **fıydr-ma** sakın”

Gangilla- : “Hopla-, zıpla-“ anlamında kullanılan bu fiil Tarama Sözlüğünde karşımıza “kalkıt-, kalgıt-“ olarak çıkmaktadır. Divan-ı Lügât-it Türk’te ise bu kelime “kalkıt-, sıçrat-“ anlamında “kalıt-, kalıtgan” şeklinde geçmektedir. Dede Korkut Kitabında “kalkğıl” olarak yer alır. Tuncer Gülensoy’un Köken Bilgisi Sözlüğünde ise “kalkı-“ fiili “sıçramak, hoplamak” anlamında verilir. Eski Türkçede “kalı-k / kal(ğ)ı-“ şeklinde geçtiğini söyler ve “kalk-“ fiilinin kökenini buraya bağlar. Bu ilçemizde kelimenin “k” ile değil “g” ile başlaması Batı Grubu Ağızlarında sıkça görülen kelime başı k- > g- değişiminden kaynaklanmaktadır. Derleme sözlüğünde bu kelime “gangıl” olarak “çok zayıf insan” olarak kullanılmıştır. Bu fiil “zıplamak” anlamında “kangilla-“ şeklinde Çivril ilçesinde geçmektedir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“öküz ganşısına mindirince boyuna **gangilla-yıp** durduk yol boyu”

Hamaş- : “Kucaklaşmak, sarılmak” anlamında kullanılan bu fiile hiçbir sözlükte rastlanmamıştır. Muhtemelen “ham” isim köküne isimden fiil türeten +A- ekinin işteşlik eki –ş- ile kaynaşmasından oluşan +Aş- birleşik ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Batı Grubu Ağızlarından orta damak ünsüzü “k” nın sızıcılaşıp orta damak ünsüzü “h” ya dönmesi sık görülür ama bu durum kelime sonlarında karşımıza çıkar. Bu yüzden bu kelimenin “kamaş-“

eyleminden geldiğini olasılık olarak düşünebiliriz. Ayrıca bu fiil Derleme sözlüğünde bulunmamaktadır.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“gel bi hamaşam gari pek özledim seni abıla gızım”

Karala- : “ Kesici aletlerin ağzını bilemek” anlamında kullanılır. Bu kullanım “kayrak taşı” denilen Bekilli ilçesinde günümüzde de kullanılan yassı, bir ucu keskin taşlardan gelmektedir. Önceden bıçak veya hançer gibi keskin aletleri bu kayrak taşına sürterek bildikleri için “kayra-la-“ eylemi buradan gelmektedir. Bu bölgede “kayrala- ve karala-“ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bugün diğer Türk diyalektlerinde de kullanılan bu kelime şu şekillerde geçmektedir: “ Başkurt Türkçesi kayrav, Kazak Türkçesi kayrav, Kırgız Türkçesi kayrō, Özbek Türkçesi kayrā-, Tatar Türkçesi kayrau, Uygur Türkçesi kayri- şekillerindedir. Bu kelime kayrak isim köküne –LA isimden fiil türetme ekinin eklenip kelime sonundaki “k” ünsüzünün söylenmemesiyle oluşmuş olabilir. Derleme sözlüğünde ise bu fiil “kesici araçla kesici bir aletin ağzını bilemek” olarak sadece Bekilli ve Çal ilçelerinde geçmektedir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“kurban için bıçakları *kara-la-mak* gerek”

Kırış-: Bu eylem “bir işi yaparken hızlı bir şekilde bitirip yarışmak” anlamında kullanılmaktadır. Bu eylemi Divan-ı Lügât-it Türk’te “kırış-“ olarak görmekteyiz. Kazımakta ve sıyırmakta yardımcı olmak ve yarış etmek anlamında geçmektedir. Kırk- fiil köküne –iŞ- işteşlik ekinin eklenmesiyle oluşan bu eylemde birlikte ya da karşılıklı olarak bir işi tez zamanda yapmak esastır. Dede Korkut Kitabında bu fiil “kırışmak” olarak geçer. Ve “yarışmak, savaşmak” anlamında kullanılır. Derleme sözlüğünde ise “çekişmek, kavga etmek” anlamında Balıkesir’in Susurluk ilçesinde görülmektedir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“burda yunanıñ komutanı üş gün boyunca çobanlālā *kırk-ış-mış-lā*”

Ören-: “Saldırmak, parça parça etmek, ufalanmak” anlamında kullanılan bu kelime ör-e+le-n- şeklinde oluşmuştur. Divan-ı Lügât-it Türk’te ör- fiil kökünün “belirmek, çıkmak, toplanmak, yükselmek” anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Ör- fiil köküne –ALA- fiilden fiil türeten yapım ekinin gelmesiyle oluşmuştur. –ALA – eki bu eki alan fiilin gösterdiği işi kısa aralıklarla tekrarlama işlevi yüklenmiş bir ektir. Ör- fiil kökünün yine ağızlarda “ufalanmış, çürümüş, toz durumuna gelmiş” anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig incelemesinde bu fiil “örlemek” şeklinde “belirmek” anlamında kullanılmıştır. Derleme sözlüğünde ise “saldırmak” anlamında Bekilli ve Çal ilçelerinde geçmektedir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“ askerlē yunaña *ör-ele-n-sin* deyi dua ettik”

Pengille-: “Ürkmek, korkmak” anlamında kullanılan bu kelime Divan-ı Lügât-it Türk’te “beliñle-“ şeklinde geçmektedir. “Korku ile uykusundan sıçramak, hayvanların hareketsizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkmesi” anlamında kullanılmakta olduğunu bildirir. Türk Dil kurumunun Tarama Sözlüğünde ise “beliñlemek, belüñlemek” olarak geçer. Yine “korku ile sıçramak ve irkilmek” anlamları vardır. Tuncer Gülensoy’un Köken Bilgisi Sözlüğünde “belin” isminin “ürkü, korku” anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Bu isme – LA isimden fiil türeten yapım ekinin gelmesiyle oluşan belinle- fiili Bekilli ilçesinde “pengille-“ olarak görülür. Kelime başındaki b-nin p-ile değişmesi genellikle Kuzeydoğu Ağızlarında

görülse de bu kelimeye karşımıza çıkmıştır. Bu kelimenin “bengil+de-“ şeklinde kullanımında –n ünsüzünün –l ünsüzüyle yer değiştirmiş olduğunu görmekteyiz. Tietze’nin Etimolojik sözlüğünde bu fiil “belin” şeklinde “korku, ürkü” anlamında verilmiştir. Ayrıca “belinlemek” olarak “birden korku ile uyanmak” anlamında isimden fiil yapan “-le” ekiyle genişletildiği belirtilmektedir. Derleme sözlüğünde ise bu fiil “ürkmek” anlamında Bekilli ve Çal ilçelerinde geçmektedir.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“ İleyende çocuğu yükene ıscak suyu dökünce çocuk pengilleyivedi.”

Yalbirda-: “Işık yansması, parlak bir nesnenin parlayıp sönmesi, şimşek çakması” anlamlarında kullanılan bu kelimenin “yal-“ yani parlamak anlamına gelen kökten türediğini görüyoruz. “Yal-p-ır-da-“ ya da “yal-dır-a-“ şeklinde de ağızlarda kullanımı vardır. Yal –fiil köküne –p- fiilden fiil türeten eki ve üzerine –(I)r ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Dilimizde işlek olarak “ kırp- ve serp-“ örneklerinde kullanılan –p- pekiştirme eki Bekilli ilçesinde –b- ünsüzü olarak kullanılmıştır. Yalbir isminin üzerine isimden fiil türeten +dA ekinin gelmesiyle bu kelime oluşmuştur. Bu ek ses yansmalı fiillerde –Ir/-Ur kökleri üzerine geldiği için hep tonlu +dA biçimindedir. Dede Korkut Kitabında “yalap” yani “parıl, ışı” anlamlarında ve “yalabımak” yani “parlamak, ışıdamak” anlamlarında kullanılan şeklini görmekteyiz. Kutadgu Bilig’te ise “yıldramak” şeklinde görülmektedir. İsmet Zeki Eyüpoğlu’nun Etimolojik sözlüğünde bu fiil “yalabımak” şeklinde “yal” kökünden türeyerek “parıldamak” anlamında geçer. “Yal” sözcüğünü “ışık, parıltı” anlamında verir. Övün Ahmet Ercan’ın Ural Altay Türkçesi Köken ve Karşılıklar Sözlüğünde “yaldırmak” sözcüğünü Oğuzca bir kelime olarak “az ışımak” anlamında vermiştir. Derleme sözlüğünde bu fiil “ışık yansması” olarak “yalabı-“ şeklinde Bekilli ilçesinde görülür. Oysa Bekilli’de bu fiil “yalbirda-“ şeklinde kullanılır.

Bu fiilin Bekilli ilçesinde kullanılışı günlük konuşma dilinden alınan şu örnekte görebiliriz:

“ köldeki alabalıklar suda *yalbir-dı-yö-du.*”

4. Değerlendirme ve Sonuç

Çalışmamızda incelediğimiz bu fiiller geçmiş zamanlarda dilimizde işlek olarak kullanılsa da günümüzde ağızlarda kendini göstermiştir. Fakat Bekilli ilçemizde bu eylemler halkın sıkça kullandığı fiillerdir.

Bu fiillerden “hamaş-“ fiili tarama ve derleme sözlüğünde bulunmamaktadır. Diğer fiillerden “çokaş-“, “dangırda-“, “fıydır-“, “karala-“ “pengille-“ şekilleri Derleme Sözlüğüne baktığımızda sadece Bekilli ve Çal ilçelerinde kullanıldığı belirtilir. Ayrıca “gangılla-“ fiili derleme sözlüğünde birçok ilçede “çok zayıflamak” anlamında verilse de sadece Bekilli ve Çivril ilçelerinde “zıpla-“ anlamında geçtiği görülmüştür.

Her ne kadar ağız özellikleri nedeniyle bazı değişimlere uğrasa da özellikle Eski Türkçeden günümüze kadar bu kelimelerin yaşatılıp işlek bir şekilde kullanılması dilimizin zenginliklerindedir. Fiillerin kullanımında önemli bir özellik göze çarpmaktadır. Bekilli ilçesinde halk imece usulü çalışır. Oğuz Boylarının bir arada yaşayıp varlığını sürdürmesi kültürümüzün, gelenek ve göreneklerimizin korunması ve nesilden nesile aktarımıyla mümkün olmuştur. Ailenin, akrabalığın ve komşuluğun çok önemli olduğu ilçemizde birlikte ve karşılıklı olarak yapılan işleri belirtmek için kullanılan fiillerin çokluğu dikkat çekicidir. Bu fiillerde kullanılan –ş- işteşlik eki bu özelliğin en önemli göstergesidir. Ayrıca yansma köklerden türetilmiş fiillerin günlük hayatta işlek olarak kullanılması doğadaki seslerin kelime haline getirilmiş olup bu bölgede yaşayan insanların tarımla ve doğayla iç içe bir hayat sürdürdüğünün belirtisidir.

Bir milletin dili o milletin gelenek ve göreneklerinden, yaşam şartlarından izler taşır. Geçmiş günümüze aktaran bir köprü niteliğindedir. Bu yüzden incelediğimiz bu fiillerin Bekilli ilçesinde işlek olarak kullanılması Türkçemizin ne kadar köklü ve yaşayan bir dil olduğunun kanıtıdır.

Kaynaklar

- Atalay, B. (1986). *Divan-ü Lûgat-it- Türk Dizini IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baykara, T. (1969). *Denizli Tarihi II. Kısım*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1946). Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme. *Türk Dili- Belleten*, Sayı 67, s.565.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.
- Dilaçar, A. (2003). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eyuboğlu, İ. (1995). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi A-M, N-Z*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İlçemiz Bekilli (1998). *Denizli İli Bekilli İlçesi Tanıtım Kitabı*. Denizli: Bekilli Kalkınma ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak ili Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1956). *Güney-Batı Anadolu Ağızları*. Ankara: DTCF Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Koçberber, İ. (2007). 21.Yüzyıla Giderken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Baklan Çal Bekilli. 01-03 Eylül 2006. *Çal Sempozyumu Bildirileri*, Denizli: Çal Yöresi Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.
- Övgün, A. (2020). *Ural Altay Asya Türkçesi Köken ve Karşılıklar Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar Türkmenler Tarihi-Boy Teşkilatı Destanlar*. İstanbul: Ana.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. (1991) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tarama Sözlüğü I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII Ciltleri* (2019), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul: Simurg Yayınları
- Türkçe Sözlük, A-J K-Z* (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-II-III-IV-V-VI. Ciltleri* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uygun, C. (2007). *Denizli İli Ağız Sözlüğü Yapı- Köken*. Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.1272230>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 28.03.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 02.06.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2023

Atıf / Citation

Aytek, Z. (2023). Eski Türkçe gUr-/gUz- Eki ve Kısaşü'l Enbiyâ'daki Kullanımları Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 145-158.

**ESKİ TÜRKÇE GUR-/GUZ- EKİ VE KİŞAŞÜ'L ENBİYÂ'DAKİ KULLANIMLARI
ÜZERİNE**

Old Turkish gur-guz- suffix and on their use in the Kısaşü'l Enbiyâ
ZABİT AYTEK¹

Öz

Bu çalışmada gUr-/gUz- ettirgenlik eki ile kurulan fiillerin Harezmi Türkçesi ile yazılmış olan Kısaşü'l Enbiyâ'daki durumu, kullanım sıklıkları, ekler arasındaki ses değişimleri ve denklilikler incelenmiştir. Bu fiillerin Türk dilinin tarihi dönemlerindeki kullanım şekilleri, morfolojik ve semantik farklılıkları tespit edilmiş, diğer Türk lehçelerindeki biçimleri incelenerek ekleşme süreci tespit edilmeye çalışılmıştır. Bugün canlı bir ek olmayan gUr-/gUz-'un kullanımdan düşme sebepleri, üzerindeki Oğuzca etkisi, Altay Dilleri Teorisi'nin en temel seslik ölçütü olan r/z denkleşmesinin ek üzerindeki tesiri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi, ettirgenlik, Zetasizm, Kısaşü'l Enbiyâ

Abstract

In this study, the frequency of use, status, phonological changes and equivalences between suffixes of the verbs formed with the gUr-/gUz- causative suffix in Kısaşü'l Enbiyâ written in Khwarezm Turkic was examined. The usage patterns, morphological and semantic differences of these words in the historical periods of the Turkic language were determined, and the grammaticalization process of the suffix was tried to be understood by examining the forms in the other Turkic dialects. The reasons why gUr-/gUz-, which is not a live suffix today, fell out of use, its Oghuz effect on it, and the effect of r/z equivalence, which is the most basic phonetic criterion of Altaic Language Theory, on suffix were examined.

Keywords: Old Turkic, Khwarezm Turkic, Causative, Zetacism, Kısaşü'l Enbiyâ

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye. El-Mek: zabitaytek@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6327-5288>

1. Giriş

Eski Türkçede kullanılan *gUr-/gUz-* eki, Türk dilinin geçmiş devirlerinde ettirgen, oldurgan yapılar üreten bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçirmiş olduğu ses değişimleriyle pek çok farklı biçimi bulunmaktadır; *gur-,gür-,gir-, gir-, kur-, kir- kur-,kür-, guz-, güz-, kuz-küz-*. Bu ek ailesinden *gur-/gür-* eki, oldurgan, ettirgen yapılar oluştururken diğer eklerin farklı görevleri olabilmektedir. Ekin eski dönemlerden itibaren nasıl geliştiği, geçirmiş olduğu ses değişimleri, semantik fonksiyonları, tarih sahnesinden silinerek ölü bir ek olma sebepleri gibi olguların bilinmesi, tarihi metinlerde ekin gerek biçimsel gerek anlamsal işlevlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bilhassa Orta Türkçe döneminde Altay teorisinin temel ses ölçütü olan *r/z* denkliği, *gUr-/gUz-* ekinde de etkisini göstermektedir. Öyle ki aynı eserde ve hatta aynı cümlede ikili şekillerin kullanıldığı örnekler vardır; *tir/gür-, tir/güz-, tur/gur-, tur/guz-, ki/gür-, kir/güz-*. Bununla birlikte Harezmi Türkçesinden itibaren ek üzerindeki Oğuzca tesirler, ekin */g/* sesinin düşerek diğer bir ettirgenlik eki olan */-r-/* ile sesteş hale gelmesi ve dolayısıyla karıştırılmasına sebep olmuştur.

Gabain *Alttürkische Grammatik* adlı eserinde *gur-/gür-, kur-/kür-, r-, t-, tur-/tür-, dur-/dür-* faktitif eklerini ele almıştır. *Gur-* ekinin gelişim aşamasının *-g+u-r-* şeklinde olduğunu düşünmektedir. Diğer bir faktitif *tur-* ekinin de aynı şekilde oluştuğunu belirterek *-t+u-r* örneğini vermiştir (Gabain, 1988: 128). Necmettin Hacıeminoğlu, *gUr-* ekinin fiilden isim yapan */g/* ekine önce */-i-/*, */-i-/*, */-u-/*, */-ü-/*, ardından *-r-* fiil yapma ekinin gelmesiyle oluştuğunu düşünmektedir; *-g+u-+r* (Hacıeminoğlu, 2019: 134). Erdal, *-gUr-* ekinin genellikle iki heceden oluştuğunu *amurtgur-* ve *arungur-* örneklerinin ise istisna olarak üç heceli olduğunu belirtir. *GUr-* eki eklenmiş yapıların birçoğu, türemiş veya basit şekillerde olabilen, kelime sonu */z/* veya */r/* ile biten fiillerdir (Erdal, OTWF:756). Ekin ünlü biten fiile geldiği tek örnek *ki/gür-* fiili olarak görülmektedir; ancak bu sözcüğün *kir-* ‘girmek’ fiilinin *causative* ‘ettirgen’ biçimi olduğunu ve */r/* ünlüsünün düştüğünü düşünen dilciler vardır. Clauson (Clauson, 1972: 712) fiilin gelişimini *ki/gür < *kir-gür* şeklinde gösterirken, Marcel Erdal (Erdal,1991: 750) ve Tuncer Gülensoy (Gülensoy, 2007: 367) bu fikre katılmazlar. Bu konu *kigür/kirgüz* başlığı altında ele alınmıştır.

Erdal *Old Türkic Word Formation* adlı eserinde ettirgen fiillerin geçişsiz fiilleri geçişli yapma ve eylemi başkasına yaptırma fonksiyonundan bahseder. *Causative Verbs* başlığı altında Eski Türkçe metinlerde kullanılan *-Ur-, -Ar-, +gAr-, -gUr-, -Xz-, (X)t-, -tUr-* ettirgenlik eklerini göstermiş ve *-gUr-* eki için *amurtgur-, argur-, azgur-, argür-, ergür-, kızgur-, körtkür-, ozkur-, ötgür-, särgür-, tezgür-, turgür-, todgur-, toşgur-, turgur-, yatgur-, yetkür-, ötgür-* fiillerini incelemiştir (Erdal, 1991: 756).

Funda Toprak’ın *Türkçe’de -Gır ~Gur Ekinin Kullanımı ve Divan-i Lügati’t- Türk’teki Farklı Fonksiyonları* adlı makalesi, ekin DLT’deki farklı fonksiyonlarını göstermesi bakımından önemlidir. Toprak, makalesinde *Gır~Gur-* ekinin temel özelliği olan ettirgen fiil yapma görevi dışında diğer fonksiyonlarını incelemiştir. Yansıma sözcüklerden fiil türetme özelliği; *süm/kür-, püs/kür-, hıç/kür-, höy/kür-*, eklendiği fiilde anlam değişikliği yapmama özelliği ; *er/gür-* ‘ulaşmak, yetişmek’, *kur/gür-* ‘kurumak’ ve bazı fiillerde yaklaşma yardımcı fiili *yaz-* gibi gerçekleşmemiş ama gerçekleşme ihtimali yüksek olan eylemleri karşılama özelliği; *kel/gir-* ‘geleyazmak, gelir gibi yapmak’, *tam/gür-* ‘damlaya yazmak’ (Toprak, 2003: 237-244).

Kısaşü’l Enbiyâ’da *gUr-/gUz* ekinin tespit edildiği fiiller şunlardır: *kigür-/kirgüz-, argur-, koşgur-, körgüz-, olurguz-, ötkür-, turgür-/tirgüz-, turgur-/turguz-, yatgur-/yatkur-*.

2. Kigür/Kirgüz

Clauson’a göre *kigür-* fiili, *kir-* ‘to bring in, introduce’ [girmek, sokmak] fiilinin *ki-gür < ki(r)-gür-* şeklinde kısaltılması ile oluşmuştur. *Kirgiz-, girdir-* fiillerini bu şekle örnek

ar- ‘matt, müde werden’ [yorulmak] olarak tanımladığı fiilin *âr-* < **hâr-* şeklinde geliştiğini düşünür. Çağatay Türkçesi *harun* ‘ein schwaches’ [zayıf], Uygur Türkçesi *çark-yn* ‘yorgun’ ve Eski Türkçe *hargan* örneklerini verir (Räsänen, 1969: 22). Talat tekin ise “*Zetacism and Sigmatism In Proto-Turkic*” adlı, r/z denkliği konusunu anlattığı makalesinde *argur-* fiilinin z’li türevleri *arquz-*, *harquz-* ‘to tire, fatigue, exhasut’ [yormak, bitkinleştirmek, tüketmek] fiillerinden bahsetmiştir. (Tekin, 1969: 72). Buna göre *γur-/γuz-* (*gur-/guz-*) ekleri zetacizmin etkisinde gelişen ve z’leşme sonucu iki türevi bulunan eklerdir. Sevortyan *ap-/hāp-* (*ar-/hār-*) ‘уставать’ [yorulmak] fiilinin ettirgen biçimi olarak *gur-/gır-* eklerinden bahsetmiş ve *argur-/argır-* ‘утомлять, ослаблять’ [yormak, zayıflatmak, gevşetmek] örneklerini vermiştir (Sevortyan, 1974: 161). *Argūr-/ارغور* fiili Kısasü’l Enbiya’da bir yerde ‘yormak, yorgun düşürmek’ anlamıyla geçmektedir.


Argūr-:  [KE, 247v10]

• *Ey atam meni susalık öltürdi, témür yarık ağırı argürdi, bir içim suw bolğay mu ? Hüseyin anı işitip katıg ünün yıgladı* (KE, 247v10).

“Ey atam beni susamışlık öldürdü, demir zırhın ağırlığı yordu , bir içim su var mı ? Hüseyin onu işitip güçlü sesiyle ağladı.”

4. Koğğur

DLT’de *koğğur-/koğğar-* ‘sökmek, kanırmak’ olarak kaydedilir. *Er yıgaç koğğurdi* ‘Adam ağacı söktü, kanırttı’. (DLT III, 392-20) Clauson sözcüğün yalnızca *koğğ-ur-/koğğ-or-* “to uproot” [sökmek, kökünden sökmek] fiilini ve diğer Türk lehçelerindeki türevlerini göstermiştir⁷ (Clauson, 1972: 640). Tuncer Gülensoy sözcüğün Türkiye Türkçesindeki karşılığını *kanır-* ‘(bir şeyi) eğip zorlayarak yerinden çıkarmak’ < **kong+gur* olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 454). “*Etimologičeskij slovar’ tjurkskix jazykov*” adlı eserde **koğğ-* (**kon-*) fiili ve türevleri olan *koğğur-* (*konur-*), *koğğar-* (*konar-*), *koğğar-* (*konkar-*) ‘переворачивать вскапывать, рыть’ [kazmak, sökmek, kazımak] fiillerinin Uygur Türkçesi *qomar-* (*komar-*) ‘выковыривать; отрывать ; отклеивать; вырывать, выкорчевывать, вырывать’ [sıyırmak, ayırmak, sökmek, kökünden koparıp atmak] fiili ile muhtemel ilişkili olduğu belirtilmiştir (Levitskaya, 2000: 64). Kısasü’l Enbiyâ’da *koğğur-*, *komur-* türevleri de bulunan *koğğur-/كونغور* fiili ‘yerinden oynatmak, söktürmek’ anlamında bir yerde geçmektedir. (KE, 229v9).

Koğğur-:  [KE 229v9]

• *Ol tün içinde katıg yél koptı, çadırların bozdu, yérdin koğğurdi, havāka ağdurdı yana yérge çaldı* (KE 229v9).

“O gece içerisinde sert bir yel koptu, çadırları bozdu, yerden söktü, koparttı, havaya yükseltti, tekrar yere vurdu.”

5. Körgüz

DLT’de *kör-* ‘görmek, bakmak’ (DLT II, 8-12) fiilinin *körküt-* ‘göstermek’ (DLT II, 340-7) ve *körtür-* ‘gördürmek’(DLT II, 195-1) ettirgen biçimleri kaydedilir. Clauson *körgüz-* kelimesinin bahsini oldukça geniş tutmuştur. Ona göre *kör-* fiilinin causative ‘ettirgen’ şekli olan *körtür-* ‘to show’, *körgüz* ve *körgür-* fiillerinin en ilkel halidir. Sonrasında Orta Çağ dönemlerinde *-t-* sesi düşerek sözcüğün *körgüz-*, *körgür-*, *körset-* ve *körse-* gibi yeni türevleri

Bilig’de yalnızca bir yerde geçmektedir. *Üküş ârzu ni ‘met yéyü semridi, bu kün arğğurayın yetildi üdi* ‘ Fazla mal ve niğmet yiyerek iyi beslendi, bu gün (artık) zamanı geldi, onu zayıflatayım’. (KB, 5705)

⁷ Karahanlı Türkçesi *konur-* *er yıgaç koğğurdi*. ‘the man uprooted (qala’a) the tree’ [adam ağacı kökünden söktü], Çağatay Türkçesi *koğğar-* [dı,ay], *koğğur-*, *koğğar-* ‘to uproot, tear’ [sökmek, koparmak], Harezmi Türkçesi *boynını koğğur-* ‘to twist (someones’) neck’ [birinin boynunu kırmak, koparmak]. (Clauson, 1972: 640)

oluşturmuş⁸ (Clauson, 1972: 740). Vambery *kör-* sözcüğünün Uygur Türkçesi *körküt-*, *körset-* ve Çağatay Türkçesi *körküz-* ‘zeigen’ [göster] ettirgen şekillerini göstermiştir (Vambery, 1878: 83).

Marcel Erdal fiilin ilk halini *körtkür-* ‘to show, make manifest’ [göstermek, ortaya çıkarmak] olarak değerlendirmiş ancak *kör-* ekinin söz başı /k/ sesinin /g/’li (körtgür-) olabileceğini ifade ederek *sünüük/sünüg* kelimelerini bu denkleşmeye (k/g) örnek göstermiştir. Ayrıca sonradan düşen /t/ sesinin (körKür/körKüz<körtKür) parasitic /t/ olabileceği görüşündedir (Erdal, 1991: 750). Anna Dybo ise *kör-* fiilinin Türkmen Türkçesi *görkez-*, Azerbaycan Türkçesi *görsət- göstər-*, Çuvaş Türkçesi *katart-* < **kör-tiz* ‘показывать’ [göstermek] ettirgen şekillerini göstermiştir (Dybo, 2013: 462). *Kıyasü'l Enbiyâ*’da en işlek fiillerden birisi olan *körgüz-*/کورگوز fiili, metin içerisinde 55 yerde ‘göstermek’ anlamıyla geçmektedir.

Körgüz-:  [KE, 186r9]

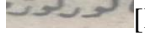
• *Muhammed dānā turur, ol bilgenin ben bilmesmen, kayu işge munluğ bolsam maña yol körgüzür.* (KE, 186r9)

“Muhammed bilgilidir, onun bildiğini ben bilmem, hangi işte sıkıntıya düşsem bana yol gösterir.”

Körgüz-:  [KE, 233r3]

• *Qardaşlarını ulamak buyurur, ata ananı edgü tutuñ téyür, kamuğ hayrâtlarğa yol körgüzür, sadaka bérin māl zekātın bérin téyür.* (KE, 233r3)

“Kardeşleriyle buluşmayı buyurur, anne babaya iyi davranın der, bütün iyi işlere yol gösterir, sadaka, mal ve zekat verin der.”

Körgüz-:  [KE, 123r5]

• *Qamuğdın ‘azîzrek Muhammed Resûlu’ llâh turur, didâr ni ‘metin aña körgüzmeğünçe sên körmegey-sên.* (KE, 123r5)

“Herkesten daha azizi Muhammed Resûlallah’tır. Yüzümü (yüz lütfumu) ona göstermedikçe sen de görmeyeceksin.”

Körgüz-:  [KE, 123v5]

• *Olarga didâr haddin körgüzdün imân keltürdiler, bizge hem körgüzseñ imân keltürgey érdük.* (KE, 123v5)

“Onlara yüz hattını, çehreni gösterdin iman getirdiler, bize de göstersen, (biz de) iman getirdik.”

⁸ Clauson *körgüz-* fiilinin modern Türk dillerinde olağanüstü bir çeşitliliğe sahip olduğunu ve birçok dilde iki veya üç biçiminin bir arada olduğunu dile getirir. Genel Türkçe *körgüz-* ‘to help to see’ [görmesine yardım etmek, göstermek] ve *görsət-* ‘to show’ [göster], Azerbaycan Türkçesi *kördür-* ‘to order to see’ [birinin görmesini emretmek, istemek] ve *köster-* ‘to show’ [göster], Tuva Türkçesi *körgüz-*, Kırgız Türkçesi *körgüz-/körsöt-*, Kazak Türkçesi- *körgüz-/korset-*, Özbek Türkçesi *kuşgaz-*, *kuşsat-*, Nogay Türkçesi *körset-*, Kumuk Türkçesi- *görsət-* Osmanlı Türkçesi *görgüz-/göster-*, Türkmen Türkçesi *gördür-/görkez* sözcüklerini örnek olarak vermiştir. Burada önemli bir konu da yalnızca Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi gibi Oğuz grubu lehçelerinde görülen *köster-/göster-* sözcüğünün *körset-* fiilinin metatezi (göçüşme) olup olmadığı konusudur. Clauson *köster-* maddesinde “a metathesis of *körset-* ?” açıklamasıyla bu fikre temkinli yaklaşmıştır (Clauson, 1972: 740). Andreas Tietze *göster-* ‘gördürmek’ kelimesini *görsət-* ettirgen biçiminin *métathétique* türevi olarak açıklar (Tietze, 1914-2003: 178). Gülensoy da *göster-* sözcüğünün *s-t < rs* (göster-<körset-) göçüşmesiyle oluştuğu görüşündedir (Gülensoy, 2007: 387). Ahmet Günşen ise fiilin *körset-* sözcüğünün göçüşmesi sonucu oluştuğu fikrine katılmaz. Konu için bk. Ahmet Günşen “Göster- ve görsət-/körset- fiillerinin yapısı üzerine” Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2006.

Körgüz-:  [KE, 104r19]

• *Bu kün ol kün turur kim eligeringizni kesip mısır élining éşiklerindin asar-men. Olar korkup öz için ara öz tilleri birle sözleşe başladılar: keling mundağ kın birle ölgünçe tégme birimiz érdemlerimizi körgüzüp öleling tédiler.* (KE, 104r19)

“Bu gün o gündür ki ellerinizi kesip Mısır devletinin kapılarından asacağım. Onlar korkup aralarında konuşmaya başladılar: Gelin böyle bir işkenceyle ölünce (ölünceye kadar, öleceğimize) her birimiz erdemlerimizi göstererek ölelim dediler.”

6. Olturguz

Olturguz-, *oltur-* ‘otur’ fiilinin zetasizm (z’leşme) etkisindeki –ğUz ekinin eklenmesiyle oluşmuş *causative* ‘ettirgen’ biçimidir. Kelimenin *ol- kökeninden geldiği bilinmekte ve bu fiilin kökeni hakkında araştırmacılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmektedir⁹. *Oltur-* fiili ilk bakışta kökeni hakkında kesin bir görüş olmayan *ol- fiilinin ettirgen/oldurgan biçimi gibi görünse de esasen *tur-* eki, fiil yapımı görevini üstlenerek yeni bir fiil oluşturmuştur. DLT’de oturmak eyleminin ettirgen biçimleri *olxut-*/أَلْخُتْ, *olgut-*/أَلْغُتْ ‘oturtmak’ sözcükleri geçmektedir¹⁰(DLT I 260-25). Clauson, sözlüğünde fiilin ilk halinin **olgur-* ve *causative* ‘ettirgen’ biçiminin **olgurt-* şeklinde gelişmiş olabileceğini ancak **olgur-* fiili için başka bir örnek olmadığını belirtir. Aynı zamanda fiilin -, *olxut-*, *olğurt-*, *olturt-* ettirgen biçimlerinden bahseder (Clauson, 1991: 151). *Olturguz-*/اُولتورغوز fiili Kışaşü’l Enbiyâ’da iki yerde geçmektedir.

Olturguz-:  [KE, 85r19]

• *Bularnı anuttı, kırk hatunnu ündedi, bu altı hatun[nı] olarnıñ arasında olturguzdı, aş bérdi, yédiler.* (KE 85r19)

“Bunları hazırlattı, kırk hatunu çağırdı, bu altı hatunu onların arasına oturttu, yemek verdi, (onlar da) yediler”.

Olturguz-:  [KE, 96r3]

• *Çamuğları öre kopup hıdmet kılıp aydılar: bu bizge uluğ at turur tép İbn Yāminni perdege kivürüp taht üze olturguzdılar, alnıda ta‘ām koydılar* (KE, 96r3).

“Hepsi ayağa kalkıp hizmet edip söylediler: Bu bize yüce bir ünvandır (şereftir) diyerek İbni Yāmini perde (içerisinde) girdirip taht üzerine oturttular, önüne yemek koydular”.

7. Ötkür

DLT’de *ötgür-* fiili ‘ötürtmek, sürdürmek; göndermek; bir şeyi bir şeyin içinden öteye geçirmek’ anlamlarında geçmektedir¹¹. *ewge bitik ötgürdi*/أَفْكَ بِنَكْ أُتْكَرْدِي ‘eve bitig, mektup gönderdi’ (DLT I 227-3). Radloff *öt-* fiilini ‘hindurchgehen, einen durchgang finden, durchdringen, durchsickern’ [sızmak, geçmek, nüfuz etmek] olarak göstermiş ve sözlüğünde fiilin *ötkär-* / اَفْكَارْمَاكْ ‘vorbeiführen lassen, vorlegen’ [geçmesine izin vermek, geçirtmek,

⁹ Vambéry *ol- ‘sein, existieren, sich aufhalten, an einem orte stehen bleiben’ [olmak, var olmak, kalmak, bir yerde durmak] fiilinin *oltur-/olor-* ‘sitzen’ [otur] gibi fiiller oluşturduğunu düşünmektedir. (Vambéry 1878: 52) Eski Türkçe *ol-/bol-* fiilinin ‘olgunlaşmak, var olmak’ anlamlarından ziyade ‘bir yerde kalmak, durmak, olmak’ anlamları ile *oltur-* ‘oturmak, bir yerde hüküm sürmek, yaşamak’ fiili arasında bir ilişki kurmak mümkün olabilir ancak kesin bir yargıya varmak zordur. Clauson ise *olur-* ‘to sit down (for a rest)’ [dinlenmek için oturmak, (belki) yatmak] anlamları ile *udt-* ‘uyumak’ fiili arasında bir ilişki kurmuştur (Clauson, 1972: 15). Tuncer Gülensoy da *odu-*, *udt-* fiilleri ile ‘oturmak, yatmak’ arasında bir ilgi olabileceğini düşünmektedir. (Gülensoy, 2007: 637)

¹⁰ *Ol meni olxuttu* ‘o beni oturttu’. *Olxutur-/olxutmak-* (DLT I, 260-25)

¹¹ *Ötrüm karın ötgürdi* ‘ötürtecek nesne (mushil) karnı ötürttü, sürdürdü’, *ol ewge bitik ötgürdi* ‘o eve bitig, mektup gönderdi’ örnekleri geçmektedir. Kaşgarlı aynı zamanda ‘bir şeyi bir şeyden öte geçirmek’ anlamı için de *ötgür-*, *ötgürür-*, *ötgürmek-* sözcüklerini örnek göstermiştir (DLT I, 227-3).

göndertmek] ettirgen biçiminden bahsetmiştir. *Qılıçdın ötkerdi* / قیلاجدین اوتکاردی 'er befafl, ihn unter den sabel bringen zu lassen' [kılıçtan geçirtti, kılıçla öldürülmesini emretti] (Radloff, 1893: 1268). Vambery *öt-* 'vorübergehen' [geçmek] fiilinin göstermiş ve oldurgan biçimi için Çağatay Türkçesi *ötkür-* 'geçirmek' fiilinden bahsetmiştir. (Vambery, 1878: 59). Clauson *ötgür-* fiilini *öt-* 'to cause to pass through' [geçirtmek] fiilinin *causative* 'ettirgen' biçimi olarak tanımlayarak Uygur Türkçesi *ötgür-*, Karahanlı Türkçesi *ötgür-*, Çağatay Türkçesi *ötker-/ötgüz-*, Kıpçak Türkçesi *ötger-/ötker-* fiil örneklerini vermiştir (Clauson, 1991: 52). Marcel Erdal *öt-* fiilinin çeşitli cümle kalıplarında yer aldığını ve farklı durumlarda farklı anlamlarda kullanıldığını düşünür¹². Bu sebeple *ötgür-* fiilinin bu anlamlardan hangisiyle bağlantılı olduğunu belirlemek zordur (Erdal, 1991: 752).


Erdal *ötgürü* 'because of' [yüzünden, sebebiyle] edatının *ötgür-* 'to get through' [geçirmek] fiilinin kalıplaşmış zarf eki *-ü* eklenmiş biçimi olduğunu düşünmekte ve *öwkälärintä ötgürü* 'because of their anger' [öfkelerinden ötürü, dolayı], *boücägünin kavismakindin ötgürü* 'because of the conjunction of these three' [bu üçünün kavuşmasından dolayı], *kertgüncintin ötgürü* 'because of their faith' [inançlarından dolayı] örneklerini vermektedir (Erdal, 2004: 401).

Kısasü'l Enbiyâ'da *ötkür-/اوتکور* fiili iki yerde 'geçirmek, geçirtmek, delme' anlamlarında bir yerde 'şarkı söylemek' anlamında geçmektedir.

Ötkür-:  [KE, 16v21]


- *Butğa tapunmaz-sén, hıamr içmez-sén, ün ötgürmez-sén* (KE 16v21).

"Buta tapmazsın, içki içmezsin, şarkı söylemezsin."

Ötkür-:  [KE, 61r21]

- *Tepesine urur erdi, mevlî yarlığı birle barıp anıy tepesine ötküre urar erdi* (KE, 61r21).

"Tepesine vururdu, Allah'ın buyruğu ile varıp onun tepesine geçirerek vururdu."

Ötkür-:  [KE, 224r21]

- *Busuğdın çıkıp koltuğundın ötgürü sançtı* (KE, 224r21).

"Pusudan çıkıp koltuğundan (kol-beden birleştiği yer) geçirerek mızrakladı."

8. Türgür/Tirgüz

DLT'de fiilin r'li şekli *türgür-/ترگر* 'diriltmek' anlamıyla geçmektedir. *Tengri ölüğ tirgürdi* / تئگری اۆلۆگ تیرگۆردی 'god raised the dead' [Tanrı ölüyü diriltti] (DLT II 179-17). Radloff *tirgüz-/тиргүз-* fiilini 'beleben, zum leben erwachen' [canlandırmak, yaşatmak] olarak tanımlamış ve *tirgiz-* 'canlandır, dirilt', *tirgüzgüçi* 'canlandıran, diriltten' örneklerini vermiştir. *İsâ peygamber ölüglerni tirgüzüp érdiler* / ايسا پيغمبر اولكلارنى تيرگوزوب ايرديلار 'Isâ Peygamber ölüleri tiriltti', bizni *tirgizmäkkä öldi* / бизни тиргизмәккә өлдi 'died to resurrect us' [bizi diriltmek için öldü] (Radloff, 1893:1376).

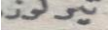
Tirgür- fiili Orhon yazıtlarında 'diriltmek' anlamıyla geçer. *Ölteçi bodunug tirgürü igit[t]im* / *᠋ᠣᠯᠡᠲᠡᠴᠢᠨᠪᠣᠳᠤᠨᠤᠭᠢᠲᠢᠷᠭᠦᠷᠦᠢᠮᠢᠮ* 'I resurrected and fed the dying people' [ölecek olan halkı diriltip besledim] (KT-D29). Fiil, Kutadgu Bilig'de ise bir yerde geçmektedir. *Kanı ol ölüğ tirgürügli kişi, ölümke tutug boldu âhir işi*, 'where is the person who resurrected the dead, finally he too was enslaved to death', [hani nerede ölüleri diriltten insan, sonunda (o da) ölüme esir oldu] (KB, 4717). Erdal'a göre *tirgür-* 'dirilt, canlandır' eylemi Orhon yazıtlarında

¹² Sav *ötgürdäçi ordu* 'yazı işleri sarayı' yarok yaşok *ötgürürler* 'ışığı geçirtmek, geçmesini sağlamak' örnekleri geçmektedir. (Erdal, 1991: 752)

НҒҒТҒ/Т²ІR²G²(Ü)R²Ü şeklinde ikinci hecesinde /ü/ sesi olmadığı için *tirig+gärü* şeklinde okunmalıdır (Erdal OTWF: 753). Talat tekin ise bu görüşe katılmayarak yazıtlarda düz ünlüden sonra gelmesi gereken yuvarlak ünlünün gelmediği diğer bir örnek 𐰇𐰢𐰪𐰫/b(i)nt(ü)re sözcüğünü örnek gösterir. Ayrıca *tirig+gerü* ancak ‘diriye doğru’ gibi bir anlama geldiğinden bağlama uymadığını düşünmektedir: *tirgürü igit[t]im* ‘diriltip besledim’ (Tekin, 2004: 237).

Clauson sözlüğünde **tir-* ‘resurrect, bring to live’ [yaşatmak, canlandırmak] fiilinin *causative* ‘ettirgen’ yapısı olarak *tirgür-* fiilini vermiştir. Sözcüğün Orta Çağ döneminde bazı fonetik değişikliklerle z’li türevi *tirgüz-* şeklinde değişim yaşadığını belirterek diğer Türk lehçelerindeki varyantlarını göstermiştir. Tuva Türkçesi *dirgiz-*, Azerbaycan Türkçesi *dirilt-Osmanlı Türkçesi dirilt- ve dirgür-* (yalnızca 14.yy-16.yy), Türkmen Türkçesi *direlt-*, Orhon Türkçesi *tirgür-*¹³, Uygur Türkçesi *tirgür-*¹⁴, Karahanlı Türkçesi *tirgür-*¹⁵, Çağatay Türkçesi *tirküz-*, *tirgüz-*, Harezmi Türkçesi *tirgür-* Kıpçak Türkçesi *tirgür-/tirgiz-* (Clauson, 1991: 546).

Kısaşü’l Enbiyâ’da üç yerde *tirgür-/تيركور*, elli iki yerde *tirgüz-/تيركوز* fiili ‘canlandırmak, diriltmek’ anlamıyla geçmektedir.

Tirgüz-:  [KE, 179r11]

• *Birisi aytur érdi: Tangrı ‘azze ve celle cänni tirgüzür tenni tirgüzmes dér érdi* (KE, 179r11).

“Birisi söylerdi: Tanrı azze ve celle canı diriltir, teni diriltmez derdi.”

Tirgür-:  [KE, 163r1]

• *Melik kaçguluğ boldı, veziri aydı: men bir hacet kolayın, bu tirgürmese téz kelmey* (KE 163r1).

“Melik kaygılandı, veziri söyledi: Benim bir isteğim var, bu diriltmezse hemen gelmeyecek.”

9. Turğur/Turğuz

Radloff *turgus-/турҕус* ‘hinstellen, aufstellen, aufrichten, erbauen, errichten’ [ayağa kaldırmak, dikmek, kurmak, inşa etmek] ve *törgöz-/төрҕөз* ‘aufstellen, bauen, leben lassen, zu wohnen erlauben’ [kurmak, inşa etmek, yaşatmak], fiillerini ayrı maddeler halinde değerlendirerek örnekler vermiştir. Тебiр тура турҕусты/*tebir tura turgustu* ‘er erbaute ein haus aus eisen-’ [demirden bir ev yaptı], миңи аҗакка төрҕөздө/*mini ayakka törgözdö* ‘er hat mich auf die beine gestellt’ [beni ayağa kaldırdı] (Radloff, 1905: 1277). Räsänen *turkar-/turkur-* ‘in die länge gehen, lange dauern’ [uzun süre devam etmek, durmak, durdurmak] fiillerini *tur-* ‘stehen’ [durmak, kalmak] fiili ile ilişkilendirerek açıklamıştır (Räsänen, 1969: 500). Clauson *tur-* ‘to raise, lift, rouse’ [yükseltmek, kaldırmak, uyandırmak] fiilinin *causative* ‘ettirgen’ biçimi olarak *turğur-* fiilini göstermiş ve Orta Çağ döneminde fiilin bazı ses değişimleriyle *turğuz-* biçiminin de ortaya çıktığını belirtmiştir¹⁶. Ahmet Caferoğlu, Uygur Türkçesi *turğur-/turkur-* fiili için “durdur, diktir, rezk ettir” anlamlarını vermiştir (Caferoğlu, 1968: 253).

¹³ *Tirgürü igit[t]im/ 𐰇𐰢𐰪𐰫* ‘ı resurrected and fed’ [diriltip besledim] (KT-D29)


¹⁴ *Neñ tirgürmegey* ‘will on no account bring to life’ [hiçbir şekilde diriltmeyecek]. (Clauson, 1991: 545)

¹⁵ *Ölüg tirgürdi* ‘resurrected dead’ [ölüyü diriltti]. (DLT II, 179-17)

¹⁶ Clauson *turğur-/turğuz-* fiilinin Türk lehçelerindeki ses değişimlerini göstererek örnekler vermiştir. Orhon Türkçesi *turğur-*, Azerbaycan Türkçesi *durğuz-*, Türkmen Türkçesi *duruz-/turuz-*, Osmanlı Türkçesi *durdur-* Uygur Türkçesi *turkur-/turgur-*: *Etdimiz turğurdımız erser* ‘if we have organized and built’ [eğer organize edip inşa ettiysek], küsüşüğü umunçuğ *turğurur* için ‘because they arouse wishes and hopes [arzularını ve umutlarını uyandırdıkları için]. Karahanlı Türkçesi *turğur-*, Çağatay Türkçesi *turğuz-*, Harezmi Türkçesi *turğur-*, Kıpçak Türkçesi *turğuz-*, *turğur-*, *durğur-*. (Clauson, 1991: 541)

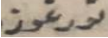
Kaşgarlı DLT'de *turgur-/تُرْغُرُ* fiilinin 'durdurmak, kaldırmak, dikmek, inşa etmek; zayıflatmak, yordurmak, durgun hale getirmek' anlamlarını vermiş ve örneklerle göstermiştir. *Ol atıg turgurdi-/أَلْ أَاتِغُ تُرْغُرْدِي* 'he stopped the horse, weakened it' [o atı durdurdu, zayıflatı] (DLT II,177). *Ol meni urundun turgurdi/أَلْ مَنِ أُرُنْدُنْ تُرْغُرْدِي* 'lifted me off the ground' [beni yerden kaldırdı] (DLT II,177). Er tam *turgurdi/أَزْتَامُ تُرْغُرْدِي* 'man made wall' [adam duvar yaptı] (DLT II,178). *Turgur-* fiili Köktürk alfabesi ile yazılan Irk Bitig adlı Uygur Türkçesi eserinde ise 'uyandırmak, kaldırmak' anlamıyla geçmektedir. *Udıgmaq udgur yatıgıg turguru yoriyur/ ҮДІҒМАҚ ҮДГУР ЯТАҒИҒ ТУРГУРУ ҮРИЙУР* 'lives by waking the sleeper, lifting the lying man' [uyuyanı uyandırarak, yatanı kaldırarak yaşıyor]. (Irk. B 20/21)

Kısasü'l Enbiyâ'da bir yerde *turgur-/تورغور*, altı yerde *turguz-/تورغوز* fiili 'kaldırmak, yükseltmek; durdurmak' anlamıyla geçmektedir.

Turguz:-  [KE, 101r21]


• *Yusuf on miñ altun kurlıg yigıtlerni alarga karşı yiberdi taqı yüz miñ kümüñ kurlıg yigitni özi katında turguzdı* (KE, 101r21).

“Yusuf on bin altın kuşaklı yiğidi onlara karşı gönderdi ve yüz bin gümüş kuşaklı yiğidi kendi yanında durdurdu.”

Turguz:-  [KE, 82v13]

• *İmām Muhammed taşkaru çıktı, vücudından çıkğan hıdsni alıp yüziğe boynığa sürtdi. Tişi anı kördi erse köñli savudı ve yigrendi, aydı: ér bu türlüg érmiş, terk kitgil, tép kaçıdın turguzdı* (KE, 82v13).

“İmām Muhammed dışarı çıktı, vücudundan çıkan erkeklik suyunu alıp yüzüne boynuna sürdü. Kadın onu görünce gönlü soğudu ve iğrendi, söyledi: Adam böyle bir adammış , hemen git diyerek karşısından kaldırdı.”

Turguz:-  [KE, 10v8]

• *Ƙarağı yaratmasa érdim közlıgler şıkr ƙılmağay érdi, ahsaƙ yaratmasa érdim adaklığlar şıkr ƙılmağay érdi. Bir ançanı uşmañıñ oñ ƙolında turguzdı, bir ançanı tamuğñıñ sol ƙolında turguzdı* (KE, 10v8).

“Kör yaratmasaydım gözlüler (görenler) şükretmezdi, topal yaratmasaydım ayaklılar şükretmezdi birazını cennetin sağ tarafında, birazını cehennemnin sol tarafında durdurdu, dikti.”

10. Yatğur/Yatğur

Erdal *yatğur-* fiili için 'to lay somebody down or to make him lie down' [birini yere sermek veya yatırmak] (Erdal, 1991: 754), Bedroligeti 'to let sleep' [uyutmak] (Bedroligeti 2001) anlamlarını vermiştir. Clauson *yatğur-* 'yatırmak' fiilinin farklı Türk lehçelerindeki türevlerini göstermiştir¹⁷ (Clauson, 1972: 888). Caferoğlu sözlüğünde *yatur-/yatğur-* fiillerini 'yatırmak, uzatmak' anlamlarında göstermiştir (Caferoğlu, 1968: 290). Gülensoy *yatur-*, *yadatur-* 'yadırmak' fiillerinin gelişimlerini *yatdur-* < *yatdur-* < **yat-dur* şeklinde, **yat-ğur-* fiilinin ise *yaktur* < *yatğur* < *yatğur* şeklinde göstermiştir (Gülensoy, 2007: 1089).

Yatğur- fiili Kutadgu Bilig'de 'yatırmak' anlamında geçmektedir. *Ƙadğu meni ewde yatğurmadı, saƙıñ ƙadğu birle özüüm umadı* / بوقدغو مېنى ايفدا يتغورمادي, ساقنج قذغوبرلا اوزوم اومادي 'bu kaygı beni evde yatırmadı, endişe ve kaygıya karşı gelemedim'(KB, 3330). DLT'de ise

¹⁷ Osmanlı Türkçesi, Türkmen Türkçesi *yatur-*, Azerbaycan Türkçesi *yatırt-*, Uygur Türkçesi *yatğur-*: *Töpün yatğururlar* 'make him lie face downwards' [onu yüzüstü yatır], Karahanlı Türkçesi *yatğur-*, Çağatay Türkçesi *yatğur-*, Harezmi Türkçesi *yatur-*, *yatur-*, Kıpçak Türkçesi *yatğur-*. (Clauson, 1972: 888)

‘yatırmak; uyutmak’ anlamları verilerek bir örnek gösterilmiştir. *Ol anı yatgurdı*/ألى أنى يتغوردى/ ‘o, onu uyuttu, yatırdı’ (DLT III 99-18).

Yatğur-:  [KE, 220r2]

• *Alini öz ornuda yatğurdı, özi kitti. Olar oyğandılar. İblis kördi, barçanıñ başığa öziniñ başığa tofrağ bar.* (KE, 220r2)

“Ali’yi kendi yerinde yatırdı, kendisi gitti. Onlar uyandılar, iblis gördü. Hepsinin başında ve kendi başında toprak var.”

11. Sonuç ve Değerlendirme

Harezmi Türkçesinin önemli ses özelliklerinden birisi olan dudaksıllaşma $-gUr/gUz-$ ekinde de görülmektedir. *ET.* /g/-/ğ/ > *Hz.* /w/ : *ki/gür-* > *ki/wür* (g>w), bazı örneklerde ise çift dudaksı /w/ sesi diş dudaksı /v/’ye döner: *Hz.* *ki/wür* > *Kıp./Osm.* *ki/vür* (w>v).

Tablo 1: Kısaşü’l Enbiyâ’da Tespit Edilen $-gUr/gUz-$ Ekinde $g>w>v$ Değişmesi

$g > w > v$	kir/güz(r)- (KE 205v12)	ki/wür- (KE 24r22)	ki/vür- (KE 94v20)
sayı	4	13	48

Kigür- Sözcüğünün **kig-* ‘içeri girmek, sokmak, geriye gitmek’ fiil kökünden geldiği düşünülürse **kig-/ü)r-* fiiline gelen ek $gUr/gUz-$ değil, *r-* faktitifidir. Bu halde bahsettiğimiz /g/>/w/ (dudaksıllaşma), /w/>/v/ (diş dudaksıllaşma) olayları $gUr/gUz-$ ekinin söz başı /g/ sesinde değil, **kig-* fiilinin söz sonu /g/ sesinde gerçekleşmektedir. Diğer bir görüş ise fiilin *ki(r)-gür-* > *ki-gür* şeklinde *kir-* ‘girmek’ fiil kökeninden geldiği ve /r/ sesinin düştüğü görüşüdür. Bu durumda ise sözcüğün ettirgen, oldurgan fonksiyonu $gUr/gUz-$ eki ile sağlanmaktadır.

Ekle ilgili önemli ses olaylarından birisi *r/z* denkleşmesidir. Asli sesin /r/ mi yoksa /z/ mi olduğu, Türk dilinin en fazla tartışılan konularından birisidir. Aynı dil ailesine mensup farklı diller arasında görülen denklik, Türkçenin tarihi devirlerinde de görülmektedir. Kısaşü’l Enbiyâ’da tespit ettiğimiz dokuz fiilden dördünde zetasizm (z’leşme) etkisi görülmektedir. *ET.* *ki/gür-* > *HT.kir/güz-*, *ET.* *tir/gür* > *Hz.* *tir/güz* ~ *Kıp.* *tir/güz* ~ *Çağ.* *tir/küz*, *ET.* *tur/gür-* > *OT.tur/güz*, *ET.* *ar/gür-* > *Çağ.* *ar/küz-/har/küz*. Ettirgenlik fonksiyonları farklı eklerle sağlanan iki fiilin ise $-gUz-$ ’lu biçimleri ilk defa Orta Türkçe döneminde ortaya çıkmaktadır; *ET.* *olurt-/olxut-/olğut-* > *Hz.~Kıp.~Çağ.* *oltur/güz-*, *ET.* *körküt-*, *körtür-* > *Hz.~Kıp.* *kör/güz-*, *Çağ.* *kör/küz-*, *Osm.* *gör/güz-*.

Tablo 2: Kısaşü’l Enbiyâ’da Tespit Edilen $-gUr/gUz-$ Ekinde r/z Denkleşmesi

$r > z$	tir/gür- (KE 163r1)	tir/güz- (KE 40r19)
sayı	3	52
$r > z$	tur/gür- (KE 148v11)	tur/güz- (KE 10v8)
sayı	1	6

Ek üzerinde gözlemlendiğimiz $gUr/gUz > kUr/kUz$ (g>k) sedasızlaşmanın ilk örnekleri Harezmi Türkçesinde ortaya çıkmakta ve Çağatay Türkçesine kadar devam etmektedir. *ET.* *ar/gür-* > *Çağ.* *ar/küz*, *Hz.* *kör/güz-* > *Çağ.* *kör/küz*, *ET.* *öt/gür-* > *Hz.* *öt/kür-*, *Hz.* *tir/gü(r-z)* > *Çağ.* *tir/küz*, *ET.* *yat/gür-* > *Çağ.* *yat/kür-*. Osmanlı Türkçesinde ise Oğuzcanın da etkisiyle nadir görülen birkaç fiilde ek g’li şekildedir. Bk. *gör/güz-*, *dir/gür-*.

Tespit ettiğimiz fiillerde yuvarlak ünlünün düzleşme hadisesi genel olarak Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır; *Hz.* *kör/güz-* > *Kıp.* *kör/gez*, *Hz.* *öt/kür-* > *Kıp.* *öt/ger-*, *Hz.* *tir/güz-* > *tir/güz*, *Hz.* *yat/kür-* *Kıp.* *yat/kür*. Harezmi Türkçesi eseri olan Kısaşü’l Enbiyâ’da ise yalnızca *kör/güz-* > *kör/gez-* örneğinde görülmektedir”.

Tablo 3: Kısaşü'l Enbiyâ'da Tespit Edilen -gUr-/gUz- Ekinde ü > e Düzleşmesi

ü > e	kör/güz- (KE, 91r19)	kör/gez- (KE, 123r6)
sayı	55	1

Bazı fiillerde ek başı *k ~ ğ* sesi, Oğuzcanın etkisiyle düşmüş ve özellikle Harezm Türkçesinde her iki biçimi de kullanılmıştır. Kısaşü'l Enbiyâ'da tespit edilen ikili kullanımlar şu şekildedir.

Tablo 4: Kısaşü'l Enbiyâ'da Tespit Edilen -gUr-/gUz- Ekinde ğ ~ k Düşmesi

k > ø	öt/kür- (KE, 224r21)	öt/ür- (KE, 148v21)
sayı	3	2
ğ > ø	koñ/ğur- (KE, 229v9)	koñ/ur- (KE, 227r1)
sayı	1	1

Eski Türkçede işlek bir şekilde kullanılan *gUr-/gUz-* ekinin örneklerde olduğu gibi /g/ sesinin düşmüş olduğu biçimleri, Harezm Türkçesi üzerindeki Oğuzcanın bir tesiri olarak değerlendirilebilir. Kısaşü'l Enbiyâ'nın yazıldığı Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesinden teşekkül eden, Kıpçak, Oğuz, Kanglı gibi çeşitli Türk boylarının da etkisiyle karışık bir yazı dilini yansıtan dönemdir. Bu yazı dilinde sözcüğün eski biçimleri ve yeni şekilleri yukarıdaki örneklerde olduğu gibi aynı eserlerde hatta aynı cümlede görülebilmektedir.

Artık Osmanlı Türkçesine gelindiğinde ise birkaç örnek dışında ek neredeyse hiç kullanılmamaktadır; *ET. otur/ğuz-* > *Osm. otur/t*, *ET. ki/ğür-* > *Osm. gir/dir-*, *ET. koñ/ğur-* > *kañ/ır-*, *ET. tir/ğür-* > *Osm. dir/(i)l-t* (14-16 yy.), *tur/ğur-* > *dur/dur*, *ET. yat/ğur* > *yat/ur-*. Bu dönemde ekte /g/ sesinin düşmesi, ekin Oğuz Türkçesinde /-r-/ ettirgenlik ekiyle karışmasına sebep olmuştur; *Hz. yat/ğur->yat/ur-* ≠ *Osm. yat/(i)r-*. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesinin 14-16 yüzyılları arasında nadir de olsa görülen *dir/ğür-*, *gör/ğüz*, *er/ğür-* fiilleri, Eski Türkçenin en işlek ettirgenlik eklerinden birisi olan *gUr-/gUz'*ün tarihi kalıntıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5: Tespit Edilen Fiillerin Tarihi Türk Dillerindeki Durumu

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezm Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Osmanlı Türkçesi
kigür- (KT D23-BK D19)	kigür- (Clauson, 1972: 713)	kigür- (KB 2370)	kigür- (KE, 218v18), kirküz- (KE, 134v21), kivür- (KT, 94v20), kiwür- (KE, 40r14)	-	giwür- (Clauson, 1972: 713)	givür-, giyür- (Clauson, 1972: 713)
-	-	arğur- (DLT I, 486-14)	arğur- (KE, 247v10)	-	arğuz-, harkuz- (Tekin, 1969: 72)	-
koñor-/koñur- (Clauson, 1972: 640)	komar- (Levitskaya 2000: 64)	koñur- (DLT III, 392-20)	koñur- (KE, 229v9)	-	koñar- (Clauson, 1972: 640)	kañır- (KT :1032)
-	körküt-, körset- (Vambéry, 1878: 83).	körküt-/körtür- (DLT II, 195-1)	körgüz- (KE, 104r19), körgez- (KE, 123r6)	körgüz- körgez- (Clauson, 1972: 740)	körküz- (Vambéry, 1878: 83).	görgüz-/göster- (Clauson, 1972: 740)

olurt- (KT D-25)	-	olxut-/olgut- (DLT I,260-25).	olturguz-	olturguz (CC 25b)	olturguz (FK :298)	oturt- (LO: 122)
-	ötgür- (Clauson, 1972: 52)	ötgür- (DLT I 227-3)	ötkür- (KE 16v21)	ötger-/ötger- (Clauson, 1972: 52)	ötkür- (Vambéry, 1878: 59).	-
tirgür- (KT-D29)	tirgür- (Clauson, 1972: 546)	tirgür- (DLT II, 179-17)	tirgüz- (KE, 179r11), tirgür- (KE, 163r1)	tirgür-/tirgüz- (Clauson, 1972: 546).	tirküz- / tirgüz- (Clauson, 1972: 546)	dirilt- ,dirgür- (Clauson, EDPT: 546).
turgur- (Clauson, 1972: 541)	turgur- (Irk. B 20/21)	turgur- (DLT II,177)	turgur-/turguz- (KE, 101r21)	turguz- /turgur- /durgur- (Clauson, 1972: 541)	turguz- (Clauson, 1972: 541)	durdur- (Clauson, 1972: 541)
-	yatgur- (Clauson, 1972: 888)	yatgur- (DLT III, 99-18)	yatkur- (KE 220r2) /yatur- (Clauson, 1972: 888)	yatkir- (Clauson, 1972: 888)	yatkur- (Clauson, 1972: 888)	yatir- (Clauson, 1972: 888)

Kısaltmalar

Bk: Bakınız

CC: Codex Cumanicus

Çağ: Çağatay Türkçesi

DLT: Divânu Lugâti't- Türk

ET: Eski Türkçe

Hz: Harezmi Türkçesi

FK: Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü

Irk. B: Irk Bitig

KB: Kutadgu Bilig

Kıp: Kıpçak Türkçesi

KT: Karahanlı Türkçesi

KE: Kısasü'l Enbiyâ

LO: Lehçe-i Osmâni

Osm: Osmanlı Türkçesi

Kaynaklar

- ATA, A. (1997). *Nāşürü'd-dîn Bin Burhānüd'dîn Rabguzi Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım. II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2019). *Divanü Lügat-it Türk I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary PreThirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexicon, Volume I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Cilt I, A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Cilt II, O-Z*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koçoğlu, V. (2006). “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”ın Söz Dizini. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt: VI, Sayı 1, Sayfa: 111-149, İZMİR 2006.
- Levitskaya L. S., Dybo A. V., Rassadin V. (1997). *Etymological Dictionary of Turkic Languages. Common Turkic and Inter-Turkic Stems Beginning on K–Ka*. Moscow.
- Radloff, W. (1899). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, k-,g-,x-,h-*. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1893). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, a-,i-,ä-,o-,ö-*. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1905). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, j-,n-,r-,l-,t-,d-,ç-*. St. Petersburg.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Starostin, S.-Dybo, A.-Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Tekin, T. (1967). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (2003). *Further Evidence for “Zetacism” and “Sigmatism”, Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 45-54.
- Tekin, T. (1994). Notes on “Old Turkic Word Formation”. *Central Asiatic Journal*, Vol. 38 No. 2 (1994) pp. 244-281.

Tekin, T. (1969). Zetacism and Sigmatism in ProtoTurkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXII, pp. 51-80 .

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı- Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch der Türkei-Türkischen, Cilt 1, A-E*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tietze, A. (1914-2003). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı - Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch der Türkei-Türkischen, Cilt 2, F-J*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Toprak, F. (2005) *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Ankara: Bizim Büro Yayınları.

Toprak, F. (2005). Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII, 105-118.

Toprak, F. (2002). Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Söz Varlığı (Fiil) Açısından Değerlendirilmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, XXV, 287-305.

Toprak, F. (2003). Türkçe’de -Gır ~Gur Ekinin Kullanımı ve Divan-i Lügati’t-Türk’teki Farklı Fonksiyonları. *EKEV Akademi Dergisi*, XIV, 237-244.

Vambery, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig: F.A. Brockhaus.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;


Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.



 <https://doi.org/10.30563/turklad1298749>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Kitap İncelemesi / Book Review
Geliş Tarihi / Received date	: 18.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 13.06.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2023

Atıf / Citation

Gökbayır, M. (2023). Buran, Ahmet (2023). Sözü Kanatlandırın Şair Mahtumkulu. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 159-162.

**BURAN, AHMET (2023). SÖZÜ KANATLANDIRAN ŞAİR MAHTUMKULU.
İSTANBUL: TÜRK KÜLTÜRÜNE HİZMET VAKFI YAYINLARI**

Buran, Ahmet (2023). Sözü kanatlandırın şair Mahtumkulu. İstanbul Türk kültürüne hizmet vakfı yayınları

MEHMETCAN GÖKBAYIR¹

Öz

Mahtumkulu, 18. yüzyılda yaşamış Türkmen bir düşünür ve şairdir. Kırgızlar için Cengiz Aytmatov, Kırım Tatarları için Gaspıralı İsmail Bey, Kazan Tatarları için Abdullah Tukay ve Kazaklar için Abay Kunanbayulu ne kadar önemli ve değerli ise Türkmenler için de Mahtumkulu o denli önemli ve değerlidir. Türk dünyası, tarih boyunca varlığını sürdürdüğü coğrafya gereği birçok zorlukla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan en önemlisi ve zor olanı ise kimlik mücadelesi olmuştur. Bir toplumu yok etmek ya da bastırmak için yapılması gereken ilk şey kimliksizleştirmektir. Kimliksizleştirilen topluluklar, istenilen şekle sokulabilen yaş bir ağaca benzer. Kimliğin temelini ise dil oluşturmaktadır. Dilini kaybeden topluluk kimliğini, kimliğini kaybeden topluluk ise benliğini kaybeder ve yok olur. Türk dünyası aydınları da bu mücadele içerisinde yer alan önemli düşünür ve bilim insanlarıdır.

Ahmet Buran'ın "Sözü Kanatlandırın Şair Mahtumkulu" adlı kitabında, Türkmenler için dil ve kimlik mücadelesi veren Mahtumkulu'nu ele almıştır. Bu çalışmada ise bu eserin tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu, Türkmenistan, Dil, Şair, Türkmençe, Türkoloji

¹Yeni Türk Dili Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Elazığ/Türkiye

el-mek: gokbayir.mehmetcan@yandex.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9850-4228>

Abstract

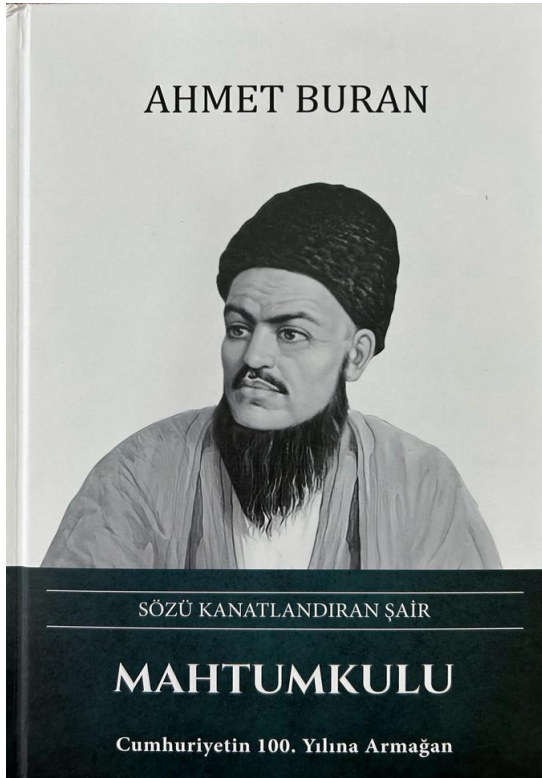
Mahtumkulu was a Turkmen thinker and poet who lived in the 18th century. Mahtumkulu is as important and valuable to Turkmens as Cengiz Aytmatov for Kyrgyz, Gaspıralı İsmail for Crimean Tatars, Abdullah Tukay for Kazan Tatars and Abay Kunanbayulu for Kazakhs. The Turkic world has had to struggle with many difficulties due to the geography it has existed throughout history. The most important and difficult of these has been the struggle for identity. The first thing to do in order to destroy or suppress a society is to de-identify it. De-identified communities are like an sappy tree that can be molded into the desired shape. Language forms the basis of identity. The community that loses its language loses its identity and disappears. Intellectuals of the Turkic world have been also important thinkers and scientists involved in this struggle.

In Ahmet Buran's book titled " *Sözü Kanatlandırın Şair Mahtumkulu* ", he dealt with Mahtumkulu, who struggled for language and identity for Turkmen. In this study, this work will be introduced.

Keywords: Mahtumkulu, Turkmenistan, Language, Poet, Turkmen Language, Turcology

Giriş

Mahtumkulu, 1733 yılında İran bölgesindeki Gülistan eyaletinde dünyaya gelmiştir. İsmi ise Arapça "Oğul" anlamına gelen Mahdum ve "İbadet eden, insan" anlamına gelen Kul



kelimelerinden oluşmaktadır. Bu birleşik isim ise "Hizmete layık kimseye, hizmet eden kişi" anlamına gelmektedir. Ailesi hakkındaki bilgiler sadece babasıyla sınırlıdır. Babası Devlet Mehmet Azadi dönemin önemli şairlerindedir. Mahtumkulu'nun fikir hayatının şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir. Mahtumkulu babasının desteğiyle iyi bir medrese eğitimi almıştır. Mahtumkulu, babasının "Türkmen boylarının birleşmesi ve tek devlet" gibi fikirlerini benimsemiş ve devam ettirmiştir. Fakat bu fikirlerin gerçekleşebilmesi için Türkmenlerde vatan ve Türkmenlik aidiyetinin olması gerekiyordu. 17.-18. yüzyıllarda yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkmenlerde, vatan bilinci oluşmaya başlamıştır. Bu yeni gelişmeler devam ederken Mahtumkulu da medrese eğitimini tamamlamış ve babası gibi dersler vererek toplumu eğitmeye ve bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bu gayretlerinden dolayı toplum tarafından Ahmet Yesevi gibi bir din ulusu olma konumuna gelmiştir. Kısacası Mahtumkulu, hayatını Türkmen aydınlanmasına ve Türkmen birliğine

adayan önemli bir düşünür ve şairdir. Mahtumkulu, şiirlerini elbette dönemin genel-geçer dili olan Çağatayca ile yazmıştır. Fakat şiirlerinin bazı bölümlerinde bilinçli bir şekilde Türkmen konuşma diline ait olan söz varlığını, Türkmen Türkçesi ses ve şekil bilgisini de kullandığı bilinmektedir. Mahtumkulu bu yönüyle de Türkmen yazı dilinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bütün şiirlerini Çağatayca'ya bağlı olarak Arap harfleriyle yazmıştır. Bu şiirler günümüze kadar ilk önce Kiril daha sonra da Latin alfabesine aktarılmıştır. Bu aktarmalar

sırasında şiirlerin kendine özgün ses, şekil bilgisi ve söz varlığının ne kadar korunduğu bilinmemektedir.

Mahtumkulu, diğer Türkistan aydınları gibi hayatını milletine adanmış bir şair, bilim insanıdır. Türkmenistan'ın 18. yüzyıldaki modernleşmesini ve aydınlanmasının yüzü Mahtumkulu'dur. Yazdığı şiirlerinin neredeyse tamamında halkını uyaran ve onlara doğru yolu göstermeye çalışan bir Mahtumkulu vardır. Bu yüzdendir ki şiirlerini halkın anlayabileceği sade bir dille yazmaya özen göstermiştir. Bunun yanı sıra şiirlerindeki derin anlamları sade bir dille işleyebilecek kadar da dile hâkim bir yazardır.

Görsem, eý dilber, jemalyň, ygtyýarym galmaz-a,
Görmez ersem bir zaman, sabru-kararym galmaz-a,
Wysalyň umydyňa bir dem, ygtybarym galmaz-a,
Bolmasa umyt-wysalyň, hiç mydarym galmaz-a.

Ger enaýat bolmasa senden, açylmaz ýolumyz,
Tutgun bolar daýyňa, bolmaz goşad ykbalymyz,
Jebr ile bimar olup, aşofta bolgan halymyz,
Rehm edip sen sormasaň, bir aýry ýarym galmaz-a.
(MPKD 2014: 45-46)

Mahtumkulu'nun şiirlerin yer aldığı ve bu şiirlerinin sınıflandırılıp incelendiği bu eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar, Oğuzlar ve Oğuz Türkçesi alt başlığında birinci bölüm ya da giriş, Türkmen Türkleri alt başlığında ikinci bölüm ve Mahtumkulu alt başlığında üçüncü bölümdür.

Çalışmanın birinci bölümü (Giriş, s. 23-27), Türkmenlerin de içerisinde yer aldığı Oğuz grubunun adı, tarihi, dili ve bu dilin diğer Türk dilleri arasındaki yerinden bahsetmektedir. Bu bölümde Oğuzların ve Oğuz Türkçesinin takip edilebildiği ilk dönemlerden günümüze kadar olan oluşum ve gelişimi hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde (Türkmen Türkleri, s. 33-45), Oğuz grubunun en güneydeki temsilcisi olan Türkmenler ve Türkmen Türkçesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Türkmen adının kökeni ile ilgili, Kafesoğlu, Kaşgarlı, Vambery, Ariac, Hanser, Aynı, Hüsameddin, Asım, Dilemre, Deny gibi araştırmacıların görüşleri yer almaktadır. J. Deny'nin Türkmen kelimesi için "koyu Türk, saf kan Türk" anlamı, Nemeth, Minorsky, Moravcsik, Pritsak, Ligeti, Vambery, Kakuk gibi Türkologlar tarafından desteklenen en yaygın görüştür. Türkmenlerin tarihi, dili ve edebiyatı hakkında da birçok bilgi yer almaktadır. Bu bölümde Türk dünyasında olduğu gibi Türkmen edebiyatının zorlu yılları olarak nitelendirilebilen 20. yüzyıl işlenmiş ve Sovyet döneminden bağımsızlığa kadar olan edebi tutum anlatılmaya çalışılmıştır. Son olarak da Türkmenistan coğrafyası ve Türkmenistan dışında yaşanan Türkmenler hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Kitabın asıl bölümünü Mahtumkulu alt başlığında İnceleme bölümü (Mahtumkulu, s. 47-276) oluşturmaktadır. Bu bölüme şiirleri incelenen şairin, hayatı ve şairliğe olan yolculuğu ele alınarak başlanmıştır. Türk dünyası şairlerinin hemen hemen hepsi zor şartlar altında büyüyen, eğitim alan insanlardır. Diğer Türk aydınları gibi Mahtumkulu da Türkmenlerin en zor zamanlarında yaşamış ve bir önder olarak Türkmenlere yol göstermiştir. Bu yönüyle Mahtumkulu sıradan bir şair değil, aynı zamanda Türkmen yazı dilinin ve benliğinin kurucusudur. Bu bağlamda yazar bu durumu, 1.1. *Kul Sıkışmayınca Hızır Yetişmezmiş* ve 1.2. *Kahramanları Ortaya Çıkaran Şartlar* olarak iki alt başlıkta ayrıntılı olarak anlatmıştır. Yazarın bu bölümde dikkat çeken bir diğer alt başlığı ise 1.5. *Edebiyat Kurmaca, Hayat Gerçek*'tir. Bu alt başlıkta yazar edebi eserlerin özellikle şiirlerin sadece sanat kaygısıyla mı yazıldığını yoksa

bir amaç ya da bir araç doğrultusunda mı yazıldığını ele almıştır. Birçok şairin eserleri incelendiğinde sanat kaygısının ağır bastığı şiirlerle karşılaşmak çok olağan bir durumdur. Fakat sanat kaygısı Türk dünyasının önder aydınları için pek geçerli bir durum değildir. Türk aydınlarının yazdıkları bu şiirler elbette edebi estetik olmakla birlikte bu durum çok ön planda değildir. Bu aydınların yazıları, eğitici, öğretici ve bilgilendirici yani genellikle didaktik bir yapıya sahiptir. Yazar bu alt başlıkta özellikle bu durum üzerinde durmuştur. Devam eden alt başlıklarda doğduğu coğrafya, soyu ve ailesi hakkında geniş bilgilere yer verilmektedir. Şair *Mahtumkulu*, *Mahtum*, *Kul Mahtum*, *Mahtum-ı Biçare*, *Firakî*, *Âşık Firakî*, *Firak*, *Mahtumkulu Firakî* şeklinde farklı mahlaslar kullanmıştır. 665 şiirinin, 585 beşinde *Mahtumkulu* mahlasını, 57 şiirinde ise *Firakî* mahlasını kullanmıştır.

Türkmen aydınlanmasının en önemli ismi olan Mahtumkulu, Türkmen kimliğinin, dilinin en önemli temsilcisidir. Şiirlerinde işlemiş olduğu birlik ve devlet olma düşüncesi, akıl-ilm-adalet-eşitlik, ana dil bilinci ve uluslaşma gibi konular bu durumu destekler niteliktedir. Edebi kişiliğinin ayrıntılı işlenmesinin ardından, Mahtumkulu'nun şiirlerindeki dil ve üslup incelenmiştir. İlerleyen alt başlıklarda Mahtumkulu'nun yazmış olduğu şiirler, şekil ve türe göre ayrılmıştır. Son olarak da 3.3. *Konu ve Muhteva Bakımından Şiirleri* (s. 86) başlığı altında şaire ait şiirler, "Din, Tasavvuf, Tarih, Coğrafya, Dil, Edebiyat, Dünya, İnsan, Toplum, Devlet, Adalet" şeklinde sınıflandırılmıştır. Kitabın son sayfalarında da yazar, şairin şiirlerinden örnekler vermiştir. Kaynaklar (s. 291) bölümünden sonra da 7 sayfalık bir kişi adları dizini (s. 295-302) vermiştir.

Prof. Dr. Ahmet Buran'ın kaleme almış olduğu *Sözü Kanatlandıran Şair Mahtumkulu* adlı çalışma, Türkmen sahası ve Türkoloji alan yazını için önemli bir kaynak olmuştur. Mahtumkulu üzerine yapılmış en güncel ve en geniş çalışmadır. Yapılan bu çalışmada, Mahtumkulu'nun şiirleri sistematik bir şekilde dil, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Bu sebeple, bu eser Türk dünyasında ve Türkoloji sahasında yol gösterici bir kaynak olarak nitelendirilebilir. Bu önemli çalışmasından dolayı Prof. Dr. Ahmet Buran'ı kutluyor ve tüm Türkoloji adına teşekkür ediyorum.

Kaynaklar

Buran, A. (2023). *Sözü Kanatlandıran Şair Mahtumkulu*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.